

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU

“DƏDƏM QORQUDUN KİTABI”
TƏDQİQAT İŞİĞİNDƏ
(Əzizxan Tanrıverdi qorqudşünashıqda)

*“Dədə Qorqud” eposunun elm aləminə
bəlli olmasının 200 illiyinə həsr olunur*

“Elm və təhsil”
BAKİ - 2015

Elmi məsləhətçi **Muxtar KAZIMOĞLU (İmanov)**
*AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya üzrə elmlər doktoru*

Tərtibçi və redaktor : **İlham ABBASOV**

**“Dədəm Qorqudun kitabı” tədqiqat işığında.
(Əzizxan Tanrıverdi qorqudşünashqda).**
Bakı, “Elm və təhsil”, 2015, 268 səh.

Kitaba filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Əzizxan Tanrıverdinin “Dədə Qorqud kitabı”nın dilinə həsr etdiyi monoqrafiyalarla bağlı yazılmış məqalələr daxil edilmişdir. Bu yazılarda Ə.Tanrıverdinin qorqudşünashqdakı fəaliyyətinə müxtəlif bucaqlardan yanaşılır.

Folklorinstitutu.com

© «Елм вя тящсил», 2015
© Folklor İnstitutu, 2015

REDAKTORDAN

Dünya ədəbiyyatının nadir incilərindən olan “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu klassik ədəbi irsimizin ən çox araşdırılmış və dərinədən öyrənilmiş nümunələrindən biridir. “Kitab”ın alman şərqşünası F.Dits tərəfindən aşkar edilərək elm aləminə bəlli olmasının (1815) 200 illiyinin qeyd olunduğu günlərdə və türkiyəli mütəxəssis Kilisli Rifət tərəfindən nəşr edilərək tədqiqinin başlanmasının (1916) 100 illiyi ərəfəsində bu möhtəşəm ədəbi abidənin yenidən elmi ictimaiyyətin diqqət mərkəzində dayan-ması tamamilə təbiidir.

Qorqudşünaslığın bir elm sahəsi kimi mövcud olduğu bu yüz ildə Azərbaycan və Türkiyənin, digər türk dövlətlərinin, Rusiya və Avropa ölkələrinin neçə-neçə adlı-sanlı alimləri dastanın türk xalqlarının estetik-mənəvi yaddaşında, folklor və ədəbiyyat tarixində yerinin, mifoloji qaynaqlarının, dil və üslub özəlliklərinin, poetik və ideya-məzmun xüsusiyyətlərinin, yazı və mətn incəliklərinin, dünya xalqlarının ədəbi nümunələri ilə paralel və çarpaz xətlərinin, tarixi və etnoqrafik dəyərlərinin, eləcə də digər cəhətlərinin öyrənilməsinə minlərlə məqalə, yüzlərlə kitab həsr etmişlər. Bütün bu kəmiyyət bolluğu və keyfiyyət zənginliyi içərisində “Kitabi-Dədə Qorqud”da yeni tədqiqat hədəfləri tapmaq və onun haqqında yeni söz demək çox çətin, hətta mümkünsüz görünür.

Ancaq qürur hissi ilə etiraf etmək lazımdır ki, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Əzizxan Tanrıverdi özündən əvvəlki araşdırmaları dərinədən öyrənərək, onlara əsaslanaraq bu çətin və şərəfli vəzifənin öhdəsindən gələ bilmiş, “Kitabi-Dədə Qorqud”un tədqiqinə həsr etdiyi on bir monoqrafiyada

əvvəlki tədqiqatlara tənqidi yanaşaraq, onlarda nəzərdən qaçırılmış, açıla bilməmiş, səhv oxunmuş, yaxud yanlış şərh edilmiş bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirməyi, ümumən ulu kitabımızı yeni baxışla oxumağı, onu yeni mövqedən dəyərləndirməyi bacarmışdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, indiyə qədər “Dədə Qorqud” tədqiqatçılarından heç biri onun öyrənilməsinə bu qədər elmi araşdırma həsr etməyib. Bir cəhəti də vurğulamaq lazımdır ki, Ə.Tanrıverdi dastanının müasir tədqiqatçıları içərisində birbaşa əlyazma mətni ilə işləyən, bəlkə də, yeganə mütəxəssisdir.

Bunun sayəsində o, “Kitab”ın mətnində əvvəlki araşdırmaçıların diqqətdən kənar qoyduqları, qeyri-vacib detal sayaraq əhəmiyyət vermədikləri, amma əsərin əsl məğzini anlamaq üçün son dərəcə əhəmiyyətli olan bir sıra incəliklərin aşkara çıxarılaraq açılmasına, mənalandırılmasına nail olmuşdur. Bizcə, bütün bu detallar qorqudşünaslıq elmində ayrıca bir Ə.Tanrıverdi yolundan söz açmağa əsas verir. Bu kitaba toplanmış məqalələr də onun elmi yaradıcılığının həmin istiqamətdə dəyərləndirilməsinə həsr olunmuşdur.

Mən Rusiya filoloqlarının böyük rus şairi A.S.Puşkinə həsr olunmuş tədqiqatlarına – bizdə belə araşdırmalar yoxdur – deyə, həmişə həsədlə yanaşırdım. Onlar öz şairlərinin bütün poeziya nümunələrini kəlmə-kəlmə araşdırmaqla kifayətlənməyərək müasir dövrə qədər gəlib çatmış əlyazmalarını, hətta qaralamalarını və hətta müəllifin qaralamaların kənarında çəkdiyi hər bir işarəni, rəsmi belə araşdırmışlar. Bizdə isə bədii mətnlə bu sayaq işləmək təcrübəsi yoxdur. Prof.Ə.Tanrıverdinin “Dədə Qorqud”la bağlı yazıları bizim filologiya-mızdakı bu boşluğun, qismən də olsa, aradan qaldırılmasına xidmət edir.

“Dədəm Qorqudun kitabı” tədqiqat işığında

“Kitabi-Dədə Qorqud” bizim on beş əsr əvvəlki dilimizin və ədəbi-bədii təfəkkürümüzün məhsuludur. Prof.Ə.Tanrıverdinin “Dədə Qorqud” mövzusunda araşdırmaları məzmunca nə qədər rəngarəng olsa da, onların hamısını birləşdirən ümumi ideya bu ölməz əsərdə öz əksini tapmış dil və düşüncə faktlarının Azərbaycan xalqının müasir ana dilindən və çağdaş təfəkkür tərzindən çox azacıq fərqləndiyini sübuta yetirməkdir. Bizdən başqa dünyanın heç bir milləti öz ulu köklərinə bu dərəcədə möhkəm və sarsılmaz tellərlə bağlı olduğu ilə öyünə bilməz.

**ƏZİZZAN TANRIVERDİNİ BİR QORQUDŞÜNAS
KİMİ DƏYƏRLƏNDİRMİŞ GÖRKƏMLİ
ALİMLƏRİN ƏSƏRLƏRİNDƏN SƏTİRLƏR**

...Əzizxan Tanrıverdinin “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları”, “Kitabi-Dədə Qorqud”un obrazlı dili” əsərləri yeni tədqiqatlar kimi qorqudşünaslığımızı zənginləşdirdi.

Tofiq Hacıyev

AMEA-nın həqiqi üzvü, Türk dil qurumunun fəxri üzvü, Əməkdar elm xadimi, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

1999-cu ildə “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları” kitabı nəşr olunmuşdur (Əzizxan Tanrıverdinin monoqrafiyası nəzərdə tutulur – İ.A.). Əzizxan Tanrıverdi bu əsərində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı antroponimlərdən bəhs etmiş, məsələnin tədqiqi tarixinə toxunmuş, dastandakı antroponimik vahidlərin mənşəyini elmi etimologiyanın müasir prinsipləri əsasında obyektiv şəkildə şərh etmişdir. Azərbaycan onomalogiyası tarixində bu monoqrafiya öz layiqli yerini tuta bilmişdir. Ümumiyyətlə, Əzizxan Tanrıverdi digər əsərlərində də tarixi onomalogiyaya dair elmi-prinsipial fikir və mülahizələrini irəli sürə bilmişdir...

Afad Qurbanov

AMEA-nın müxbir üzvü, Əməkdar elm xadimi, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

“Dədə Qorqudun kitabı” tədqiqat işığında

Əzizxan Tanrıverdi “Dədə Qorqud”u yaxşı tədqiq eləyib, onomastikanı sistemli şəkildə araşdırıb, Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası ilə bağlı dərslik yazıb.

Nizami Cəfərov
*AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya
üzrə elmlər doktoru, professor*

Əzizxan Tanrıverdinin “Dədə Qorqud kitabı”nın obrazlar aləmi” monoqrafiyası qorqudşünaslığa ən gözəl hədiyyədir...

Muxtar Kazımov
*AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya
üzrə elmlər doktoru*

Əzizxan Tanrıverdi “Dədə Qorqud”a “abidə” ucaldan, ruhən ona bağlı olan bir alimdir.

Zəlimxan Yaqub
Xalq şairi

“Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası” monoqrafiyasını ancaq professor Əzizxan Tanrıverdi, “Dastan”ın mahiyyətinə, qədim türk ruhuna ənə bilən alim yaza bilərdi...

Abbas Hacıyev
*filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor*

“Dədə Qorqudun kitabı” tədqiqat işığında

Azərbaycan dilinin tarixi abidəsi kimi “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili haqqında xeyli tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Belə tədqiqatlar xeyli əvvəldən başlasa da, bu tədqiqat Azərbaycan Respublikasının Prezidenti hörmətli Heydər Əliyevin “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illiyinin qeyd edilməsi haqqındakı sərəncamından sonra kütləvi hal almış və dərinləşmişdir... “Dədə Qorqud” kitabı Azərbaycan dilinin qədim abidəsi olmaqla, ətraflı araşdırılmışdır. Professor Əzizxan Tanrıverdi “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları” kitabında (1999) bu problemi öyrənən onlarla alimə müraciət edir, onların fikirlərinə münasibətini bildirir, öz fikirlərini bildirir, dastandakı şəxs adlarının etimologiyasını öyrənir və bu adların siyahısını təqdim edir...

Yusif Seyidov
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

“Dədə Qorqud”da kişi, eləcə də qadın adlarının yaranma sisteminə nəzər salsaq, orada bir qanunauyğunluq görmək mümkündür. Əzizxan Tanrıverdi “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları” monoqrafiyasında ayrı-ayrı şəxs adlarından çox geniş, ətraflı danışmışdır. Bizə çox maraqlı olduğu üçün onun doğru izah etdiyi bir adı vermək istərdik...

Nizami Xudiyev
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

“Dədəm Qorqudun kitabı” tədqiqat işığında

Professor Əzizxan Tanrıverdinin “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası” əsəri, əslində, “Dədə Qorqud” ensiklopediyasıdır.

Həsən Baliyev
professor

Əzizxan Tanrıverdinin “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası” monoqrafiyası qorqudşünaslıqda özünəməxsusluğu ilə seçilir.

Buludxan Xəlilov
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Professor Əzizxan Tanrıverdinin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dili haqda yazdıqları öz məzmununu, elmiliyi, ifadə tərzini, aydınlığı və digər cəhətlərinə görə ona qədər bu mövzuda yazılanlardan seçilir, məhz bu məziyyətlərinə görə maraqla oxunur.

Nadir Abdullayev
professor

Türkologiyada tarixi dialektologiya məsələləri yox dərəcəsidir. Bu mənada prof.Əzizxan Tanrıverdinin “Kitabi-Dədə Qorqud” və qərb ləhcəsi” monoqrafiyası tarixi dialektologiyanın təməl sütunlarından biri kimi dəyərləndirilə bilər.

Rəhilə Məhərrəmov
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

“Dədəm Qorqudun kitabı” tədqiqat işığında

Əzizxan Tanrıverdi “Kitab”dakı hər bir işarəni, hər bir kodu sistemli şəkildə tədqiq edən ciddi alimlərdəndir.

Hüseyn İsmayılov
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Qorqudşünas Əzizxan Tanrıverdi elə tədqiqatçılardandır ki, “Kitab”ı nöqtə-vergülnədək öyrənib mətnin alt qatlarına nüfuz etməyi bacarır. O, türkün mənəvi böyüklüyünü sübut etmək üçün havadan asılı qalan gəlişigözəl fikirlər söyləmir, araşdırmalarından alınan nəticələr dəlil, fakt kimi bu böyüklüyü ortaya qoyur.

Ramazan Qafarlı
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Qorqudşünaslıqla bağlı dünya filoloji fikrinin metodoloji nailiyyətləri mövqeyində dayanmağı bacaran Əzizxan Tanrıverdi “Dədə sözü işığında” adlı dilçilik əsərində də, digər elmi yazılarında olduğu kimi, ən yeni elmi-nəzəri konsepsiyalara bələdlik, onlara istinad, onlardan çıxış etmə keyfiyyətlərini nümayiş etdirir.

Məhərrəm Hüseynov
filologiya üzrə elmlər doktoru

“Dədəm Qorqudun kitabı” tədqiqat işığında

Bir alim kimi Əzizxan Tanrıverdinin ən yaxşı və diqqəti cəlb edən cəhəti onun hədsiz zəhmətkeşliyi, aramsız çalışmaq keyfiyyətidir. Son onillikdə o, daha çox “Dədə Qorqud kitabı” üzərində araşdırmalar aparır. Abidə ilə bağlı mənbələrə yetərinə bələd olan və “Kitab”ı incəliklərinə qədər mənimsəyən alim yeni-yeni tədqiqatları ilə Dədəqorqudşünaslığı zənginləşdirir. Onun bu sahə ilə bağlı monoqrafik tədqiqatları “Kitabi-Dədə Qorqud”un öyrənilməmiş problemlərinə işıq salmaq baxımından təqdirəlayiqdir.

Təyyar Salamoğlu
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Əzizxan Tanrıverdi təbii intuitsiya ilə yanaşı, yüksək analizi ilə seçilən məntiqi təfəkkür sahibidir. Ona görə də müəllifin bu məqamda irəli sürdüyü mülahizələrin bir çoxu təkcə Azərbaycan dilçiliyi üçün deyil, ümumilikdə türkoloji dilçilik üçün yeni görünür.

Kamil Bəşirov
filologiya üzrə elmlər doktoru

Əzizxan Tanrıverdinin “Kitabi-Dədə Qorqud” və qərb ləhcəsi” kitabı qorqudşünaslıqda yeni sözdür, yeni cığırdır. O, bu kitabında təkcə bir dilçi kimi yox, həm də etnoloq, etnoqraf, coğrafiyaçı kimi çıxış edir.

Şamil Vəli Körpülü
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

“Dədəm Qorqudun kitabı” tədqiqat işığında

Professor Əzizxan Tanrıverdinin “Kitabi-Dədə Qorqud” və qərb ləhcəsi” monoqrafiyası dəyərli və sanballıdır, “Dədə Qorqud”u bizə daha da yaxınlaşdırır.

Qara Məşədiyev
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Əzizxan Tanrıverdinin “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları” tədqiqatı mövzu yeniliyi, problemin qoyuluşu və həllindəki yenilik ruhuna görə qorqudşünaslıqda yeni söz, yeni addım kimi qiymətləndirilməlidir.

Sayalı Sadıqova
Filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Əzizxan Tanrıverdinin “Kitabi-Dədə Qorqud” və qərb ləhcəsi” monoqrafiyasında fonetik, leksik və morfoloji arxaizmlər tarixi-lingvistik prizmadan şərh edilir, bu vahidlərin Azərbaycan dilinin qərb şivələrində mühafizə olunması faktlarla əsaslandırılır.

Mədəd Çobanov
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

“Dədəm Qorqudun kitabı” tədqiqat işığında

Əzizxan Tanrıverdi “Alpamış”la “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Beyrək surəti arasında çox maraqlı əlaqələr qurmuşdur.

Ramiz Əskər
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Əzizxanın dünya sevgisi dildən, dil sevgisi isə “Dədə Qorqud”dan başlanır. “Kitabi-Dədə Qorqud” Ə.Tanrıverdinin alim ömrünün mənası, mahiyyəti və fəlsəfəsidir.

Seyfəddin Rzasoy
filologiya üzrə elmlər doktoru

“Kitabi-Dədə Qorqud” Əzizxan Tanrıverdinin araşdırmaları üçün istinad, dayaq nöqtəsidir.

Mahmud Allahmanlı
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Əzizxan Tanrıverdinin “Kitabi-Dədə Qorqud” və qərb ləhcəsi” kitabı sanki işığın rənglərindən ibarət göy qurşağıdır, oxucunu 13 əsr bundan əvvələ aparır, unudulan sözlərə yeni nəfəs verir...

Oqtay Rza
Şair, Əməkdar müəllim

“Dədəm Qorqudun kitabı” tədqiqat işığında

Azərbaycan dilinin bu yorulmaz tədqiqatçısı “Dədə Qorqud”un aşığıdır. Və bu aşıqlıq onun vücudunda tərədən dırnağacandır.

Pərixanım Soltanqızı
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Əzizxan Tanrıverdi qorqudşünaslıqda yeni söz deməyi bacaran alimlərimizdəndir.

Əli Rza Xələfli
Şair, publisist

Əzizxan Tanrıverdi “Dədə Qorqud” eposunun ardıcıl tədqiqatçılarından biridir.

Arif Hacıyev
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

İlham ABBASOV

ULU KİTABIMIZA YENİ BAXIŞ

Hər bir xalqın tarixində elə hadisələr, elə dəyərlər olur ki, üzərindən nə qədər rüzgarlar əssə də, mənası, qiyməti azalmır, hər yeni nəsil ona öz dövrünün reallıqları baxımından yenidən nəzər salır, öz dövrünün meyarları mövqeyindən yenidən qiymət verir.

Mədəniyyət, mənəviyyat tariximizdə bu cür ədəbi dəyərlərdən biri, bəlkə də, birincisi “Kitabi-Dədə Qorqud” eposudur. “Kitabi-Dədə Qorqud” təkcə bədii təfəkkürümüzün möhtəşəm abidəsi deyil, həm də Azərbaycan türklərinin mifik, tarixi, coğrafi, etnoqrafik, ictimai, əxlaqi görüşlərinin ən mötəbər qaynağı, ana dilimizin ən ulu kitabıdır. İctimai düşüncəmizin də, mədəni ənənələrimizin də, milli xarakterimizin də kökləri “Kitabi-Dədə Qorqud”a bağlıdır.

Buna görə də milli azadlıq və dövlət müstəqilliyi qazanaraq çağdaş dünya nizamında öz yerini müəyyənləşdirməyə can atan Azərbaycan xalqının daxili bir tələbatla yenidən “Kitabi-Dədə Qorqud”a qayıtması, qardaş türk xalqları ilə birgə “Kitab”ın yubileyini keçirməsi, yeni minilliyin başlanğıcında ruhunu qopuz səsinə, ozan sözünə kökləməsi hər mənada təbii və qanunauyğundur.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un görkəmli tədqiqatçısı, AMEA-nın müxbir üzvü, professor Tofiq Hacıyev haqlı olaraq yazır ki, “qədim adətlərimizi, maddi və mənəvi mədəniyyətimizin tarixini öyrənmək üçün “Dədə Qorqud kitabı”na dönə-dönə qayıtmaq lazımdır”.

“Kitabi-Dədə Qorqud”a dönüş türkün yeni yüksəliş dövrünün əlamətidir, tarixi zərurətdir və bu dönüş zamanımızın xarakterinə uyğun yeni, daha yüksək elmi yanaşma tələb edir.

Əsasən, təsviri xarakterli araşdırmalar öz gərəkli rolunu oynayaraq “Kitab”ın öyrənilməsinin yeni mərhələsi üçün kifayət qədər sanballı zəmin hazırlamışdır. Son illər “Dədə Qorqud” dastanı ilə bağlı meydana çıxan həm ədəbiyyatşünaslıq, həm də dilçilik istiqamətli yeni tədqiqatlar göstərir ki, artıq abidənin ədəbiyyat və dil tariximizdə yeri, mətni, məzmunu, poetikası, əsatir qaynaqları, strukturu daha dərindən öyrənilməyə başlanmışdır.

İnamla deyə bilərik ki, filologiya elmləri doktoru, professor Əzizxan Tanrıverdinin “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası” monoqrafiyası elmi kamilliyinə, mövzu yeniliyinə, əhatə genişliyinə, əsərə yanaşma və tədqiqat üslubunun bənzərsizliyinə, problemlərin qoyuluşu və həllindəki yenilik ruhuna görə mütəxəssislərin və oxucuların diqqətini cəlb edəcək, qorqudşünaslıqda yeni söz, yeni addım kimi öz layiqli qiymətini alacaqdır. Kitabda əhatə olunan problemlər və gəlinən elmi nəticələr yeniliyi və səviyyəsi ilə diqqəti xüsusi cəlb edir. Bu kitab müəllifin çoxillik gərgin və səmərəli araşdırmalarının nəticəsi kimi meydana çıxıb. İndiyə qədər müxtəlif qəzet və jurnallarda, elmi məcmuələrdə Ə.Tanrıverdinin “Kitabi-Dədə Qorqud”la bağlı müxtəlif mövzulara həsr olunmuş onlarca elmi məqaləsi dərc olunub. Bu kitabdan əvvəl professor Ə.Tanrıverdinin “Kitabi-Dədə Qorqud” dilinin tədqiqinə həsr olunmuş üç monoqrafiyası nəşr edilmişdir: “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları” (1999). “Kitabi-Dədə Qorqud” və qərb ləhcəsi” (2002), “Kitabi-Dədə Qorqud”un obrazlı dili” (2006). Müəllifin “Türk mənşəli Azərbaycan antroponimləri” monoqrafiyası da qaldırılan elmi problemlərin səciyyəsinə görə bu tədqiqatlarla səsləşir. Bütün bu araşdırmalar Ə.Tanrıverdinin bir qorqudşünas alim kimi məqsədyönlü tədqiqat yolu seçdiyini və bu yolda uğurlu nəticələr qazandığını sübut edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”la bağlı müxtəlif mövzulu ayrı-ayrı tədqiqatlarda yeri gəldikcə dastandakı şəxs adlarından da bəhs edilmiş, onların üslubi-linqvistik təhlilinə də yer verilmişdir. Ancaq etiraf etmək lazımdır ki, bu problem indiyə kimi Ə.Tanrıverdinin “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları” kitabından başqa, heç bir tədqiqat əsərində başlıca mövzu kimi götürülməmiş, ayrı-ayrı əsərlərdə də, əsasən, 5-10 addan söz açılmış və bu mülahizələr çox zaman bir-birini təkrarlamışdır.

Dastanın görkəmli tədqiqatçılarından professor Samət Əlizadə hələ 1989-cu ildə yazırdı ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı xüsusi maraq doğuran bir sıra adlar tarixi-etimoloji istiqamətdə tədqiqini gözləyir”.

Ə.Tanrıverdinin əsərində dastandakı antroponimlər ilk dəfə olaraq, bütövlükdə, kompleks və sistemli şəkildə araşdırılır, istisnasız olaraq bütün şəxs adlarının etimoloji təhlili verilir.

Dastandakı şəxs adlarının öyrənilməsi, sadəcə olaraq, Azərbaycan dilçiliyində son dövr ərzində bir sahə kimi formalaşmış onomalogiyanın tədqiqat üsullarının “Kitabi-Dədə Qorqud”un araşdırılmasına cəlb edilməsi faktı deyil. Adlar, ilk növbədə, milli-etnik tarixin və dünyagörüşünün, etnopsixologiyanın daşıyıcısı kimi araşdırılır. Buna görə də onların qədim türkün mifoloji, etik, estetik, etnoqrafik, dini, psixoloji, siyasi, tarixi, poetik bilgilərinə bələdlik və istinad tələb etməklə yanaşı, həm də nəticə etibarilə bütün bu sahələr haqqında yeni biliklər doğurur. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Ə.Tanrıverdinin kitabının, ilk növbədə, diqqəti çəkən məziyyətlərindən biri də elə budur. Yəni burada təkcə “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı şəxs adlarının etimoloji təhlili ilə yox, həm də mövzu ilə bağlı olan digər elm sahələrinin tədqiqatın predmetinə aid informasiya tutumu ilə tanış olmaq mümkündür.

“Dədə Qorqudun kitabı” tədqiqat işığında

Kitabın bir bölümü konkret olaraq “Dədə Qorqud” dastanındakı şəxs adlarının etimoloji təhlilinə həsr edilsə də, müəllif bu antroponimlərin tədqiqi tarixini də bütün incəliklərinə qədər araşdıraraq sonra aparılacaq linqvistik tədqiqatlar üçün zəngin bir fon və möhkəm zəmin hazırlamışdır. Hətta kitabda verilmiş etimoloji təhlillər olmasaydı belə, tədqiqat tarixi ilə bağlı bu fəsil öz-özlüyündə müstəqil elmi dəyərə malikdir. Burada müəllif qorqudşünaslıqda ilk dəfə olaraq Azərbaycan və xarici ölkə alimlərinin problemlə bağlı ən mühüm araşdırmalarını ümumiləşdirmiş, onların mükəmməl elmi şərhini vermişdir. Bunun nəticəsidir ki, Ə.Tanrıverdinin dastandakı antroponimlərin etimologiyası ilə bağlı bütün mülahizə və qənaətləri dəqiq şəkildə arqumentləşdirilir, cavabsız suallar, irəli sürülən fikirlər haqqında şübhə yeri qalmır.

Bir maraqlı cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, Ə.Tanrıverdi dastandakı şəxs adlarının etimoloji izahına keçməzdən əvvəl sözlərin etimoloji təhlili üçün zəruri olan 12 ümumi qayda müəyyən etmişdir. Bu qaydalar onun öz araşdırmasının elmi-linqvistik bazisini təşkil etməklə yanaşı, həm də dilçiliyimizin bu sahədəki gələcək tədqiqatları üçün metodoloji sistem verir, yol göstərir. Həmin qaydalar etimologiyanın bir elm sahəsi kimi sərbəst, “nağılvari” mülahizələrdən azad olaraq dəqiq elmi prinsiplər əsasında inkişafına kömək edə bilər.

Ə.Tanrıverdi ayrı-ayrı şəxs adlarının təhlili zamanı özündən əvvəl bu barədə söylənilmiş bütün mülahizələri əhatə edir, ümumiləşdirir və onlara obyektiv elmi münasibət bildirir. Hətta yeni fikir söyləməsəydi belə, bu iş öz-özlüyündə elmi dəyərə malikdir. Lakin müəllif “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı şəxs adlarının ən azı yarısı haqqında yeni, orijinal etimoloji mülahizələr irəli sürmüş, onları dəqiq fakt və dəlillərlə əsaslandırılmışdır. Onun təhlillərini elmi cəhətdən inandırıcı edən bir

də odur ki, hər bir adın etimoloji izahında elmi nəzəri dilçilik ədəbiyyatı ilə yanaşı, qədim və müasir türk dilləri materiallarına, qədim yazı və folklor qaynaqlarına, əski və çağdaş lüğətlərə, hətta türk dilləri ilə qohum olmayan ölü və canlı dillərə, tarixi və ədəbi mənbələrə, elmi araşdırmalara istinad edilmiş, maraqlı analogiya və paralellər aparılmış, bu əsasda çoxlu sayda yeni faktlar aşkara çıxarılmışdır.

Ə.Tanrıverdi ilk dəfə olaraq “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı şəxs adlarını üslubi səciyyə və işlənmə məqamları baxımından qruplaşdırmış və bu əsasda onların etimoloji təhlili zamanı yalnız dil faktlarını deyil, həm də ədəbi-poetik təfəkkür, tarixi-etnoqrafik şərait, milli-psixoloji mühit kimi mühüm amilləri nəzərə alaraq türk adqoyma ənənələrinin prinsiplərini müəyyənləşdirmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının müasir dilimizlə bağlılığı məsələsi monoqrafiyanın “Kitab”ın mətninin Azərbaycan dilinin qərb ləhcəsi ilə müqayisəsinə həsr olunmuş fəsilərində araşdırılır. Müəllif bu tədqiqata qərb ləhcəsinin müasir dil materialları ilə yanaşı, 1723-28-ci illərdə Osmanlı dövlətinin məmurları tərəfindən tərtib olunmuş “Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri” adlı tarixi sənəddə əks olunmuş antroponimləri də cəlb etmişdir. Bu sənəddən aydın olur ki, həmin dövrdə Borçalı mahalı ərazisində “Dədə Qorqud”dan gələn və sonrakı əsrlərdə işlədilmədiyi güman edilən Qorqud, Qazan, Dondar, Xızır, Uruz, Bamsı, Qaragünə və s. kimi qədim türk mənşəli Azərbaycan şəxs adları fəal şəkildə işlənmişdir. Bu faktların aşkara çıxarılması dil tarixi baxımından monoqrafiyada öz əksini tapmış yeniliklərdən yalnız biridir. Həmin sənəd əsasında Ə.Tanrıverdi xalqımızın etnoqrafiyasının öyrənilməsi üçün maraqlı doğuran bir sıra faktlar aşkar etmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” mətninin müasir dil materialları ilə tutuşdurulması da müəllifə bir sıra maraqlı faktlar aşkara çıxarmaq imkanı vermişdir. Alim dəqiq dil nümunələri əsasında belə bir qənaətə gəlir ki, müasir ədəbi dilimiz üçün tam sıradan çıxmış hesab edilən “Dədə Qorqud” mənşəli leksik arxaizmlərin böyük bir hissəsi qərb qrupu dialekt və şivələrində öz işləkliyini hələ də saxlamaqdadır. Bunlardan əlavə, müəllif qərb ləhcəsinin dil materialları ilə “Kitab”ın mətni arasında fonetik və morfoloji xüsusiyyətlər baxımından da müqayisələr və paralellər aparmış, ümumən dil tariximizin və dialektologiyamızın öyrənilməsi üçün maraq doğuran elmi nəticələrə gəlmişdir.

Professor Ə.Tanrıverdinin “Kitabi-Dədə Qorqud”un mətni ilə Azərbaycan dilinin qərb ləhcəsi arasında uyğunluq və paralellərin müəyyənləşdirilməsinə həsr olunmuş tədqiqatları mətnşünaslıq cəhətdən də maraq doğurur. O, yeri gəldikcə, “Kitab”ın mətnindəki bəzi sözlərin oxunuşunu və anlayışını dəqiqləşdirir, yaxud ayrı-ayrı sözlərin etimoloji təhlilini verir. Məsələn, Ə.Tanrıverdi dastanın “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu”nun mətnində tədqiqatçıların indiyə qədər yanlış olaraq “qunlar” və ya “qumlar” kimi oxuduqları sözün əslində “gönlər” olduğunu sübut edir və bununla da “Kitab”ın anlaşılmasında müəyyən bir maneəni aradan qaldırır.

Ümumilikdə götürsək, Ə.Tanrıverdinin monoqrafiyasında “Kitabi-Dədə Qorqud” tədqiqatları üçün elmi tapıntı sayıla biləcək bu tipli onlarca yeni fikir və mülahizə vardır.

Ə.Tanrıverdi bu istiqamətli tədqiqatlarının nəticəsi olaraq belə bir qənaətə gəlir ki, bu vaxta qədər irəli sürülmüş bəzi mülahizələrə rəğmən, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili Azərbaycan dilinin yalnız bir yox, bütün ləhcələri ilə bağlıdır və bu sırada qərb ləhcəsinin xüsusi yeri vardır. Dastanın mətni ilə qərb ləhcəsi arasında alimin apardığı müqayisələrdən doğan

əsas ümumiləşdirici nəticə budur ki, müasir Azərbaycan dilinin qərb ləhcəsi və bu bölgədə yaşayan insanların həyat təzi bir sıra parametrlərinə görə “Kitabi-Dədə Qorqud”un dil və etnoqrafiya yaddaşı sayıla bilər.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası” əsərində tədqiqata cəlb olunmuş məsələlərin üçüncü bölümü dastanın obrazlı dilinin öyrənilməsinə həsr olunmuş problemləri əhatə edir. Bu problemlərin araşdırılması üçün müəllif orijinal bir forma, maraqlı bir yanaşma üsulu seçmişdir.

Burada ayrı-ayrı boyların mətni və məzmunu yox, dastanın müqəddiməsi ilə boyların mətn və məzmun cəhətdən qarşılıqlı əlaqə və təsiri tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bu tədqiqatların məcrasında müəllif belə bir haqlı qənaətə gəlir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un 12 “boy”unu müqəddiməsiz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Boylar müqəddimə ilə bərabər böyük və zəngin görünür. Çünki müqəddimə, xüsusən orada verilmiş atalar sözləri və zərbi-məsəllər boylara bir aqardır”.

Müəllif fikrini əsaslandırmaq üçün diqqəti müqəddimə və boylarda təkrarlanan cümlələrə, eləcə də süjet, motiv, məzmun, ideya paralelliklərinə yönəldir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un müqəddiməsinin dastana sonra-dan əlavə olunması fikri qorqudşünaslıqda çoxdan irəli sürülmüş bir ideyadır. Bu müddəanı qəbul edən professor Ə.Tanrıverdi həmin ideyanı davam və inkişaf etdirərək “müqəddimə niyə əlavə olunub?” – sualına cavab verir. Bu istiqamətli araşdırmaların məntiqi nəticəsi olaraq müəllif belə bir fikrə gəlir ki, boylarla bu şəkildə sıx və intensiv bağlılıqda olan müqəddimə əsərə şifahi variant əsasında artırıla bilməzdi. Deməli, dastan bütöv halda yazıya alınmazdan əvvəl ayrı-ayrı boyların yazılı mətni mövcud olmuşdur. Müqəddiməni hazırlayan müəllif (yaxud müəlliflər) həmin mətnlər üzərində

zərgər dəqiqliyi ilə işləmiş, böyük tədqiqatçılıq və yaradıcılıq işi aparmışdır. Bu fikir ümumən qorqudsünaslıq üçün yeni və dəyərli bir ideyadır.

Monoqrafiyanın bu bölümündə Ə.Tanrıverdi müqəddimə ilə boyların bilavasitə tutuşdurulmasından əlavə, dastanın obrazlı dilinə aid digər məsələlərə də diqqət yetirmişdir. Məsələn, indiyəcən dastanın dilinin poetik fonetikasından bəhs edən müəlliflər, əsasən, bir neçə sait və samit üzərində dayanmış, əsərdən gətirilən eyni misallar kitabdan-kitaba keçərək təkrarlanmışdır. Ə.Tanrıverdi isə ilk dəfə olaraq bu araşdırmaların həddlərini genişləndirir, dastanın mətnində istisnasız olaraq bütün samitlərə aid alliterasiya nümunələri olduğunu konkret nümunələr əsasında isbat edir. Elmi-tədqiqat səriştəsi ilə yanaşı, həm də gərgin fiziki zəhmət tələb edən araşdırmaların gedişində müəllif poetik fonetikaya aid daha bir maraqlı qanunauyğunluq aşkara çıxarmışdır ki, hər bir boyda alliterasiya daha çox həmin boyun qəhrəmanının adında işlənən samitlər üzərində qurulur. Məsələn, Beyrək boyunda “b” səsinin, Domrul boyunda “d” səsinin alliterasiyasına daha çox təsadüf olunur.

Bu cəhət Ə.Tanrıverdinin monoqrafiyasının dastanın üslubi cəhətlərinin araşdırılması üçün də əhəmiyyətli olduğunu təsdiq edir. Tarixi poetikamızda qəbul olunmuş ümumi rəyə görə, “Dədə Qorqud”dakı nəzm parçaları nizamlı, ölçülü şeirə qədərki mərhələni əks etdirir. Ə.Tanrıverdi isə ilk dəfə olaraq həmin nümunələrdə heca vəzninin formalaşma rüşeymlərinin, hətta cinas qafiyənin ilkin təzahürlərini aşkara çıxarmışdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası” kitabının bütün bu saydığımız məziyyətləri müəllifin bir sıra sahələr – qorqudsünaslıq, onomalogiya, etimologiya, dil tarixi, dialektologiya, tarixi qrammatika, mətnşünaslıq, poetika, üslubiyyat

“Dədəm Qorqudun kitabı” tədqiqat işığında

üzrə filologiyamızın nailiyyəti sayıla biləcək ciddi elmi uğurlar qazandığını bir daha təsdiq edir.

Dədəm Qorqud demiş, “Adını biz verdik, yaşını Tanrı versin!”.

*“Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası”
monoqrafiyasına “Ön söz”.
Bakı, 2007, səh.3-10*

Ramazan Qafarlı
Filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

AD İGİDİN YARAŞIĞIDIR

Azərbaycan qorqudşünaslığına yeni bir töhfə olan bu kitabın müəllifi respublikamızda və onun sərhədlərindən uzaqlarda öz dəsti-xətti, elmi tapıntıları, ziyalılığı ilə tanınan ən gənc filologiya elmləri doktorlarındanır. Qələmindən “Kitabi-Dədə Qorqud”un tədqiqinə aid onlarla məqalə çıxıb. Dastanda işlənən şəxs adlarının izahı, işlənmə məqamları (həm tarixi, həm də müasir baxımdan) və poetik sistemindən danışarkən Əzizxan Tanrıverdi özündən əvvəl bu problemə həsr olunan elmi əsərlərə münasibətini bildirir, sonra isə öz konsepsiyasını təqdim edir. O, tarixin müxtəlif aşırımlarına ekskursiya edib tapdığı dəlillərlə fikirlərinin təsdiqinə nail olur. Dastanda işlənən adların təsnifatını aparır. Onun izahından kənar qalan bir ada da rast gəlmək mümkün deyil. Əgər ulu babalarımızın ruhu, adət-ənənələri, psixologiyası haqqında bilgi əldə etmək istəyirsinizsə, bu kitabı oxuyun. İlk növbədə, özünüzlə, kökümüzlə, ərənlərimizin duyğu və düşüncələri ilə rastlaşacaqsınız. Əzizxan müəllimin bələdçiliyi ilə “Dədə Qorqud dünyası”na səyahət edəcəksiniz. Bu möhtəşəm abidəni oxuyarkən qarşınıza çıxan bir çox sualların cavabını tapacaqsınız: boyu uzun Burla xatun, bıqı qanlı Bəgdüz Əmən, üzü niqablı Qanturalı deyəndə nəyi nəzərdə tutmuşlar? Yaxud At ağuzlu Uruz qoca, Arşın oğlu Dirək kimi adlarda işlənən qəribə sözlərin mənasını necə başa düşmək lazımdır... Əminik ki, yüzlərlə bu cür sorğunun izahını

“Dədəm Qorqudun kitabı” tədqiqat işığında

verən tədqiqatçının yeni monoqrafiyası Azərbaycan filologiyasının ən uğurlu əsərlərindən birinə çevriləcək.

*“Ərən” qəzeti, 20 iyun
1999-cu il*

Ramazan Qafarlı
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

**“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” EPOSUNDAKI
AT KULTUNUN SİRRİNİ AÇAN BÖYÜK
ALİM VƏ VƏTƏNDAŞ**

Adətən, bədii əsər insanı duyğulandırır. Lakin at kultu haqqında yenicə yazılmış bir elmi kitabı oxuduqca düşündüm, ruhum titrədi və xəyalım məni uzaqlara apardı...

At çox qədim zamanlarda rəmzləşdirilən heyvanlardan biridir, öküzlə müqayisədə daha geniş əhatə dairəsinə malikdir və həyat gücünü, hətta ölünün (cəsədin) canlandırılmasını bildirirdi. Təsadüfi deyil ki, buzlaşma çağının mağara mədəniyyətində qayaüstü rəssamlığın əsas mövzusunı məhz öküzlər və vəhşi atlar təşkil etmişdir. A.Lerua-Quran belə hesab edir ki, tarixəqədərki rəssamlıqda hər iki heyvan dualistik görüşləri əks etdirir: işıq-qaranlıq, gecə-gündüz, od-su, isti-soyuq, xeyir-şər, ölüm – həyat. Bu qarşılaşmaya aid xüsusiyyətlər Azərbaycan türklərinin də ilkin mifoloji təsəvvürlərində, folklor, qədim yazılı ədəbiyyat qaynaqlarında öz izlərini qoruyub saxlamışdır. Təkcə Koroğlunun atının dərya suyu, od, işıq, zülmətlə əlaqələnməsini xatırlamaq kifayətdir. Yunanlardakı insan-at sintezi - kentavrlar da dualizmin (şüurlu-şüursuz, ölüm-həyat) simvollaşmasıdır. Mifoloji görüşlərdə iki aləm arasında əlaqə, əsasən, atlar vasitəsi ilə mümkün idi.

Tarixə bəllidir ki, oturaq həyat sürən xalqları köçəri atlı tayfalar narahat etməyə başlayandan sonra min il ərzində Şərqi

Avropa və Mərkəzi Asiyada da atlar əhliləşdirilmişdir. Beləliklə, ən əski zamanlarda bu sirlə heyvan çox hallarda ölümlər aləmi ilə əlaqələndirilmiş və dünyasını dəyişənlər üçün atlar qurban kəsilmişdir. Cəsədin at dərisinə bükülərək basdırılması adətinin də əsasında həmin inam dayanmışdır. At qurbankəsmə ritualının Qafqazda – Azərbaycanda icra edilməsi barədə tarixin atası Herodot və alban tarixçisi M.Kalankatuklu da məlumat vermişdir.

Sonralar bərk qaçması, aralıq yerləri tullanaraq aşması atı bir rəmz kimi göylərə qaldırmış, birbaşa günəşlə əlaqələndirilmiş və günəş arabasına qoşulan heyvan olaraq təqdim edilmişdir. Atın rəmzləşməsində uzun müddət ikili xüsusiyyəti diqqət mərkəzində saxlanılmış, bir tərəfdən, işıq saçan ağ at Xızırın, Həzrət Əlinin xilaskarlıq, qəyyumçuluq funksiyasında əsas vəsiyyəti rolunu daşımış, digər tərəfdən isə qara rəngə bürünüb zülmətdə qanad açaraq fantastik sürətliliyin, sakral gücün (uzaq məsafəni bir göz qırpımında qət etməklə) daşıyıcısına çevrilmişdir.

Atın döyüş və qələbə simvoluna çevrilməsi də müşahidə olunur. Nəhayət, şəxsləndirilən atlar müdrikliyi, uzaqgörənliyi ilə diqqəti cəlb etmiş, sahibinə gələcək hadisələr barədə xeyirxah xəbərlər vermişdir. İnanclarda atın baş skletinin çəpərlərə sancılması adətinə bu gün də bəzi kəndlərdə rast gəlirik, guya bu halda şərin, bədbəxt hadisələrin qarşısı alınır. Yuxuyozumda at murada çatmaqdır. Yunanlarda isə at dırnağı bərəkət, bolluq, firavanlıq və nemət kimi mənalandırılır. Bir çox xalqlarda, eləcə də Azərbaycan türklərində xoşbəxtlik gətirən talisman kimi at nalını qapının üstündən asırlar. Təkcə Xristian inancında ata bütün hallarda mənfi münasibət müşahidə olunur. İoan Boqoslovun açıqlamasında deyilir ki, dünyada 4 növ at vardır:

Ağ at - fəlakət, müsibət və taun,
Kürən at – müharibə,
Qara at – aclıq,

Solğun at – ölümdür¹.

Göründüyü kimi, digər inanclardan fərqli olaraq xristianlıqda at rəmzləşəndə ancaq mənfilikləri ifadə edir.

Atı küləyin rəmzi kimi götürüb qadının ehtiraslılığı, şəhvəti ilə də əlaqələndirirlər. Alman saqalarında sərt küləkdə gəzib-dolaşan vəhşi ovçu qızları atla qovub tutur, qaçırır, atın saçı ilə onları şəhvətə gətirib zorlayır. Bu mənada sərt küləkli çöllüklər dişi at adları ilə adlandırılırdı: Madyan düzü, Kəhər yaylağı və s.

V əsr Bizans zooloqu Qazlı Timofey “Heyvanlar aləminin sakral rəmzləri” kitabının “At” bölməsində yazırdı:

“...4. Atın və bəzi öküzlərin ürəyinin içində sümük olur...

7. Madyan öləndə onun balasını başqa dişi at əmizdirir.

9. At heç vaxt anasına və bacısına toxunmur...

10. İki erkək at bir dişi at üçün vuruşur. Qalib gələn dişi atı özünüküləşdirib daimi dostuna çevirir...

11. Atlar da yuxu görürlər...”² .

Şərq xalqlarının inancında at daha çox od və işıqla əlaqələndirilir. Müsəlman intibahına aid poeziyada vurğulanır ki, şəfəq atları çaparaq qaranlığı əridir, dan yeri ağarır, hava işıqlanır və dünya bir gün aydınlığa qərq olur. Bu kimi əski dəlillər təsdiqləyir ki, at bəşər oğlu ilə doğmalaşıb, kişilərə arvadı və övladı qədər özünü istədə bilmişdir.

Məni əski çağların adət-ənənələrinə baş vurmağa vadar edən kitabın adı “Dədə Qorqud kitabı”nda at kultu”dur, müəllifi görkəmli filoloq, dilçi, qorqudşünas alim Əzizxan Tanrıverdidir. Günümüzdə az tədqiqatçı tapılar ki, qədim Oğuz eposunu öz

¹ Энциклопедия символы, знаки, эмблемы. – Москва, Издательство Астрель, АСТ, 2004, стр. 249.

² Тигрица и грифон: Сакральные символы животных. – СПб.: «Петербургское Востоковедение», 2002, стр. 165.

içində yaşatsın. Daha doğrusu, “Kitab”ın hər sözünü nəzərdən keçirib daşdığı məna yükünü öz çiyinə götürsün.

Bəli, professor Əzizxan Tanrıverdinin yaradıcılığında əski oğuz-türk yazılı abidəsi - “Dədə Qorqud” eposu dilçilik, folklorşünaslıq, fəlsəfə, tarix və etnoqrafiya müstəvisində ümumiləşdirilərək tədqiqata cəlb edilir. Onun elmi fəaliyyətinin əsas istiqaməti və mövzusu bu dünyaşöhrətli oğuznamənin sirlərinin açılmasına yönəlmişdir. Ə. Tanrıverdi elə tədqiqatçılardandır ki, abidəni nöqtə-vergülünədək öyrənib mətnin alt qatlarına nüfuz etməyi bacarır. O, türkün mənəvi böyüklüyünü sübut etmək üçün havadan asılı qalan gəlişi gözəl fikirlər söyləmir, araşdırmalarından alınan nəticələr dəlil, fakt kimi bu böyüklüyü ortaya qoyur, hökm vermir, qənaətlərindən hökm çıxır. İstedadlı və fəhmlı alim yaxşı dərk edir ki, “Dədə Qorqud” Azərbaycan türklərinin dünya mədəniyyəti xəzinəsinə bəxş etdiyi ən möhtəşəm abidələrdən biridir. Heç bir xalqda analoqu tapılmayan elə bir ədəbi əsər nümunəsidir ki, onda türkün ilkin dünyagörüşündən başlamış orta çağların tarixi hadisələrinə qədər əksər sosial institutlarının izləri əks olunur, daha dəqiq desək, Qafqaz türklərinin milli xarakteri, psixologiyası, adət-ənənələri, dini, fəlsəfi baxışları, əxlaqı, dövlət quruculuğu, qəhrəmanlıq salnaməsi, ailə münasibətləri (ər-arvad, ata-oğul), Vətənə, torpağa bağlılığı, qonşularla əlaqələri, ritualları, məişəti, yaşayış tərzinin əksər atributları, daxili və xarici düşmənlərlə mübarizəsi, müxtəlif təbəqələrə və yaş dövrlərinə məxsus insanların davranışı, şifahi və yazılı dilinin tarixi özünə yer tapır. Başqa epos göstərmək olmaz ki, içərisində «Dədə Qorqud»da olduğu qədər bir-birindən seçilən xarakterlər iştirak etsin, canlı dialoqlar, təsvirlər və rəngarəng poetik fiqurlardan qurulsun. “Kitab”dakı oğuznamələrin (boyların) hər birində hiss, həyəcan və duyğular sözün sehri ilə tərənnüm edilir. Cəmiyyət təbiətlə, maddi varlıqlar

mənəvi aləmlə qarşılıqlı ünsiyyətdə verilir. Hadisələrdə xalqın müxtəlif təbəqəsinin məişətinə güzgü tutulur. Çoxsaylı etnik xüsusiyyətlər ümumbəşəri dəyərlər səviyyəsinə qaldırılır. Zaman-məkan dəyişmələrinin nizamı, ardıcılığı, vəhdəti, bəzi hallarda uyğunsuzluğu bir elin baxış bucağından görünsə də, dinindən, əqidəsindən, irqindən, cinsindən, milliyyətindən asılı olmayaraq, yer üzündə yaşayan bütün insanların ruhunu oxşayır. Məhz Ə.Tanrıverdi tədqiqatlarında bu möhtəşəm abidəyə yuxarıdakı prizmadan yanaşır, türkün əski mədəniyyətinin izlərini, bədii dilinin əlvanlığını, rəngarəngliyini, məişətinin özünəməxsusluğunu, əxlaqının saflığını üzə çıxarır. Alimin əsas obyektı dil faktları olsa da, yeri gələndə hər bir detala ədəbiyyatşünas, tarixçi, folklorşünas, etnoqraf kimi zərgər dəqiqliyi ilə yanaşır, bəzən bir sözün yazılışını və işlənmə məqamlarını elə həssaslıqla diqqətdən keçirir ki, onun daşdığı mənə zəngin faktlar əsasında öz-özünə aydınlaşır. O, heç bir qənaətdə əsassız hökm vermir, müxtəlif mənbələrə baş vuraraq müqayisələr aparır, çoxsaylı dəlillər gətirir və nəticədə oxucu şübhə etmədən fikrin düzgünlüyünə inanır.

Ə.Tanrıverdinin «Kitabi-Dədə Qorqud»un obrazlı dili” monoqrafiyasından başlanan sevgisi coşub-daşaraq “Dədə Qorqud kitabı”nda dil möcüzəsi”nin sirlərini açdı, onun söz qanadı pərvazlanaraq epos haqqında beş sanballı kitab meydana gətirdi. Obrazlı desək, o, at üstünə qalxıb «Dədə Qorqud Kitabı»nın hamıdan irəlində çapan yeganə tədqiqatçısıdır və “Kitab”dakı at kultundan danışması heç də təsadüfi deyil. Tarixi-linqvistik müstəvidə aparılan yeni araşdırmasında eposun mətnində işlənən atla bağlı sözlərin fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərini, Türk-Oğuz cəmiyyətində ata münasibətin müxtəlif tərəflərini üzə çıxarır.

Bu kitab eposun az araşdırılan və Azərbaycan türklərinin tarixi taleyində mühüm yer tutan problemə həsr olunmuşdur. Atın hər bir qədim xalqın həyatında böyük rol oynadığından danışdıq. Göründüyü kimi, atın məişətdə və mədəniyyət amillərində buraxdığı izlər olduqca çoxdur. Ömrünü atla birlikdə keçirən yarımköçəri oğuz tayfalarının həyatına güzgü tutan “Dədə Qorqud” eposunun qəhrəmanlarını da atsız təsəvvürə gətirmək mümkün deyil. Ümumiyyətlə, dünya epos ənənəsində at qəhrəmanların arxası, səfər və döyüş yoldaşı, gücü, vüqarıdır. Şübhəsiz, “Dədə Qorqud” oğuznamələrinin əsas motivləri ilkin təsəvvürlərdən yoğrulur, lakin gerçəkliklə, hətta tarixdə baş verən əhvalatlarla əlaqələndirilir, həmişə anlaşıqlı görünür. Başqa sözlə, eposda mifoloji qatların çoxluğuna baxmayaraq, əhvalatlar reallığını itirmir. Ə.Tanrıverdi də yeni tədqiqatında atla bağlı epizodların sakrallıq, kultçuluq baxımından simvollaşmasını göstərsə də, gerçəklik tərəflərini də diqqət mərkəzində saxlayaraq müqayisələr aparır, problemə hərtərəfli yanaşır.

Türk əvvəl qopuzu, sonra dəmiri – qılıncı, nizəni, qalxanı, oxu, yayı kəşf etmişdir. At belinə qalxmamışdan, arabanı, təkəri düzəltməmişdən qabaq ağacdən musiqi aləti düzəltdi, dizlərini büküb oturaraq ozan nəğmələrini, nəsihətlərini dinləmişdir. Silah oynadan ərənlərdən əvvəl söz ustaları doğulmuşdu. Ona görə də oğuznamələrdə Qorquddan, Ulu Türkdən müdriki və yaşlısı nəzərə çarpmır. Lakin alimin doğru qənaətlərindən görürük ki, qopuz və silah qədər at da Türkün həyatını tamamlayan, mənalandıran əsas amillərdən biridir.

Maraqlı cəhət odur ki, müəllif ilk səhifədəcə hansı sirləri açacağını bildirərək oxucuda tədqiqatına qarşı böyük maraq yaradır və “Kitab”da “at kultu”nun qabarıq şəkildə ifadə olunduğunu təsdiqləyən detalların çoxluğunu vurğulayıb bildirir ki, “at sözü intensivliyi ilə seçilir, at sözünün iştirakı ilə yaranmış bir

sıra atalar sözləri və məsəllərə, deyimlərə təsadüf olunur, atlara verilən adların (zoonimlərin) əksəriyyəti qəhrəmanların adlarına uyğunlaşdırılmış şəkildədir, həm də bu tip zoonimlər qəhrəmanların antroponimik modellərində ləqəb kimi çıxış edir, at ən dəyərli hədiyyələrdən biri kimi təqdim olunur, at Oğuz igidi üçün zərbə qüvvəsi, həm də sədaqətli yoldaş, qardaşdır, Oğuz igidi yaralandıqda atının quyruğu kəsilir, öldükdə isə atı öldürülür və s.”

Bir çox məsələlərə tədqiqatda ilk dəfə toxunulur. Məsələn, müəllif zoonimik modellərdə - at adlarında alliterasiyanı diqqət mərkəzinə çəkir, mətnin poetik çəkisini qüvvələndirməyə xidmət edən və heç kimin görmədiyi alliterasiyaya “Keçi başlı Keçər aygır (k – k), Toğlu başlı Turı aygır (t – t)” kimi misallar göstərir. Oğuz qəhrəmanlarının adlarının ilk səsi ilə atlarının adındakı ilk səsin alliterasiyasının məndə sistem təşkil etməsi də alimin diqqətindən yayınmır.

Atla bağlı sözlərin leksik xüsusiyyətlərindən danışarkən atı olmayan qəhrəmanın heç bir dəyəri olmaması fikrini irəli sürür, at zooleksemnin şəxs adlarına çevrilməsini türk poetik təfəkküründən süzülüb gələn ən dəyərli detallardan biri kimi qiymətləndirir. “At ağızlı Uruz qoca” modelindəki “at ağızlı” ifadəsi güc, qüdrət mənə yükünün daşıyıcısı kimi təqdim olunur.

“Kitab”da atla bağlı çoxlu atalar sözləri və məsəllərə təsadüf olunur. Onların şərhində O.Ş.Gökyay və Ş.Cəmsidovla polemikaya girən tədqiqatçı yanlış qənaətlərə düzəliş verir.

Tədqiqatda aygır, qulun, tay, yund, ilqı kimi adlar Türk dastan ənənəsi müstəvisində izlənilir, hansı anlamda işlənməsinə aydınlıq gətirilir, bu günədək mübahisə obyektinə çevrilmiş “Qırat” sözünün “Keçi başlı Keçər aygır”la eyni semantik şaxədə izah olunması irəli sürülür. Bunu alimin maraqlı kəşflərindən biri kimi qiymətləndirmək olar. Folklorşünaslıqda “Dürat” və

“Qırat” at adlarının anlamı uzun müddət tartışma obyektinə çevrilmiş və tədqiqatçıların əksəriyyəti mütləq şəkildə onları rəng bildirən sözlər kimi izah edərək az qala bu məsələyə nöqtə qoymuşdular. Lakin alimlərin qənaətlərinə hörmətlə yanaşan Əzizxan Tanrıverdi Türkün qədim dastançılıq ənənəsinə, yazılı mənbələrə, xüsusilə “Dədə Qorqud kitabı”ndakı və M.Kaşğarlının “Divani lüğət-it-türk” əsərindəki faktlara söykənərək daha orijinal və düzgün fikir irəli sürür: “Koroğlu” dastanında Düratın Qırata, “Kitab”da da Turu aygırın Keçər ayğıra nisbətən zəif olması aydın şəkildə verilmişdir. Deməli, bu zoonimlər rəng anlamlı sözlər əsasında yaranmışdır – fikri inandırıcı deyil. Digər tərəfdən “Kitab”dakı Keçər ayğırla, “Koroğlu”dakı Qıratın məhz iti, sürətli qaçışa malik olması mətndə dəqiqliklə verilib ki, bunu da heç kim inkar edə bilməz... Qarşılaşmalar göstərir ki, “Kitab”da da Turu ayğırla “Koroğlu”dakı Dürat forma, həm də semantika baxımından eyni xətdə birləşirsə, “Keçər aygır”la “Qırat” da məna baxımından eyni semantik yuvaya daxil olur: Keçər at – sürətlə qaçan, atları ötüb keçən; Qırat – sədləri qıran, aşan, sürətlə qaçan”. Əski türklərdə atlara rənginə deyil, xarakterinə görə ad qoyulması faktını əsaslandıran dəlillər olduqca çoxdur. Belə ki, məşhur sərkərdə Atillanın adı və qılıncı ilə bağlı yaranan əfsanələr “Koroğlu” eposunun motivləri ilə səsləşir. Əvvəla, onu vurğulayaq ki, Atilla adında da “at” sözü ilə bağlılıq var. Atilla adının izahı göstərir ki, o, mənşəcə İtil (Atill) türklərinə mənsub, qədim xaqan sülaləsinin nümayəndələrindən biri idi. Əslində, böyük hun sərkərdəsinin Avropa mənbələrində “Attilla” şəklində tarixləşən adının əsasında qədim türk sözləri - Atlı, Adil, Atil, İtil durur. Hunlara atlılar, atlı tayfalar da deyirdilər. Onlar sağlam atları ilə birlikdə boya-başa çatır və ən adi işlərini yəhərdən yerə enmədən yerinə yetirirdilər. At üstündə

alış-veriş edir, hətta obanın ümumi yığıncağında da atdan yerə enmirdilər.

Əski tarixçilər yazırlar ki, Atilla Şimşək atın belində Mars qılıncını havada oynadanda çox-çox uzaqlardan seçilirdi. Əslində, təkcə sehrlı atla qılınc kifayət idi ki, onun tarix meydanına qeyri-adi, əfsanəvi qəhrəman kimi atıldığını diqqət mərkəzinə çəksin. Atilla heç vaxt piyada gözə görünmürdü. O, gözəl qara Villam («Şimşək») atın belində daha əzəmətli idi. El arasında danışdırlar: «Villam elə nəhəng və güclüdür ki, ayaqları dəyən yerdə ot bitmir». Bu deyim sonralar bizdə də xalq nağıllarının əsas motivlərindən biri kimi işlədilib. Təbiidir ki, Atillanın atı başqa hunların atlarından fərqlənməli idi. Bu həm onun hökmdarlıq tituluna görə belə olmalı idi, həm də Atilla bütün döyüşlərdə ordunun önündə düşmənlə sinə-sinəyə dururdu, atı həmlələrə tab gətirməli idi. Beləliklə, Atillanın da atının adı sürətli, qaçağan olduğundan “Şimşək” adlandırılmışdı.

Ə.Tanrıverdinin yeni araşdırmasında Qaragüc, Qazlıq at, Boz at, Qonur at, Qaragöz, Boz aygır, Keçi başlı Keçər aygır, Toqlı başlı Turı aygır, Ağ-boz at, Gög bədəvi at, Təpəlqaşqa aygır, Qara aygır, Al aygır, Alaca aygır, Düldül kimi at adlarının mənası, mənşəyi, mətndəki çəkisi, qəhrəman adları ilə bağlılıq dərəcəsi də təkcə “Kitab”ın poetik strukturu deyil, ümumən qədim türk tarixi və etnoqrafiyası baxımından düzgün dəyərləndirilir. Müəllifin haqlı qənaətinə görə, “bu adların hər birində bir tarix yaşayır, hər birində at kişnərtisi, at ayaqlarının tappılısı, eləcə də hərəkət trayektoriyası, onun sürətli qaçışı, sanki, donmuş vəziyyətdədir, dil açıb danışmaq istəyir”. Və bu “donmuş vəziyyətdəki atlar” özləri barədə həqiqətləri səsləndirməyə qadir olmasalar da, Əzizxan Tanrıverdinin fəhmi ilə nəyə qadir olduqlarını, Oğuz Cəmiyyətində tutduqları yeri açıqlaya bilirlər. “At belində vətəninə qoruya-qoruya öz tarixini yazan Türk”ün

(Ə.Tanrıverdi) Qaragüclər, Qazlıq atlar, Boz atlar, Qonur atlar, Qaragözlər, Boz aygırlar, Keçi başlı Kəcər aygırlar, Toqlı başlı Turı aygırlar, Ağ-boz atlar, Gög bədəvi atlar ən yaxın silahdaşını, dostunu, yarını, hətta oğlunu əvəz edib. Türkün məişətinin, həyatının elə bir tərəfi yoxdur ki, at bildirən sözlər orada hansı formadasa işlənməsin: qəhrəmanın antroponimik modellərində (Qonur atlı Qazan, Boz atlı Xızır və s.), Oğuz igidlərinə aid bədii təyinlərdə (Qaragöz atın belinə yatan Qazan, ağ-boz atın yalısı üzərində qar tutduran Şirşəmşəddin və s.) belə at adlarının önəm daşdığı göstərilir.

Atla bağlı sözlərin morfoloji xüsusiyyətləri “Kitab”da isim, isimləşən vahidlər, sifət və feillər əsasında üzə çıxarılır. Mətnə atla bağlı çoxlu ümumi sözlərə və xüsusi adlara təsadüf olunur. Onların hər birinin işlənmə yerlərinə görə tək və cəm halda işlənməsi, hallanaraq dəyişməsi nümunələrlə əsaslandırılır. Məlum olur ki, at və aygır sözləri adlıq, qeyri-müəyyən yiyəlik, qeyri-müəyyən təsirlik hallarında intensiv şəkildə daha çox təhkiyəçinin dilində işlənir, Oğuz igidlərinin döyüşkənliyi, tədbirli olmaları, atı müqəddəs hesab etmələri, qadınlara olan sonsuz məhəbbət və s. cəhətlərin ilkin görüntüləri mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş at və aygır kimi sözlər kontekstində işlənir. Sifətlərə ayrı-ayrı boylarda at adlarının (zoonimlərin) apelyativi kimi və əlamət, keyfiyyət bildirən sözlər şəklində təsadüf olunur, müəllifin gəldiyi qənaətə görə, ayrı-ayrı cəhətlərin ilkin kodu olaraq diqqəti cəlb edir. Ümumiyyətlə, atlar hadisələrin əsas özəyini dinamikləşdirdiyi üçün at adları fellərlə əlaqələndə sükjetin daha da intensivləşdiyini bildirir. “Kitab”da işlənən atla bağlı feillər quruluş etibarı ilə sadə, düzəltmə və mürəkkəbdir. Ə.Tanrıverdi əsərində vurğulayır ki, at oynatmaq (hünər göstərmək), at yelisinə düşmək (atın boynuna sarılaraq sürətlə sürmək), at salmaq (atla meydana girmək), qan dərlətmək (atı

qanı çıxana qədər sürmək, qan-tər içində sürmək) vahidləri türkologiyada feili frazeoloji vahidlər hesab olunur və “Kitab”da at və qəhrəman obrazlarının sintez şəklində olduğunu, onların bütün məqamlarda bir-birini tamamladığını göstərir. Atla bağlı feilləri növ kateqoriyası müstəvisində araşdırarkən, əsasən, məlum növdə işləndiyinin müşahidə olunduğunu bildirir.

“Kitab”da işlənən atla bağlı feillər quruluş etibarını ilə sadə, düzəltmə və mürəkkəbdir. Ə.Tanrıverdi əsərində vurğulayır ki, at oynatmaq (hünər göstərmək), at yelisinə düşmək (atın boynuna sarıaraq sürətlə sürmək), at salmaq (atla meydana girmək), qan dərlətmək (atı qanı çıxana qədər sürmək, qan-tər içində sürmək) vahidləri türkologiyada feili frazeoloji vahidlər hesab olunur və “Kitab”da at və qəhrəman obrazlarının sintez şəklində olduğunu, onların bütün məqamlarda bir-birini tamamladığını göstərir. Atla bağlı feilləri növ kateqoriyası müstəvisində araşdırarkən, əsasən, məlum növdə işləndiyinin müşahidə olunduğunu bildirir. Məchul növdə heç işlənmir, digər növlərdə olanlar isə cəmi bir-iki nümunəni əhatə edir. İnkarlıq kateqoriyasından danışanda at bildirən və atla əlaqələndirilən sözlərin iki məqamla – sintaktik mühitlə və həmin tip feillərin semantik yükü ilə bağlılığına diqqət yetirilir. At kişnərtisi haqqında alimin gəldiyi qənaətlər folklorşünaslar və etnoqraflar üçün olduqca maraqlı material verir: “Ümumiyyətlə, at kişnəməsi müəyyən bir hadisə barədə siqnal, işarədir. Heç şübhəsiz ki, qədim türk at kişnəməsini dərinədən müşahidə etmiş, onun nə üçün kişnədiyini çıxardığı səsin – kişnəmənin alçaqlıq və yüksəklik dərəcəsi ilə - ton müxtəlifliyi ilə müəyyənləşdirmişdir (bu atçılıqla məşğul olan bütün xalqlara aiddir)”. Qazlı Timofey də hələ orta əsrlərin başlanğıcında qələmə aldığı “Heyvanlar aləminin sakral rəmzləri” kitabının “At” bölməsində

göstərirdi ki, “Düşmən atlar bir-birinin kişnərtisini uzaq məsafədən tanıyır...”¹ .

“Kitab”da atla bağlı sözlərin felin təsriflənən və təsriflənməyən formaları, zaman kateqoriyası baxımından təhlilə cəlb edilməsi, köməkçi nitq hissələri ilə əlaqəsi də araşdırılaraq maraqlı nəticələr əldə edilir.

Sintaktik xüsusiyyətlərdən bəhs açılan hissələrdə atla bağlı vahidlər, ismi və feili birləşmələr, məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin növləri (nəqli, sual, əmr və nida cümlələri), cümlə üzvləri (mübtəda, xəbər, tamamlıq, təyin, zərflik), eləcə də xitab müstəvisində təhlilə cəlb edərək bildirir ki, poetik strukturundakı Qonur at, Boz aygır, Qara aygır və s. kimi at adları, həmçinin atla bağlı digər sözlərin assosiativliyi ilə işlənmiş vahidlər ixtisar edilərsə, “Kitab” barədə, ümumiyyətlə, danışmaq olmaz.

Mən deyərdim ki, əsərin ən diqqətəlayiq hissəsi “Türk-Oğuz cəmiyyətində ata münasibət” adlanan bölmədir. Bu bölmənin orijinallığı ondadır ki, müəllif dilçilik aspektində apardığı araşdırmanın nəticələrini folklorşünaslıq, tarix və etnoqrafiya prizmasından keçirərək qorqudşünaslığımız, bütövlükdə filologiya elminiz üçün yeni olan forma və məzmununda orijinal fikirlər irəli sürür.

Ulu əcdadlarımızın atla bağlı əski görüşləri, adət və ənənələri, ritualları “Kitab”ın mətninə elə ustalıqla transformasiya etmişdir ki, ayrı-ayrı epizodların və deyimlərin canına hopdurularaq alt qatda gizlənmişdir. Ə.Tanrıverdi böyük məharətlə eposun gizli məqamlarına nüfuz etməyi bacarır və bir çox sirlərin açılmasına nail olur. Onun düzgün vurğuladığı kimi, Oğuz cəmiyyətinə qovuşmaq üçün ilk olaraq at minməyi öyrənmək lazımdır. Bu mənada atı oğula, qardaşa, sədaqətli dostu, yoldaşa,

¹Тигрица и грифон: Сакральные символы животных. –СПб.: «Петербургское Востоковедение», 2002, стр. 165.

xilaskara bənzədərək hətta müqəddəs qopuza, yaya bərabər saysalar da, özlərindən üstün tutur, at belində ov ovlayır, at belində sevişir, at belində döyüşürdülər. Alim bu məsələlərin hər birini zəngin faktlarla əsaslandırır.

Ə.Tanrıverdi əsrlərin sınağından çıxıb el arasında bu günümüze qədər gəlib çıxan adətləri böyük şövqlə şərh edərək biri üzərində (atın yalının, quyruğunun qırılması) daha geniş dayanır və müxtəlif çağlarda yaranan üç əsər (“Kitab”, “Koroğlu” və “Dəli Kür” romanı) əsasında bunun türkə gətirdiyi ağrı-acıları göstərir, at igrinin arvaddan da çox namusudur – qənaətinə gəlir. Bu fikrə bir faktı əlavə etmək yerinə düşür. Qazlı Timofey yazır ki, “Saçını (yəni quyruğunu və yalını) qıranda madyan elə zənn edir ki, onu soyundurub cinsi əlaqəyə cəlb edirlər, zorlayırlar”.¹

Ə.Tanrıverdinin qorqudşünaslığa gətirdiyi bir yeniliyi də – “Minərsən tabutum olsun” deyimi ilə bağlı gəldiyi qənaəti bir qədər tamamlamaq istəyərdim. “At=tabut” modeli həqiqətən qədim dünyada, o cümlədən türklərdə işlənmişdir. Xristianlığa aid İoan Boqoslovun açıqlamasında deyildiyi kimi, şimalda yaşayan xalqlarda ağ at - fəlakət, müsibət və taun, kürən at – müharibə, qara at – aclıq, solğun at – ölüm idi. Sonuncudan əvvəlki qənaətlər, ola bilsin ki, atlı tayfaların şimallıların üzərinə sonsuz basqınları zamanı gəlinən subyektiv qənaətdir. Əski türklərdə, o cümlədən Azərbaycan türklərində isə “at=tabut” modeli o biri dünya ilə əlaqə yaratmaq demək idi. Belə ki, b. e. ə. IV minilliyə aid Qax bölgəsində yerləşən Sarıca-Minbərək ilkin yaşayış məntəqəsində kurqan aşkarlanmış, burada meyiti kəfən əvəzinə, at dərisinin içində dəfn etmişdilər². Ölünün dəriyə

¹Тигрица и грифон: Сакральные символы животных. –СПб.: «Петербургское Востоковедение», 2002, стр. 165.

² Azərbaycan Respublikası EA Tarix və Etnoqrafiya İnstitutu Şəki Arxeologiya-folklor qrupunun 1998-ci ildə gördüyü işlərin hesabatı, s. 10.

bükülməsi adətini xarici ölkə alimlərinin yazdıqları kimi, torpağa xəstəlik yayılmasının qarşısını almağa yönələn tədbir şəklində götürmək mümkündür. Lakin ritualı icra edən ulu əcdadlarımızın əsas məqsədi bu deyildi. Ona görə ki, qədim türklərə məxsus kurqanda ölünü hələ dünya işığına göz açmamış körpənin ana bətnində yerləşdiyi şəkildə dəriyə büküb basdırmışdılar. Bu, əslində, Azərbaycanda qədim türk toplumları arasında kök salan totemist təsəvvürlərin mövcudluğunu göstərir. Müqəddəs heyvanın dərisinə ana bətnində yetişdiyi formada bükməklə ölünü məhz öz yaradıcısına qovuşdurduqlarına və o dünyada onun hamı totem – at, öküz tərəfindən şər qüvvələrdən qorunacağına inanırdılar.

Qədimlərdə dəriyə bükmə ritualının misirlilərdə də mövcudluğu arxeoloji qazıntılarla aşkarlanmışdır. V.Y.Propp bunu ilkin mumiyalama təşəbbüsü kimi qiymətləndirən ingilis etnoqrafi Bacla razılaşmır, o səbəbdən ki, dəfn ritualının sonunda ölünü deyil, mərasimin aparıcısı olan kahini öküz, yaxud inək dərisinə bürüyürdülər. «Totemin dərisinə girib çıxmaq»la kahin özünün kamilləşdiyini zənn edir və böyük canfəşanlıqla mərasimə yekun vururdu. Misirlilərin mifoloji təsəvvürünə görə, dərinin içərisinə girib çıxan insan yenidən doğulur. Onlar elə zənn edirdilər ki, allahlar da belə edirlər. Anubis Osirisin öküz dərisindən keçmişdi. Onun əbədi yaşayacağı qənaəti buradan doğmuşdu.

Maraqlıdır ki, qurbankəsmə də «ölünün dəriyə bükülməsi» ritualından meydana gəlmişdir. Belə ki, ilk vaxtlar heyvanları ona görə kəsirdilər ki, onların ruhlarını dərisinə bürüdükləri ölümlərə ötürə bilsinlər. Başqa sözlə, qurban kəsilən heyvanın qalan ömrünü ölüyə bağışlasınlar.

Heyvan dərisinə bükülərək o biri dünyaya getmə inanişinə «Tələtin nağılı»nda da rast gəlirik. «Tacir Məlik bir dağın əlçat-

maz, ünyetməz zirvəsində çoxlu ləl-cəvahirat yerləşdiyini bilir. Tez-tez dövələrini yükləyib ora gedir. Bir yabının qarnını yarıb nökrəliyə götürdüyü uşağı orada gizlədir. Nəhəng, ac quşlar cəmdəyi göyə qaldırıb ləl-cəvahirat olan yerə aparır. Tacirin tapşırığı ilə nökrə yabının qarnından çıxır və kisələri qızilla doldurub aşağı atır. Bundan sonra uşaq tacirin nəyinə lazımdır? Onu oradaca qoyub geri qayıdır”.

Bu epizodda ulu babalarımızın ən əski dəfn mərasiminə işarə vardır. Qeyd etdiyimiz kimi, lap qədimlərdə ölümləri heyvan dərisinə bükürdülər. Bəs həmin adətin «Tələtin nağılı»ndakı epizodla əlaqəsi nədədir? İnanca görə, ölünü heyvan dərisinə ona görə bükürdülər ki, o biri dünyaya rahat gedə bilsin. At dərisi ölümlər dünyasını bu dünya ilə birləşdirən vasitə – körpü sayılırdı. Nağılda heyvan dərisində gizlədilən uşaq quşlar tərəfindən elə yerə atılır ki, orada insan sümükləri qalaq-qalaqdır. Oraya sağ düşən gec-tez ölməlidir. Və maraqlıdır ki, dünya xalqlarının əksəriyyətinin dəfn rituallarında ölünün heyvan dərisinə bükülməsinə təsadüf edilir. Guya, insan ölmür, dünyasını dəyişirdi. Çox hallarda totem saydıqları heyvanın qarnını yarıb ölünü onun bədənində yerləşdirirlər, ya da heyvan və quşun bir hissəsini, heyvanların kəsilmiş başını, quşların qanadlarını, lələklərini onun üstünə qoyurdular. Bu da belə izah olunurdu ki, totem mərhumu o biri dünyada şər qüvvələrdən qoruyacaq. Bu dəfn adəti ilə misal gətirdiyimiz epizod arasındakı oxşarlıq göz qabağındadır. Fərq ondadır ki, dəfn rituallarında ölünü dəriyə bükürlər, nağılda isə sağ adam at dərisinə bürünür, lakin getdiyi yerdə onu ölüm gözləyir. Ritualın məzmununa uyğun olaraq Tələt ölmür, çünki o, qarnına girdiyi at – totem tərəfindən qorunurdu.

Maraqlıdır ki, dövlət səviyyəsində atın əbədləşdirilməsi – Bakı şəhərində Qıratın belində Koroğlunun abidəsinin açılış

“Dədəm Qorqudun kitabı” tədqiqat işığında

lentinin ölkə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən kəsilməsi, yenilənmiş metro stansiyasına Koroğlunun adının verilməsi kitab tamamlanan ərəfəyə düşüb. Deyilənlərə onu da əlavə edim ki, xalq alimlərimizdən bu cür araşdırmalar gözləyir, çünki Əzizxan Tanrıverdi türkün elə cəhətlərini açıb göstərdi ki, onlarla hər birimiz qürrələne bilərik.

*“Dədə Qorqud kitabı”nda at kultu”
monoqrafiyasına “Ön söz”. Bakı,
2012, səh.3-17*

Ramazan Qafarlı
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

GÜNƏŞ SƏHƏRLƏR DAĞLARDAN BOYLANIR

Türkün tapındığı ilkin təbiət varlıqlarından biri dağdır. Göy Tanrısına yaxınlığına görə ulu əcdadın təsəvvüründə Dağ kultlaşdırılmış, insanları Yaradana bağlayan əsas vasitə sayılmışdır.

Qədim türk inancına görə, Dünya Dağı üç qatdan ibarətdir: birinci qat, başı günəşə çatan, doqquz iqlimin kəsişdiyi ənginlikdə yerləşən **Altundağdır**; ikinci qat, yer üzündə, doqquz meşənin dərinliyində yerləşən **Dəmirdağdır** (mənbələrdə: Temirtav, Tömürtav); üçüncü qat isə yeraltı aləmin doqquz dənizinin birləşdiyi qaranlıq məkanda yerləşən **Bakirdağdır**.

Dəmirdağ göyün 12-ci qatına qədər yüksəlirmiş.

Yerlə göyü birləşdirən Dünya Dağının zirvəsi qızıl, əyilməz hissəsi - ortası dəmir, ayağı - aşağısı bakirdən (misdən) imiş. Bu səbəbdən də Türkün ən qüdrətli şəxsiyyətlərinin – Çingizxanın (Timurçin), Topal Teymurun adı Дямирдаьдан götürülmüşdü. Yeri gəlmişkən, Stalin də özünü onlara bənzətmək istəmişdi.

Azərbaycan türklərinin dillər əzbəri olan bir sıra bayatlarının dağlara müraciətlə (A dağlar, ulu dağlar...) başlanması, ulularımızın dərdlərini ulu dağlarla bölüşməsi də Dünya dağına inamdan yaranmışdır:

*A dağlar, ulu dağlar,
Çeşməli, sulu dağlar...*

Dağın müqəddəs yer olmasına inamı əks etdirən misralara da rast gəlirik:

*Dağ aşıb binə gəlləm,
İmana, dinə gəlləm...*

İnsanın dağa ayaq basıb qayıtması ilə dinə, imana gəlməsi qərribə deyilmi? Yaxud dağların soyuq qarını yarasına dərman kimi sarılmaq istəyənin deyimində səcdə, ehtiram hiss olunmurmu?

*Dağların qarı dərman,
Yarama sarı dərman...*

Eləcə də xəstəsinə şəfa tapmaq üçün dağlarda sakin olan şəxs ümitsiz qayıtsa da (xəstə öldüyü üçün), onu töhmətləməyə dili gəlmir, hətta oxşayır da:

*İnci dağlar, dür dağlar,
Gül açıb salı dağlar.
Gəlmişdim xəstə görəm,
Xəstə köçüb, yurd ağlar.*

Çünki «ulu, qoca dağ» «Munisnamə»də və Günəş miflərində deyildiyi kimi, Tanrının məskənidir:

*...A dağlar, uca dağlar,
Dərd bilən qoca dağlar...*

Bu mənada «Dədə Qorqud kitabı»nın işığında elmin zirvəsinə qalxan alimin Dağ kultunu yeni araşdırmasının əsas obyektini seçməsi təsadüfi deyildir. Əzizxan Tanrıverdinin «Dədə Qorqud kitabı»nda dağ kultu» monoqrafiyası bir il əvvəl işıq üzü görmüş «Dədə Qorqud kitabı»nda at kultu» əsərinin davamıdır, - desək, yanılmazıq. Möhtəşəm abidənin elm aləminə bəlli olmasının 200 illiyi ərəfəsində filologiya üzrə elmlər doktoru M.Kazımoğlunun (İmanov) redaktorluğu ilə oxuculara

təqdim olunan tədqiqatda türk tarixinin bir çox qaranlıq səhifələri aydınlaşdırılır. **Son illərdə tarixi-linqvistik müstəvidə filoloji araşdırmalar yaratmaqla elmimizi zənginləşdirən alimlə maraqlı gedişlər edir ki, onun yaradıcılıq fəaliyyətini şahmat oyununa bənzətsək, “Dədə Qorqud kitabı”ndakı dil möcüzələrindən, kultçuluqdan “Dəli Kür”ün poetikasına keçidini böyük qələbə saymaq olar.**

Monoqrafiyada problem, əsasən, dörd istiqamətdə təhlilə cəlb edilir: **birincisi**, qorqudşünaslıqda dağ kultunun tədqiqi tarixinə ilk dəfə nəzər salınır, O.Ş.Gökyay, X.Koroğlu, M.Seyidov, S.Əliyarov, R.Qafarlı, F.Xalıqov və R.Əlizadə kimi tədqiqatçıların yaradıcılığı təhlil süzgəcindən keçirilir; **ikincisi**, əldə edilən zəngin dəlillər əsasında “dağ” sözünün etimologiyası diqqət mərkəzinə çəkilir. Dağla bağlı yer, məkan anlamlı kəlmələrin, eyniapelyativli dağ və şəxs adlarının izahı verilir və dağ anlayışının arxaik ifadəsi üzə çıxarılır. Alim etimologiyanın, folklorşünaslığın, mifologiyanın müddəalarına əsaslanaraq Ağayıl, Ağlağan, Ala tağ, Arqıç qır, Gögcə tağ, Günortac, Qara dağ, Qaracuç, Qazlıq//Qazılıq kimi oronimlərin mənşəyinə nüfuz edir, onların Oğuz təfəkküründəki mənə yükləri, əski inanclara söykənən məqamları barədə maraqlı fikirlər irəli sürür. Məsələn, alim bildirir ki, Ağayıl dağının mənə yükü Ağ yıl / yal hündür anlamındadır. Gögcə - göy, uca, yüksək deməkdir. Ə.Tanrıverdi “Gögcə” oronimini (dağ adını) “Göc alağ görklü çəmənə çadır tikdi” cümləsindəki böyük, hündür anlamını “gög alan” vahidi kontekstində araşdırmaq qənaətində haqlıdır; **üçüncüsü**, monoqrafiyada dağ anlayışı bildirən sözlərin qrammatik quruluşu, əlaqə və bağlılığı təhlil edilir. Belə ki, dağ adları və dağ anlayışı ifadə edən sözlər assonans və alliterasiya, qrammatik kateqoriyalar müstəvisində (kəmiyyət kateqoriyası, hal kateqoriyası, mənsubiyyət kateqoriyası, xəbər-

lik kateqoriyası, dərəcə kateqoriyası, inkarlıq kateqoriyası, zaman kateqoriyası və növ kateqoriyası) araşdırılır. Eləcə də dağ adlarının qəhrəman obrazları ilə müqayisəsi aparılır. Dərəcə kateqoriyasından bəhs edərkən alimin gəldiyi nəticəyə diqqət yetirək: “Kitabda intensivliyi ilə fərqlənən “qara-qara tağlar”, yaxud nisbətən az təsadüf olunan “yüksək-yüksək qara tağlar” tipli birləşmələrdə “qara” və “yüksək” sifətlərinin çoxaltma dərəcəsində təqdimi uyğun sintaktik mühitin – nikbin və ya bədbin əhval-ruhiyyənin obrazlı şəkildə canlandırılmasından başqa bir şey deyildir”. Burada tədqiqatçının söz və ifadənin, obrazın, yaxud təsvir olunan detalın xarakterik cizgilərinin əksini müşahidə etməsi ozanların bədii dilin imkanlarından geniş faydalandıqlarını təsdiqləyən fakt kimi diqqət mərkəzinə çəkilir. Dağla bağlı sözlərin sintaktik xüsusiyyətlərindən – birinci növ təyini söz birləşməsindən, ikinci növ təyini söz birləşməsindən, üçüncü növ təyini söz birləşməsindən, feli birləşmələrdən, məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin növlərindən danışanda da mətnin bədiiliyinin formalaşmasında qrammatik kateqoriyaların rolu nəzərə çatdırılır; **dördüncüsü**, dağla bağlı sözlərin semantikasına diqqət yetirilir. Müəllif hansı hallarda dağ real varlıq, təbiət hadisəsi kontekstindədir – sualına düzgün cavab tapır. Tədqiqatda göstərilir ki, dağ igidlərin ov ovladığı yerdir, bəylərin savaşı, döyüş yeridir, Oğuzların əsas iqamətgah yerlərindən biridir. Oğuzların təsərrüfat həyatının dağla bağlanması da dəqiq faktlarla göstərilir. Sonra alim dağ bildirən sözlərin obrazlı ifadələrdə tutduğu mövqeyi üzə çıxaran dəlillərə keçərək ilkin dünyagörüşünün atributlarının: dağ, su, ağac və at kultlarının birlikdə təzahürünün səbəblərini açıqlayır. Bu hissə tədqiqatın ən maraqlı yerlərindən biridir.

Bir cəhəti xüsusi vurğulamaq lazımdır. Hamıya bəllidir ki, eposun mətnini diqqətlə oxumayan bəzi yazarlar havadan asılı qalan çoxlu səhv qənaətlər irəli sürmüşlər. Bu, elmimizdə ən təhlükəli məqamlardan biridir. Ə.Tanrıverdiyev bir fədakar kimi bu məsələdə elmi həqiqətin tərəfində durur və abidənin mətninə əsaslanaraq uydurma qənaətləri alt-üst etməyə özündə böyük cəsarət tapır. Məsələn, “Kitab”da “dağ oğuz qadınlarının qaynatasıdır” qənaətinin elmi-ictimai fikrimizdə geniş yayılmasından təəssüfləndiyini bildirir. Çünki “Dədə Qorqud kitabı”nın heç bir yerində bu fakt təsdiqlənmir. Ümumilikdə oğuz tayfalarına aid adətlərin hamısının eposa aid edilməsi yol-veriməzdir.

Ə.Tanrıverdi bir ənənəyə sadıq qalaraq bu monoqrafiyasında da ayrıca əsərdə götürdüyü bir detalı hərtərəfli səf-cürük edərək onun həmin əsərdə təsvir olunan mühitdəki bütün funksiyalarını, mövqeyini nəticə şəklində üzə çıxarmağı bacarmışdır. Əsərlə tanış olduqdan sonra görürük ki, alim Dağ tanrı statusunda çıxış edir – hökmünü verir və fikrini faktla arqumentləşdirir: “Qarşu yatan qara tağlar istər olsa, el yaylar”. Azərbaycan mədəniyyəti tarixini izləyərkən bu ənənənin ustad Aşıq Ələsgərin “Dağlar” qoşmasında davam etdiyini müşahidə edir. Ə.Tanrıverdiyə görə, “dağ süsənli, sünbüllü, laləli qoyunda yoxsulu, varlığını, şahı – bir sözlə, hamını bir gözlə görür... Maraqlıdır ki, bu ruh şeirin sonrakı bəndlərində daha qabarıq şəkildədir, dağlar haramı qəbul etmir (“Dinşəmən haramı, halalı dağlar”), dağlar sərdara söz demir, şaha baş əymir (“Sərdara söz demən, şaha baş əymən”). Çünki dağ ucalıqdır, qoruyucudur, hamidir. Dağ uğurdur, yurdun dayağıdır. Dağ ən böyük hədiyyələrdən biridir. Oğuz qəhrəmanının cəsurluğu, igidliyi dağ kultunda canlandırılır. Ana südü təklidə yox, məhz dağ çiçəyi ilə birlikdə məlhəmdir. Toy və şadlıq

“Dədəm Qorqudun kitabı” tədqiqat işığında

səhnələri, eləcə də kədər, qəm-qüssə və yas səhnələri dağ kultu müstəvisində oğuz məişətinin əlvanlığını əks etdirir. Son hissənin bölmələrinin sadalanan məğzi çox şey deyir.

Günəş səhərlər dağlardan boylandığı kimi, prof.Əzizxan Tanrıverdi də “Dədə Qorqud” dünyasına yeni səyahətini başa çatdırıb elmimizin dağından ərməğanla qayıdıb, oxucularla təəssüratlarını bölüşməyə hazırlaşır.

*“Dədə Qorqud kitabı”nda dağ kultu”
monoqrafiyasına “Ön söz”.
Bakı, 2013, səh.3-7.*

Ramazan Qafarlı
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

DİL MÖCÜZƏLƏRİ İLƏ OĞUZ EPOSUNUN OBRAZLAR ALƏMİNƏ SƏYAHƏT

«Dədə Qorqud kitabı» Azərbaycan türklərinin dünya mədəniyyəti xəzinəsinə bəxş etdiyi ən möhtəşəm yazılı abidələrdən biridir. Heç bir xalqda analoqu tapılmayan elə bir ədəbi əsər nümunəsidir ki, onda əcdadlarımızın ilkin dünyagörüşündən başlamış orta çağların tarixi hadisələrinə qədər əksər sosial institutların izləri əks olunur, daha dəqiq desək, Qafqaz türkünün milli xarakteri, psixologiyası, adət-ənənələri, dini, fəlsəfi baxışları, əxlaqı, dövlət quruculuğu, qəhrəmanlıq salnaməsi, ailə münasibətləri (ər-arvad, ata-oğul, ana-övlad, bacı-qardaş), Vətənə, torpağa bağlılığı, qonşularla əlaqələri, mərasimləri, məişəti, yaşayış tərzinin əksər atributları, daxili və xarici düşmənlərlə mübarizəsi, müxtəlif təbəqələrə və yaş dövrlərinə məxsus insanların davranışı, şifahi və yazılı dilinin tarixi özünə yer tapır. Dünyada başqa epos göstərmək olmaz ki, içərisində «Dədə Qorqud kitabın»da olduğu qədər bir-birindən seçilən xarakterlər iştirak etsin, canlı dialoqlar, təsvirlər və rəngarəng poetik fiqurlardan qurulsun. «Kitab»dakı oğuznamələrin (boyların) hər birində insan qəlbini rıqqətə gətirən hiss, həyəcan və duyğular sözün sehri ilə tərənnüm edilir. Cəmiyyət təbiətlə, maddi varlıqlar mənəvi aləmlə qarşılıqlı ünsiyyətdə verilir. Hadisələrdə xalqın müxtəlif təbəqəsinin məişətinə güzgü tutulur. Çoxsaylı etnik-milli xüsusiyyətlər ümumbəşəri dəyərlər səviyyəsinə qaldırılır. Zaman-məkan dəyişmələrinin

nizamı, ardıcılığını, vəhdəti, bəzi hallarda uyğunsuzluğu bir elin baxış bucağından görünsə də, dinindən, əqidəsindən, irqindən, cinsindən, milliyyətindən asılı olmayaraq, yer üzündə yaşayan bütün insanların ruhunu oxşayır. Bu möhtəşəm eposun əsas motivləri ilkin təsəvvürlərdən yoxdur, lakin gerçəkliklə, hətta tarixdə baş verən əhvalatlarla əlaqələndirilir və bütün hallarda anlaşılıqlı görünür. Başqa sözlə, eposda mifoloji qatların çoxluğuna baxmayaraq, əhvalatlar reallığını itirmir. Uzun əsrlərin yaradıcılıq prosesindən, çoxsaylı insanların bədii düşüncəsindən keçdiyindən, müxtəlif nəsillərin yaddaşından süzülərək şifahi şəkildə ikinci minilliyə adlandıqından məndəki hər söz, hər fikir cilalanıb elə qəlibə düşmüşdür ki, bu günün prizmasından baxanda neçə-neçə sirrin arxasında gizləndiyi açıq-aşkar hiss olunur. Və bu möhtəşəm abidənin gizli kodlarını tapıb üzə çıxarmaq üçün bir insan ömrü azlıq edir. Ancaq uca dağları meydana gətirən xaliq onun zirvəsini aşmağı bacaran insanları da yaradıb. Sözü həqiqi mənasında Əzizxan Tanrıverdi dövrümüzün «Dədə Qorqud» ucalığını fəth etməyə qadir olan alimdir. O, yeni monoqrafiyası ilə bizi elə möcüzəli aləmə səyahətə aparır ki, orada ancaq sözü müqəddəsliyi bələdçidir, obrazlı deyimlərin düzgün izahı isə bağlı qapıların açarıdır.

Eposa vurğunluğunun səbəbini aydınlaşdıranda özünün dediklərinə söykənsək, «Dədə Qorqud kitabı» ilə alimin ilk tanışlığı 1973-cü ilə təsadüf edir (həmin vaxt VIII sinif şagirdi idi). «Ədəbiyyat müəllimimiz tövsiyə etdi ki, «Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy»u oxuyaq...Ulu abidəmizin sirli-sehirli, möcüzəli dünyasına, xüsusən də Dədə Qorqud hikmətinə, Salur Qazan cəsurluğuna, Burla xatun qeyrətinə, Qaraca Çoban döyüşkənliyinə vurğunluğum da elə o dövrdən başladı. «Kitab»la bağlı ilk yazım 1992-ci ildə işıq üzü görüb

(«Ulu adın yozumu», «Mərhəmət» jurnalı, 1992, №7-8)» – yazan Ə.Tanrıverdinin eposla tanışılığından 40 ildən çox vaxt keçir. Bu, əslində, bir igidin ömrüdür. Onun bu çağdakı elmi fəaliyyətində tək-cə «Dədə Qorqud kitabı»na 100-dən artıq məqalə, səkkiz monoqrafiya həsr olunub. Bu gün «Dədə Qorqud»un adı ilə bağlanan hər yerdən alimin səsinin-sorağının gəlməsi təsadüfi deyil. Və ölkəmizin ən mötəbər «Qorqud» ocağında görkəmli qorqudşünas Tofiq Hacıyevlə birgə çalışması da yaradıcılığına daim stimül verir.

Hər ilin aprel ayında AMEA-nın Folklor İnstitutunda «Dədə Qorqud günləri» keçirilir və ənənəvi tədbir elmi simpoziumla yekunlaşır. Ə.Tanrıverdi ötən il «Dədə Qorqud kitabı»nda at kultu», bu il isə «Dədə Qorqud kitabı»nda dağ adları» mövzusunda dolğun məruzələr edib. Hər iki çıxışı elmi ictimaiyyət tərəfindən böyük maraqla qarşılanıb. Son məruzəsini dinləyəndən sonra prof. T.Hacıyev Əzizxan müəllimin qorqudşünaslıq sahəsindəki fəaliyyətini yüksək qiymətləndirib, onu dövrümüzün ən məhsuldar və dəyərli töhfələr verən tədqiqatçı kimi dəyərləndirib.

Alimin yeni əsərinin işıq üzü görməsi bir də onunla əlamətdardır ki, «Dədə Qorqud kitabı»nın elm aləminə bəlli olmasının 200 illiyi ərəfəsindəyik. Filologiya üzrə elmlər doktoru M.Kazımoğlunun (İmanov) redaktorluğu ilə oxuculara təqdim olunan «Dədə Qorqud kitabı»nın obrazlar aləmi» monoqrafiyasında Türk tarixinin bir çox qaranlıq səhifələri aydınlaşdırılır. Son illərdə tarixi-lingvistik müstəvidə filoloji araşdırmalar yaratmaqla elmimizi zənginləşdirən alim elə maraqlı gedişlər edir ki, onun yaradıcılıq fəaliyyətini şahmat oyununa bənzətsək, «Dədə Qorqud kitabı»ndakı dil möcüzələrindən, kultçuluqdan “Dəli Kür”ün poetikasına keçidini böyük qələbə saymaq olar.

Prof. Ə.Tanrıverdi alim kimi yetişib kamilləşdikcə “Dədə Qorqud kitabı”nın alt qatlarında gizlənən sirləri açır, eposdakı elə məqamlara güzgü tutur ki, ya indiyədək hamının diqqətindən kənar qalıb, ya da məsələyə aydınlıq gətiriləndə dolaşmaq mülahizələr irəli sürülüb. “Kitab” əsrlərin arxasında ulu bir elin yaşantılarının unudulmuş anlarını, adət-ənənələrini, ailə münasibətlərini, insan talelərini, davranışları, toplumların qarşılıqlı əlaqələrini, deyimlərini sözüün içərisinə hopdurmuşdur. Hünər gərəkdir ki, ozan düşüncəsinin möcüzələrlə dolu mətnindən onları üzə çıxardasan. Alimin araşdırmasının əsas xüsusiyyəti məhz bu məqamların aşkarlanmasına yönəlmişdir. Və onun xoşbəxtliyi ondadır ki, tapıntılarını masa arxasında əyləşib yazı yaddaşına köçürməklə yanaşı, usta pedaqoq olaraq onları auditoriyada tələbələrinə çatdırır.

Az adamlara nəsim olur ki, sonsuz zülmətə girib, xalqın söz sehrinin işığında cığır açsın, geniş meydanlar tapıb at çapmağı bacarsın. Bir mənzilin başına çatıb durmasın. Yorulmadan daha uca dağları aşsın, dərin meşələri, susuz düzləri adlasın. Və atdan düşmək istəməsin. Onu heç kim dayandıra bilməsin. Qabağına kötük atılsa da, maneələri dəf edib irəli getsin... Bu mənada prof. Ə.Tanrıverdinin “Dədə Qorqud kitabı”nın sehrinə düşüb bir-birinin ardınca monoqrafiyalar yaratması təsadüfi deyil. Bir cəhət də maraqlıdır ki, artıq onun açdığı cığırla davamçıları addımlamağa başlayıblar və Əzizxan Tanrıverdi məktəbi qurulmaq ərafəsindədir.

Tədqiqat, əsasən, üç problemin şərhinə həsr olunur: eposun obrazlarının dili, at kultu və dağ kultu araşdırma obyektini götürülür. Ümumiyyətlə, eposda az tədqiqata cəlb edilən və Azərbaycan türklərinin tarixi taleyində mühüm yer tutan

məsələlərə aydınlıq gətirilir. «Kitab»dakı antroponimlər forma və semantika baxımından fərqləndiyi kimi, surətlərin dilində işlənmiş söz və ifadələr, cümlə konstruksiyaları da müxtəlifliyi ilə seçilir» – deyən alim eposdakı Dədə Qorqud, Qazan, Beyrək, Qanturalı, Bəkil, Təpəgöz, Qaraca çoban, Dəli Qarcar, Yalançı oğlu Yalancıq, Burla xatun, Bəkilin xatunu, Selcan xatun, Boğazca Fatma, Qısırca yengə kimi obrazların, eləcə də kafir, casus obrazlarının dilinin leksik-semantik təhlilini ilk dəfə sistemli şəkildə təqdim edir. Kultlaşmanın eposun strukturunda oynadığı rolu at və dağın sakrallığı fonunda şərh edir.

Monoqrafiyadan aydınlaşır ki, atın məişətdə və mədəniyyət amillərində buraxdığı izlər olduqca çoxdur. Ömrünü atla birlikdə keçirən yarımköçəri oğuz tayfalarının həyatına güzgü tutan “Dədə Qorqud” eposunun qəhrəmanlarını da atsız təsəvvürə gətirmək mümkün deyil. Ümumiyyətlə, dünya epos ənənəsində at qəhrəmanların arxası, səfər və döyüş yoldaşı, gücü, vüqarıdır. Şübhəsiz, “Dədə Qorqud” oğuznamələrinin əsas motivləri ilkin təsəvvürlərdən yoğrulur, lakin gerçəkliklə, hətta tarixdə baş verən əhvalatlarla əlaqələndirilir, həmişə anlaşıqlı görünür. Başqa sözlə, eposda mifoloji qatların çoxluğuna baxmayaraq, əhvalatlar reallığını itirmir. Ə.Tanrıverdi də yeni tədqiqatında atla bağlı epizodların sakrallıq, kultçuluq baxımından simvollaşmasını göstərsə də, gerçəklik tərəflərini də diqqət mərkəzində saxlayaraq müqayisələr aparır, problemə hərtərəfli yanaşır.

«Dədə Qorqud kitabı»nın görünməyən tərəflərini onun obrazlar aləminə səyahətlə üzə çıxaran monoqrafiya filologiyamızın böyük uğuru kimi qiymətləndirilməlidir. Monoqrafiyanı oxuyub başa çatdırandan sonra adamda elmi fəaliyyətinin çiçəkləndiyi çağı yaşayan Əzizxan Tanrıverdinin

“Dədə Qorqudun kitabı” tədqiqat işığında

bələdçiliyi ilə başqa səyahətlərə çıxmaq arzusu doğur. İnanıram ki, növbəti səyahətin zamanı çox uzaqda deyil.

*“Dədə Qorqud kitabı”nın obrazlar aləmi”
monoqrafiyasına “Ön söz”.
Bakı, 2013, səh.3-11*

Nadir Abdullayev
professor

**MƏNƏVİYYATIMIZIN QƏDİM EPOSU
“KİTABİ-DƏDƏ QORQUQ”A YENİ YANAŞMALAR**

Bir əsrə yaxındır ki, həm ölkədə, həm də ölkə xaricində görkəmli şərqşünaslar “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının öyrənilməsi ilə məşğul olur. Bu möhtəşəm abidə dünyanın bir çox dillərinə tərcümə edilmiş, dastanla bağlı müxtəlif aspektlərdə tədqiqatlar aparılmış, nəticədə türkologiyada “qorqudşünaslıq” məktəbi yaranmışdır. Heydər Əliyevin ölkəmizə rəhbərlik etdiyi illərdə milli-mədəni, tarixi sərvətlərimizin, o cümlədən də yazılı abidələrimizin tədqiqi, təbliği ilə bağlı işlərə diqqət daha da artırılmış, bu sahədə xeyli tədbirlər həyata keçirilmişdir. Ulu öndərin göstərişi ilə xalqımız 1997-ci ilin aprelində “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin 1300 illiyini geniş bir şəkildə, yüksək səviyyədə qeyd etmişdir. Xalqımızın milli kökünə, tarixinə, dilinə, ədəbiyyatına, etnoqrafiyasına verilən belə yüksək qiymət bu sahələrin, o cümlədən “Dədə-Qorqud” eposu ilə bağlı araşdırmaların canlanmasına, xüsusən gənc tədqiqatçıların bu sahəyə marağının, meylinin artmasına gətirib çıxardı.

Prof.Əzizxan Tanrıverdinin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dili haqda yazdıqları öz məzmunu,elmiliyi, quruluşu, ifadə tərzini, aydınlığı və digər cəhətlərinə görə ona qədər bu mövzuda yazılanlardan seçilir, məhz bu məziyyətlərinə görə maraqla oxunur, mənimsənilir. Ona görə ki, onlar böyük sevgi və istəklə qələmə alınmışdır. Əzizxan müəllim bütün çıxış-

larında, hətta adi söhbətlərində belə fikir və mülahizələrini əsaslandırmaq məqsədilə dilimizin tarixinə, daha çox “Kitabi-Dədə Qorqud”a müraciət edir. Bu abidənin əsrlərin sınağından, təlatümündən keçib bizə gəlib çatan boylarından, oradakı hikmətli sözlərdən örnək nümunələr verir ki, bu da dinləyəni, eşidəni razı salır.

Prof.Ə.Tanrıverdi xalqımızın “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun sözüün həqiqi mənasında böyük tədqiqatçılardanndır. Gəldiyimiz belə bir nəticə onun tədqiq etdiyi məsələnin genişliyi, əhatəliliyi ilə deyil, həm də apardığı araşdırmaların keyfiyyəti – dərin elmi təhlillər, konkret dil faktlarına əsaslanaraq mühakimə yürütmək, ümumiləşdirmələr apararaq müvafiq nəticəyə gəlmək və s. ilə bağlıdır. “Dədə-Qorqud”da elə bir məsələ yoxdur ki, qorqudşünaslıqda görkəmli tədqiqatçı, mütəxəssis kimi tanınan prof.Ə.Tanrıverdinin tədqiqatından kənarda qalsın. O, bu tarixi eposla bağlı tədqiqatları ilə kifayətlənməmiş, dastan haqda özünə qədər deyilənlərə də münasibət bildirmiş, oradakı bəzi dolaşq fikirlərə də, yeri gəldikcə, aydınlıq gətirmiş, yarımçıq fikirləri tamamlamışdır. Tələbəliyinin ilk illərindən onun dilimizin tarixinə, xüsusən də “Dədə-Qorqud”un dilinə böyük marağı olmuş, Tələbə Elmi Cəmiyyətinin xətti ilə bu sahədə araşdırmalar aparmış, tələbə tədqiqatı səviyyəsində yüksək nəticələr əldə etmişdir. Ə.Tanrıverdi ali məktəbdə fəaliyyətə başladığı gündən dilimizin tarixi ilə bağlı elmi araşdırmalar aparmış, bu sahəyə aid məqalə, dərslik, dərs vəsaiti yazmışdır. Bu tədqiqatlar daha çox “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilinin öyrənilməsinə, təbliğinə yönəlmişdir. Dastanın dili ilə bağlı onun doqquz adda monografiyası nəşr olunmuş, onların hər birində eposun müəyyən bir sahəsi (dastanda şəxs adları, qohumluq terminləri, at adları, dağ kultu, dastanın dili və qərb ləhcəsi, obrazlar aləmi və s.)

“Dədəm Qorqudun kitabı” tədqiqat işığında

etnolinqvistik planda, konkret faktlar, dəlillər əsasında şərh olunur..

Prof.Ə.Tanrıverdinin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilinə dair yazdığı monoqrafiyalarından, eləcə də dilimizin tarixi qrammatikasına həsr etdiyi dərslikdən tələbələr, bu sahənin mütəxəssisləri, “Dədə-Qorqud” irsilə maraqlanan hər bir kəs yetərinə faydalanır.

Elmi yaradıcılığının məhsuldar bir dövrünü yaşayan Əzizxan Tanrıverdiyə yeni-yeni uğurlar arzusu ilə.

Məhərrəm Hüseynov
filologiya üzrə elmlər doktoru

**“DƏDƏ QORQUD” MÖVZUSUNA SƏDAQƏT
VƏ ELMİ LƏYAQƏT**

Filologiya elmləri doktoru, professor Əzizxan Tanrıverdi Azərbaycan dilçilik elminin ədəbi-tənqid və ədəbiyyatşünaslığımızın son üç onilliyində özünəməxsus mövqeyi olan istedadlı alimlərimizdəndir. Filologiyamızın vacib problemlərinin tədqiqi, aktual, nəzəri-metodoloji araşdırmaları ilə ardıcıl məşğul olan və böyük uğurlar qazanan, səmərəli nəticələr əldə edən Əzizxan Tanrıverdi öz təhlil mədəniyyətini məqalədən-məqaləyə, monoqrafiyadan - monoqrafiyaya, kitabdan-kitaba yüksəldir. Azərbaycan dilini, onun tarixini, ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılıq simasını davamlı şəkildə araşdırarkən öz yaradıcılıq şəbəkəsində hər bir elmi məsələlərin spesifikasını çox dürüst və müfəssəl şəkildə nəzərə alaraq axtarışlarına yeni vüsət və intensivlik verir. Onun Azərbaycan dilçiliyi və ədəbiyyatşünaslığının müxtəlif məsələlərini əhatə edən, nəzəri cəhətdən yüksək səviyyədə işıqlandıran çoxsaylı kitab, monoqrafiya, dərslik və elmi məqalələri müasir filoloji fikrimizin uğurlarından biri kimi dəyərləndirilməyə layiqdir.

Əzizxan Tanrıverdinin tədqiqat dairəsi çox geniş olsa da, dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq elminin müxtəlif problemlərinə intensiv şəkildə müraciət etsə də, onun sədaqətində olduğu öz mövzusu var: “Kitabi-Dədə Qorqud” – tariximizin, ədəbiyyatımızın, dilimizin, mədəniyyətimizin, milli mənliliyimizin Ana Kitabı. Bu möhtəşəm mövzu ilə bağlı onun qələm məhsul-

larının səmərəli və məhsuldar olduğunu qeyd etməklə yanaşı, onu da demək vacibdir ki, Ə.Tanrıverdinin “Kitabi-Dədə Qorqud”la bağlı bütün əsərlərində düşündürücü işarələr zəngindir. Səciyyəvi bir cəhət kimi xüsusi qeyd olunmağa layiqdir ki, Dədə Qorqud ruhu ilə müəllifin öz fərdli yaradıcılıq istiqaməti həmişə inkişafda olmuş və davamlı şəkildə bir-birinə qovuşmuşdur. Qorqudşünaslığın bir sıra nəzəri məsələlərini xüsusi və konkret şəkildə qoyub həll etmək baxımından onun bütün yaradıcılığı, o cümlədən “Dədə sözü işığında” adlı monoqrafiyası çox səciyyəvidir, son illər qorqudşünaslığının əhəmiyyətli hadisəsidir.

“Dədə sözü işığında” Ə.Tanrıverdinin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilinə həsr etdiyi doqquzuncu kitabıdır. Monoqrafiyada “Dastan”dakı qohumluq terminləri tarixi-lingvistik aspektdə təhlildən keçirilmişdir. Kitab oxunduqca alınan ilk qənaət bundan ibarətdir ki, dil faktlarının əslini, orijinal forma və mənasını maksimum dərəcədə dəqiqliklə çatdırmaq bacarığı Ə.Tanrıverdinin tədqiqatçı şəxsiyyətinin ən üstün cəhətlərindən biridir.

Mühüm bir məziyyət kimi özünü göstərən başqa bir cəhət də ondan ibarətdir ki, təhlildə analitik üsul onu təsvirçilikdən xilas edir. Onun hər bir nəzəri mülahizəsinin arxasında konkret fakt dayanır ki, bu da dərin elmi təhlillərdə müəllifə tutarlı arqumentlərdən çıxış etməyə imkan yaradır. Bu, özünü kitabın “Qohum sözü işığında, yaxud fərqli şərh və transkripsiyalara münasibət”, “Qorqudşünaslar, dilçilər yazır, “Dədə Qorqud kitabı” təkzib edir” hissələrində daha qabarıq büruzə verir. Qorqudşünaslıqla bağlı dünya filoloji fikrinin metodoloji nailiyyətləri mövqeyində dayanmağı bacaran müəllif bu fundamental dilçilik əsərində də, digər elmi yazılarında olduğu kimi, ən yeni elmi-nəzəri konsepsiyalara

bələdlik, onlara istinad, onlardan çıxış etmə keyfiyyətlərini nümayiş etdirir. Bunlar eyni zamanda müəllifin, problemlərə yanaşma təzəliyini, fikir yeniliyini, polemik məqamlara münasibət orijinallığını da təmin edir. Bütün hallarda Ə.Tanrıverdinin düşüncə tərzinin müasirliyi ümumiləşdirmə dərinliyi və mükəmməlliyi ilə müşahidə olunur. Ayrıca qeyd olunmağa layiqdir ki, digər araşdırmalarında olduğu kimi, “Dədə sözü işığında” kitabında da müəllifin diqqətini ötəri məsələlər deyil, Azərbaycan dili tarixinin, mətnşünaslığın köklü problemləri, əsaslı mühakimələri, polemik elmi qənaətlərlə müşahidə olunan cəhətlər cəlb edir. Müəllifin nəzəri səviyyəsinin yüksəkliyi, elmi baxışlarının genişliyi elmi mübahisələrə səbəb olan, fərqli mövqelərdən şərh olunan məsələlər barəsində orijinal mühakimələr yürütməyə stimül verir. Ə.Tanrıverdi başqalarının fikirlərini sadəcə təqdim etməklə məhdudlaşmır, ayrı-ayrı görkəmli elm adamlarının qənaətlərini dəlilsiz-sübutsuz təsdiq və ya inkar etməkdən uzaq bir mövqe nümayiş etdirir. Müəllifin özü orijinal fikirləri ilə polemik situasiya yaratmağa müvəffəq olur. Mübahisələrə soyuq elmi məntiq və tutarlı dil faktları ilə yanaşır. İndiyədək elmi ədəbiyyatda öz yetkin şərhini, geniş nəzəri ifadəsini tapmayan yeni fikirlər irəli sürür, mənbə və məxəzlərə daha diqqətlə nəzər salaraq öz elmi müddəalarını əsaslandırır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un leksikonuna dərindən nüfuz etmə müəllifin fəal düşüncə tərzindən güc-qüvvət alır, onların ayıq elmi mövqedən qiymətləndirilməsi ilə müşayiət olunur. Sözü duymaq, onu linqvistik və estetik prinsiplər mövqeyindən təhlil etmək qabiliyyəti müəllifin yalnız ümumi nəzəri mülahizələrində deyil, həmçinin təhlil olunan hər bir dil faktının konkret leksik-semantik, üslubi-poetik incələmələrində də

özünü təzahür etdirir, müəllifin təhlil ustalığının xoşagələn cəhətlərini qabarıq şəkildə diqqət mərkəzinə çəkir.

Ə.Tanrıverdinin elmi qənaətlərinə görə, xalqın həyat və məişətini, tarixi keçmişini, mədəniyyətini əks etdirən, xalq müdriqliyinin, milli psixologiya və adət-ənənələrin təcəssümü olan və dilin milli keyfiyyətini qoruyan qohumluq terminləri zəngin və mürəkkəb formalaşma prosesi keçirmişdir. Onların müxtəlif sistem-struktur dil konsepsiyalarının hüdudları daxilində tədqiq olunmasının aktuallığı da həmin amillə bağlıdır.

“Qohum sözü işığında, yaxud fərqli şərh və transkripsiyalara münasibət” adlı hissədə qohumluq terminlərinin leksik-semantik cəhətdən şərh, struktur faktorlarının elmi əsasları müəyyənləşdirilmiş, bu sahə ilə bağlı olan bir sıra aktual problemlər geniş tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Xalqımızın milli təfəkkürü ilə bağlı olan bu dil işarələri – “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı qohumluq bildirən sözlər bir sistem şəklində öyrənilmiş, ayrı-ayrı nəslə mənsub görkəmli dilçi alimlər, “Kitab”ın tədqiqatçıları tərəfindən aparılmış yüksək nəzəri səviyyədəki axtarışlarına, xüsusilə tədqiqat problemi ilə bağlı məsələlərə obyektiv münasibət bildirilmişdir. Bu sahədəki tədqiqatlardakı uğurlara, elmi-tədqiqat əsərlərinin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə baxmayaraq, Ə.Tanrıverdi türkologiyada müasir elmi-nəzəri fikrin yol verdiyi imkanlar çərçivəsində dastanda mövcud olan qohumluq terminlərini araşdırma ehtiyacı duymuşdur. Bu ehtiyac eyni zamanda qohumluq terminologiyası ilə bağlı aktual nəzəri-metodoloji problemlərin araşdırılmasını, onun ən mühüm nəzəri məsələlərini işıqlandırmaq və elmi konsepsiyasını təkmilləşdirmək məqsədini də tələb etmişdir.

Kitabın ilk sətirlərindən dərhal hiss olunur ki. Ə.Tanrıverdidə filologiyamızın, xüsusilə folklorşünaslıq və dilçilik

elminin bu istiqamətdə qazandığı uğurları zənginləşdirməklə ümumiləşdirmək, M.Ergin, O.Ş.Gökyay, H.Araslı, M.Seyidov, F.Zeynalov, S.Əlizadə, S.Tezcan, A.Hacıyev, R.Qafarlı, V.Bartold, B.Abdullayev və s. alimlərin əldə etdiyi qabaqcıl təcrübəni daha da inkişaf etdirmək istəyi çox güclüdür. Onun bu sahədəki zəngin təcrübəsi də “Kitab”dakı qohumluq terminlər ilə bağlı məsələlərin nəzəri əsaslarını geniş elmi sistem daxilində öyrənmək, onun dünya türkologiyasının geniş həddləri dairəsində və elmi kontekstində aydınlaşdırmaq işinə geniş imkanlar açır.

Yeri gəlmişkən, belə bir fikri xüsusi vurğulamaq lazımdır: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı qohumluq terminləri ilə bağlı mövcud fikir və mülahizələri müasir elmi təfəkkürün, qorqudşünaslığın hazırkı inkişafının mənzərəsi fonunda nəzərdən keçirmək bir də ona görə aktualdır ki, misilsiz zənginliyi ilə seçilən bu abidənin qohumluq terminlərinin nəzəri əsasları indiyəcən, kitablardan da göründüyü kimi, tam şəkildə öyrənilməmişdi. Bu fundamental problemi nəzəri-məntiqi səviyyədə və monolit sistem daxilində məhz Ə.Tanrıverdi xüsusi həssaslıqla saf-çürük etmiş, sözlərdə ifadə olunan qohumluq münasibətlərini açaraq terminologiya nəzəriyyəsinin özülündə dayanan bir çox filoloji baxışlara aydınlıq gətirmişdir. Qohumluq bildirən sözlərin fərqli şərh və transkripsiyalara münasibətin incələnməsi əsərin müsbət cəhətlərindən biridir və bu, qohumluq terminlərinin məna tutumunun mətn kontekstindəki bütün tərəfləri, mifik təfəkkürdən qaynaqlanan milli kolorit və s. tədqiqatçıını ciddi məşğul etmişdir.

Qohumluq terminologiyası ilə bağlı bir sıra anlayış və dil faktlarının dilçilik elminin qabaqcıl təcrübəsi və uğurları səviyyəsində şərhini vermiş Ə.Tanrıverdi bu sahədə xidmət göstərən dilçi alimlərin, türkoloq mütəxəssislərin qənaətlərinə

ciddi elmi prinsiplə yanaşmış, qohumluq terminlərinin, ümumiyyətlə, terminologiya nəzəriyyəsinin təşəkkülündəki xidmətlərinə xüsusi həssaslıq göstərərək bu problemlərə dair müddəaları diqqətlə nəzərdən keçirmişdir. Konkret dil faktları qohumluq anlayışı ilə bağlı termin və termin səciyyəli sözlərin fərqli şərhindən və üst-üstə düşməyən transkripsiyalardan çıxış edən müəllif müxtəlif konsepsiyaları müəyyənləşdirdikdən sonra öz elmi baxışlarını sərrast və düzgün elmi metodoloji mövqedən təqdim etmişdir. Terminlərin mənası, sözlər arasındakı sistem münasibətlər, müəyyən konfigurasiya tərkibində reallaşan semantik-üslubi incəliklər – bir sözlə, qohumluq mənasını ifadə edən terminlərin mətn mühitindəki semantik əlaqələri müəllif tərəfindən ardıcılıqla izlənilmiş, qohumluq məfhumu bildirən sözlərin formalaşması onların dil sistemində inkişaf meyilləri ilə əlaqələndirilmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının poetik strukturunda konkret semantik yükü ilə çıxış edən leksik vahidlərə aid fərqli mülahizələr və transkripsiyalar, mübahisəli yozumlar prinsiplial elmi məcrada ümumiləşdirilərək onların struktural və funksional cəhətdən təkamülünü obyektiv şəkildə səciyyələndirmişdir.

Ə.Tanrıverdi “Kitabi-Dədə Qorqud”da kişi və qadın obrazlarının qohumluğuna toxunduğu hissədə irəli sürdüyü tezləri möhkəm və elmi zəmin üzərində götürüb müfəssəl şərhini vermişdir. Oğuz bəylərinin və xanımlarının məndə birbaşa görünən qohumluq əlaqələri ilə yanaşı, kontekstdə müəyyənləşən qohumluq münasibətləri də xüsusi həssaslıqla incələnməmişdir. Müəllif “Dastan”dakı qohumluq münasibətlərinin izahı prosesində məqsədyönlü şəkildə milli mentalitetin izlərini axtarmağın, şəxs adlarını milli şüurun konseptləşməsi vasitəsi kimi alıb təhlil etməyin, araşdırma obyektinə çevir-

məyin labüdlüyünü bir daha əyaniləşdirir. Qohumluq terminlərinin şərhinin qorqudşünaslığın, xüsusilə dilçilik elminin maraq dairəsində olmasını tutarlı arqumentlərlə əsaslandırılan müəllif fikri belə bir məsələyə yönəldir ki, obrazların qohumluq əlaqələrində cəmləşən bütün anlayışlar, sözlər milli təfəkkürümüzdə hərtərəfli şəkildə həkk olunur, dastan obraza – rəmzlərə çevrilərək əsərin ideya istiqamətinin mühüm tərəflərinin qavranılmasına xidmət edir.

Oğuz kişilərinin, xanımlarının qohumluğu, kafirlərin qohumluğu da bu aspektdən təhlildən keçirilmişdir. Dastanın poetik strukturuna, mətn semantikasına istinadən qohumluq münasibətləri tamamilə yeni səpgidə tədqiqat dairəsinə daxil edilmişdir. Burada qohumluq əlaqələrinin bütün təfərrüatları açıqlanır ki, bununla da müəllif bu sahənin ən mühüm cəhətlərinə dərinləndirən bələdliyini öz orijinal mülahizələri ilə təsdiq etmiş olur. Bu da, təbiidir ki, peşəkar bir filoloqun, qorqudşünaslıqda öz sözü və nüfuzu olan bir alimin zəngin təcrübə və dərin nəzəri hazırlığından xəbər verir.

Ə.Tanrıverdi həssas tədqiqatçı duyğusu ilə qohumluq əlaqələri və qohumluq terminlərini semiotik aspektdə, həmçinin dastanın poetik sistemi və semantikasını ilə bağlı aydınlaşdırır. Ayırı-ayrı adların etimologiyası ilə bağlı fikirlər səsləndirilir və onun bütün məna çalarları, əsas məzmunu aşkarlanır. Qohumluq əlaqələri ilə bağlı müəyyən detallara aydınlıq gətirilərkən ad modellərinin məna yükü ayıq filoloji fəhmin köməyi ilə üzə çıxır. Bütün hallarda sözlərin linqvistik şərh elmi və xalq etimologiyasının fundamental prinsipləri ilə müşayiət olunur.

Təbiidir ki, müəllif “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı qohumluq münasibətlərini və qohumluq terminlərini açarkən, söz və tərkiblərin, şəxs adlarının tipik əlamətlərini şərh edərkən dünya qorqudşünaslığının əsas strateji istiqamətlərindən

yayınmamış, təhlilə cəlb etdiyi elmi əsərlərin uğurlu tərəfləri və qüsurları fonunda qohumluq terminlərinin əsas semantik yuvası, onun vacib elmi-nəzəri prinsipləri, quruluş və funksional əlamətləri, struktur-semantik xüsusiyyətləri və s. müasir elmi təfəkkür sferasında götürmüşdür. Məsələn, kafirlərin qohumluğu ilə bağlı sözlərin açıqlamasını düzgün filoloji mövqedən aydınlaşdırdıqdan sonra o, belə bir obyektiv qənaət hasil etmişdir ki, “Kitabi-Qədə Qorqud” dastanındakı kafirlər çoxlarının iddia etdiyi kimi, xristianlar - erməni və gürcülər deyil, qıpçaq və karluq türkləridir. Ə.Tanrıverdi öz fakt və arqumentlərini şumer və qədim türk abidələrinin uyğun dil vahidləri ilə müqayisədə təhlilə cəlb edir, nəzəri və məntiqi əsaslara söykənən konsepsiya təqdim edir.

Ə.Tanrıverdi “Dədə Qorqud kitabı”nda qohumluq terminlərinə müxtəlif elmi-metodoloji bucaqlardan nəzər yetirir. Ona şumer dili və qədim türk mənbələri, xüsusən Orxon-Yenisey abidələri müstəvisində yanaşaraq dərin və professional mühakimələr yürüdür. Qohumluq terminlərinin quruluş xüsusiyyətlərinin öyrənilməsini Azərbaycan dilinin tarixi leksikologiyası və qrammatikası baxımından əhəmiyyətini xüsusi vurğulayaraq onun əsas komponentləri və onları birləşdirən əlamətlərə xüsusi diqqət yetirmişdir. Qohumluq terminlərinin struktur əlamətlərinə görə araşdırılmasının səmərəli nəticələri haqqında geniş elmi izahat verən müəllif tədqiqat obyektinin əsas məğzini açır. Qohumluq terminlərini atalar sözləri və zərbi-məsəllər müstəvisində nəzərdən keçirmə zərurətini doğuran səbəbləri konkret faktlar üzərində mərkəzləşdirir. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı bir sıra atalar sözləri və zərbi-məsəllərdə qohumluq terminlərinin işlənməsini əsərin poetik qayəsi, ideya istiqaməti ilə əlaqədar şərhlərdə zəngin filoloji bünövrəyə istinad edilir və bu istiqamətin sinxronik və

diaxronik aspektdə təkamülünü, qohumluq terminlərinin semantikasını və atalar sözündəki, zərbi-məsəllərdəki əhatəsinin ümumi konkret əlaqələrinin öyrənilməsini davam etdirmişdir. Qohumluq terminlərinin bədii təsvir və ifadə vasitələrinin formalaşdırılmasında iştirakı və onun səbəbləri, ayrı-ayrı boylarda onların bir sıra obrazlar haqqında dolğun təsəvvür yaratmaqda rolu, alliterasiya, assonans, anafora, epifora, anastrofa, epitet, təşbeh yaradıcılığında fəallığı da müəllif tərəfindən öz tədqiqat sferasına daxil edilmişdir. Tədqiqat obyektini qorqudşünaslığın son inkişafı və müəllifin mükəmməl nəzəriyyəsi səviyyəsindən dərk və təhlil etmək Ə.Tanrıverdinin bu sahədəki yaradıcılığının əsas məziyyətinə çevrilmişdir. Bu səviyyə onun qorqudşünaslığa, onun müxtəlif problemlərinin tədqiqinə həsr olunmuş əsərlərə münasibəti və müraciətində aşkar görünür. Bu, “Dədə sözü işığında” kitabının “Qorqudşünaslıq” bölməsində müəllifin elmi fikirlərinin başlıca qayəsinə çevrilmişdir. Göstərilən fakt, həmçinin Ə.Tanrıverdinin qorqudşünas alim kimi yetkinlik dərəcəsini göstərən amil kimi də təqdirəlayiqdir. Qorqudşünaslıq nəzəriyyəsinin ayrı-ayrı məsələləri barədə dərin, ümumiləşdirici fikirlər irəli sürən Ə.Tanrıverdinin qənaətləri ilə dərinədən tanış olduqca onun qorqudşünaslıqla əlaqəli konsepsiyasının elmi cəhətdən dolğun və inandırıcı məzmununda olduğunu görmək çətin deyil.

K.Abdullanın “Mifdən yazıya və yaxud gizli Dədə Qorqud” kitabı, M.Qıpçağın “Kitabi-Dədə Qorqud”da heyvan, quş və həşərat adları bildirən sözlər”, “Dədə Qorqud kitabı”nın dilində fitonimlər” adlı əsərləri, Y.İsmayılovanın “Dədə Qorqud kitabı” və müasir Azərbaycan düşüncəsi” monoqrafiyası, A.Məmmədovanın “Dədə Qorqud kitabı”nın leksikası”, S.Abdinovanın “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində

feli birləşmələr”, A.İslamzadənin “Oğuz epik ənənəsində Qazan xan obrazı”, P.Həsənovanın “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında mənəvi tərbiyə məsələləri” və s. adlı dissertasiyalar haqqındakı yazılan, bir tərəfdən, göstərilən əsərlərin müəlliflərinin yaradıcılıq fərdiyyətini səciyyələndirməyə xidmət edərsə, digər tərəfdən də onların qələm məhsullarının qorqudşünaslıqla bağlı nəzəri fikirlərin dərinləşməsi prosesinin konkret təfərrüatlarını, qorqudşünaslığın ideya dairəsinin genişlənməsini nəzərə çarpdırır. Bu, Ə.Tanrıverdinin öz sevimli mövzusunə sədaqətini, qorqudşünaslıq problemləri ilə bağlı bütün məsələlər üzərində daim düşündüyünü və ardıcıl tədqiqat işləri apardığını göstərir. Belə bir konkret mövzunu işləyərkən müəllif elmi yaradıcılığın bir sıra köklü məsələlərinə xüsusi diqqət yetirmişdir.

“Dədə sözü işığında” kitabı göstərir ki, cəsarətli konsepsiya, canlı elmi mühakimə, “Kitabi-Dədə Qorqud”un leksikasının mənzərəsi fonunda Azərbaycan dilinin inkişaf meyillərini geniş təhlil etmə qabiliyyəti Ə.Tanrıverdinin elmi üslubu üçün səciyyəvi məziyyətdir. Tədqiqat obyektinə üçün nəzərdə tutulmuş söz qrupları barədə söz demək tədqiqatçıdan mühakimə dəqiqliyi, elmi fikir yetkinliyi və məsuliyyəti tələb edir. Bunun üçün tarixi mənbələri, qədim məxəzləri mükəmməl bilmək tələb olunur. Xoş təsir bağışlayan hal kimi qeyd olunmağa layiqdir ki, bu tələblərə müəllifin özü ciddi surətdə əməl etmişdir. Ona görə də onun nəzəri fikirləri, filoloji təəssüratları yaradıcılıq baxımından olduqca səmərəli və faydalıdır.

Ə.Tanrıverdinin “Dədə sözü işığında” kitabı haqqında gəldiyimiz mühüm nəticələri xülasə etdikdən sonra fikrimizi yekunlaşdıraraq göstərmək istəyirik ki, bu əsərdə elmi dürüstlük, dərin linqvopoetik təhlil müəllifin zəngin nəzəri

“Dədəm Qorqudun kitabı” tədqiqat işığında

təfəkküründən və bu sahə ilə bağlı məlumatlarının dərinliyindən yaranmışdır. Kitabın ən qiymətli xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, o, “Kitabı-Dədə Qorqud” eposunun dili və poetikası ilə bağlı zəngin təcrübəni ümumiləşdirmək və konkret linqvistik materialları, dil faktlarını ən geniş miqyasda təhlilə cəlb etmək əsasında yazılmışdır.

Ramiz Əskər
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

TÜRKLƏRİN MASAÜSTÜ KİTABI

Türk dünyasının problemləri hədsiz dərəcədə çoxdur. Bunların ən ağırını parçalanmışlıq problemidir. Əsrlərlə bir-birindən aralı düşmüş, ayrı salınmış, qopmuş, qoparılmış türk topluluqları arasında bu gün mənəvi bağlar hiss ediləcək dərəcədə zəifdir. Təsəvvür edin ki, mənhus bolşevik rejiminə qədər oğuzlar, yəni bugünkü türkmənlər, azərbaycanlılar, türklər və qaqauzlar arasında dil baxımından fərq indikindən çox az idi. Eləcə də bütün qıpçaqlar, yəni qazaxlar, qaralpaqlar və noqaylar eyni dildə danışmışdılar. “Şanlı” leninçi bolşeviklər bu homogen türk kütlələrindən yeni-yeni sosialist millətləri formalaşdırdılar, hər yerli ləhcəni ədəbi dilə çevirdilər, bu dillər üçün çoxlu fərqləri olan əlifbalar icad etdilər, milli olan hər şeyi inkar edən, əvəzində isə beynəlmillətçiliyi təbliğ edən məktəblər, klublar, qəzetlər və jurnallar açdılar. Nəticədə bizi parçaladılar.

Filologiya elmləri doktoru, professor Əzizxan Tanrıverdinin “Qədim türk mənbələrində yaşayan şəxs adları” kitabı son dərəcə maraqlı tədqiqat əsəridir. Müəllif burada Orxon-Yenisey abidələri, “Dədə Qorqud kitabı”, “Manas”, Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri, Balasağunlu Yusif Xas Hacibin “Qutadğu Bilig” poeması, özbəklərin məşhur “Alpamış” dastanı, erməni hərfləri ilə yazılmış polovest mətnləri və XVII əsrə aid “Dəftəri-müfəssəli-əyaləti Tiflis” sənədində

işlədilmiş 800 şəxs adını saf-çürük etmiş, tarixi-lingvistik baxımdan onların izahını vermişdir. Bu adlar arasında cüzi yer tutan ərəb-fars mənşəli şəxs adlarını da nəzərdən qaçırmamışdır.

Ə.Tanrıverdi tədqiqata 1500 illik tarixi olan əski göytürk yazılı abidələrindən başlamış, burada işlənmiş adları “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı adlarla müqayisə etmiş, onların leksik-semantik qruplarını, quruluşunu, antroponimik modellərini müəyyənləşdirmişdir. Orxon-Yenisey abidələrindəki adların müasir qazax, qırğız, özbək, tatar, türkmən, çuvaş və Azərbaycan dillərində yaşadığını elmi faktlarla, dəlillərlə sübut etmişdir.

Bu abidələrlə bağlı Əzizxan Tanrıverdinin çox mühüm bir kəşfini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Türk tarixinin ən parlaq simalarından biri, Atilla, Mətə və Teymur kimi nəhənglərlə yanaşı dayanan ulu xaqan Kөл Tiginin adını dəqiqləşdirməsi müəllifin türkologiya elmi və türklük qarşısında böyük və şəksiz xidmətidir. Məsələn burasındadır ki, həmin ad V.V.Radlov, V.Tomsen, H.N.Orkun, Y.S.Malov kimi ünlü türkoloqlar, eləcə də sovet və Azərbaycan alimləri tərəfindən Kül Tigin şəklində oxunmuş və bu, aksioma kimi qəbul edilmişdir. Yalnız çağdaş türk alimlərindən Osman Fikri Sərtqaya bu oxunuşa şübhə ilə yanaşmış, onun ilk komponentinin Kөл ola biləcəyini düşünmüşdür. O, Mahmud Kaşğaridə Kөл bilgə adının keçdiyini, Oğuz xanın övladlarından birinin Kөл xan adını daşdığını və çincə mətnlərdə Kök Tigin adına təsadüf edildiyini göstərmişdir. Əzizxan Tanrıverdi isə bu fərziyyəni daha bir neçə tutarlı arqumentlə dəstəkləyərək elmi həqiqətə çevirmişdir. Məsələn, Orxon-Yenisey abidələrində işlənmiş költə sözünün kök morfemi (köl) ilə Kül Tigin, Kül Bilgə adlarının ilk komponentlərinin yazılış şəkillərinin eyni olduğunu əsaslandırmış, müasir qazax dilində Kölbay şəxs adının varlığını, nağil

və bayatılarımızda keçən göl, dərya kamallı ifadələrin semantik mənasından çıxış edərək Køl şəklinin yeganə doğru variant olduğunu ortaya qoymuşdur.

Əzizxan Tanrıverdi Orxon-Yenisey abidələrində rast gəlinən Akbaş Atık İnal Ögə, Alp Urunu Tutuk, Boyla Kutluğ Yarğan kimi adlar haqqında da ilk dəfə elmi fikir bildirmiş, onları təhlil etmişdir. Başqa bir misal: Börü adına həm Orxon-Yenisey abidələrində (Gocuk Börü, yəni Balaca Qurd), həm “Kitabi-Dədə Qorqud”da (Beyrək), həm “Manas” dastanında (Börünün uulu Börücü, yəni Qurd oğlu Qurducağaz), həm də XII əsr Krım karaimlərində Börücük şəklində təsadüf olunur. Müəllif bunları ortağ bir məxrəcdə birləşdirərək “Qurd oğlu qurd olar” məsəli ilə əlaqələndirmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da Duxa Qoca, Qanturalı, Bəgdüz Əmən, Dondar, Savqan Sarı kimi antroponimlərin etimoloji izahını özünəməxsus bir şəkildə verən Əzizxan Tanrıverdi oxucunu tarixin əlçatmaz, ünyetməz dərin qatlarına aparır, türk mifik təfəkkürünün poetik incəlikləri ilə tanış edir.

Eyni sözləri bəşər mədəniyyətinin həcmcə ən böyük əsəri olan “Manas” dastanında işlənmiş adlar haqqında da demək mümkündür. Təkcə bu faktı göstərmək kifayətdir ki, “Manas” yunanların məşhur “İllada”sından beş dəfə, Firdovsinin “Şahnamə”sindən isə on dəfə böyükdür. Ölkəmizdə çox da tədqiq olunmamış bu abidə haqqında yığcam, lakin dolğun məlumat verən Ə.Tanrıverdi dastandakı adları ilk dəfə olaraq apelyativləri ilə birlikdə təhlil etmiş, Manas, Semətey, Kanıkey, Kardıqaç, Ay Ourök, Kül Çoro, Kan Çöro, Joloy kimi adların izahını vermişdir. O, burada “Manas”da və “Kitabi-Dədə Qorqud”da, eləcə də qazax və Azərbaycan dillərində işlənən bir sıra adlar arasında maraqlı müqayisələr aparmışdır..

Minillik yubileyi ötən il bütün dünyada geniş qeyd edilən dahi türk dilçisi və ensiklopedisti Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsərindəki adları da öz elmi təfəkkürünün süzgecindən keçirən Əzizxan Tanrıverdi bir çox qaranlıq məqamlara işıq tutmuşdur. Mahmud Kaşğarını türk dilinin və mədəniyyətinin ilk tədqiqatçısı kimi qiymətləndirən müəllif onu eyni zamanda türk antroponimiyasının banisi kimi səciyyələndirmişdir. “Divan”dakı adları Orxon-Yenisey abidələrindəki adlarla, həm də çağdaş dilimizdəki adlarla müqayisəli şəkildə tədqiq edən Ə.Tanrıverdi onların leksik-semantik xüsusiyyətlərini, quruluş və modellərini ustalıqla açmışdır.

Dahi şair və mütəfəkkir Yusif Balasağunlunun “Qutadğu Bilig” poemasında işlənmiş şəxs adları çox olmasa da, onların daşdığı simvolik məna yükü xüsusi diqqət və təhlil tələb edir. Müəllif burada işlənmiş Ögdülmüş, Küsəmiş, Kumaru kimi adların izahında orijinal fikirlər irəli sürmüş, Küntoğdı şəxs adının bir çox abidələrdə mövcud olduğunu göstərmiş, Ögdülmüş adını isə Orxon-Yenisey kitabələrindəki Ögə Bert Tutuk ilə əlaqələndirmişdir.

XIV-XVII əsrlərdə yarandığı ehtimal edilən “Alpamış” dastanındakı şəxs adlarının təhlili türk dastan yaradıcılığında tipoloji bənzərliklər baxımından çox əlamətdardır. Hər şeydən əvvəl, “Alpamış”ın Alpamış>Alıp-Manas>Bamsı modeli üzrə eyni kökə gedib çıxdığı məlumdur. Əzizxan Tanrıverdi yalnız bunları göstərməklə kifayətlənməmiş, başqa paralellər də aparmışdır. Məsələn, o, “Alpamış”la “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Beyrək surəti arasında çox maraqlı əlaqələr qurmuşdur. Diqqət edin: Alpamışın atasının adı Baybörü bay, nişanlısının adı Barçın, atının adı Bayçobardır. “B” səsinin alliterasiyası Beyrəklə bağlı surətlərdə də müşahidə edilir: onun atasının adı

Baybörə, nişanlısının adı Banıççek, atının adı Boz ayğırdır. Bu, türkologiyada əsl tapıntı adlandırılacaq faktdır.

Müəllif kitabdakı bir bölməni XVI əsr polovets sənədlərinə həsr etmişdir. O, burada işlənmiş Turaç, Garuk, Tokar, Donuş/Dönüş, Babaş kimi adların təhlilini vermiş, onların türk mənşəli olduqlarını göstərmişdir.

Əzizxan Tanrıverdi “Qədim türk mənbələrində yaşayan şəxs adları” kitabının son qisminə 1723-28-ci illəri əhatə edən “Dəftəri-müfəssəli-əyaləti-Tiflis”dəki adları “Kitabi-Dədə Qorqud”la müqayisə etmişdir. Minillik tarixi olan Qazan, Qorqud, Bamsı, Uruz, Qaragünə, Dondar kimi şəxs adlarının orada qeydə alındığını göstərmişdir. Bizdə belə bir yaygın fikir var ki, Aydın, Elxan, Gülüş adları qismən yenidir və onları ilk dəfə Cəfər Cabbarlı işlətməmişdir. Halbuki “Dəftər”də həmin adlara da rast gəlmək mümkündür. Osman Mirzəyevin verdiyi məlumatlara görə, Füzuli təxəllüsü son əlli ildə ada çevrilmişdir. Sən demə, hələ üç əsr əvvəl “Dəftər”də Füzuli Süleyman oğlu şəxs adı kimi qeyd olunmuşdur.

Biz yenə yazımızın əvvəlindəki fikrə qayıdırıq. Bəli, türk dünyasının ən ağır problemi parçalanmaqdır. Xoşbəxtlikdən, bu dərdin dərmanı da var: ortaq türk mədəniyyəti abidələri, bu abidələrdə qızıl xətt kimi keçən ortaq türk dəyərləri, ortaq türk keçmişi, ortaq türk dili, nəhayət, ortaq türk adları.

Əzizxan Tanrıverdinin bu kitabının biz türklərə yeni ruh, yeni həvəs və nəfəs verən bir vasitə olacağına inanıram. Onun hər türkoloqun, milli şüura sahib hər türkün masaüstü kitabına çevriləcəyinə şübhəm yoxdur.

*“Qədim türk mənbələrində yaşayan şəxs adları” monoqrafiyasına “Ön söz”.
Bakı, 2009, səh.3-9.*

Seyfəddin Rzasoy
filologiya üzrə elmlər doktoru

DƏDƏ SÖZÜNÜN İŞİĞİ: DƏDƏ QORQUDDAN DƏDƏ ƏZİZXANA QƏDƏR

Bizim humanitar-filoloji məkanda elə intellektual simalar var ki, onlar haqqında yazmağın çətinliyini yalnız yazmağa başlayanda anlayırsan. Belə simalar öz əqli-idraki (və insani) fəaliyyət aurası ilə insana o qədər yaxın olurlar ki, onları heç vaxt uzaq, sərbəst baxış nöqtəsindən bütün elmi “boy-buxunu”, intellektual “qaməti” ilə görmək imkanı olmur. Bu isə illüziya yaradır. Adama elə gəlir ki, onları ən yaxşı “bilən” yeganə adam, bəlkə də, sənsən. Ancaq yazmaq məqamı gələndə illüziyalar dağılır. Yaradıcı subyektin gerçəkləşdirdiyi intellektual məkanın insanı öz içinə alan nəhəngliyi, hüdudsuzluğu və zənginliyi bu ölçüləri qavramağa imkan vermir. Kitabı haqqında yazmaq istədiyim filologiya elmləri doktoru, dilçi-professor Əzizxan Tanrıverdi də belə intellektual simalardandır.

Onun haqqında həmişə yazmaq istəmişəm və mənə elə gəlib ki, daim “gözümüzün qabağında olan” Əzizxan müəllim haqqında yazmaq çox asandır. Bir yazı ilə buna cəhd də eləmiş, “Dəli Kür” romanının dili ilə bağlı monoqrafiyası haqqında bir neçə səhifə yazmışam da. Əslində, indi burada yazdığım hissləri mən ilk dəfə o vaxt keçirmiş, onun haqqında yazmağın çətinliklərini, daha doğrusu, “əzizxanşünaslığın” spesifik prinsiplərini, Azərbaycan filoloji məkanında onun yaratdığı linqvosahənin, onun qurduğu etnolinqvistik paradigmanın elmi

tərəflərindən tutmuş psixoemosional tərəflərinə qədər özünə-məxsus cəhətlərini onda anlamışam.

Bu cəhətdən:

– Əzizxan Tanrıverdi üçün gerçəklik hər bir mənasında dildən başlanır və dildə tamamlanır;

– dil(çilik) onun üçün tək cə intellektual özünüifadə sahəsi yox, həm də gerçəkliyi dərk modeli – həyat fəlsəfəsidir. O, öz məişət həyatını da dildən kənarada təsəvvür etmir.

– semiotikanın birinci işarələr sistemi olan dilin strukturunun bütün ikinci işarələr sistemlərində proyeksiyalanması (sinergetik mənada fraktal təkrarlanmas)¹ haqqındakı əsas qanunu Ə.Tanrıverdinin fiziki, mənəvi və idraki həyat praktikasında əsas davranış modelinə çevrilməklə onun antropofakturasının semantik işarəsinə çevrilib.

– o, hər yerdə (məkanda) və hər məqamda (zamanda) dildən danışmağı sevir. Dildən kənar söhbətlər onun üçün maraqlı kəsb etmir. İstənilən kommunikativ akt və onun nüvəsində duran konsept Əzizxan üçün yalnız dillə mənəlanıb aktualıq kəsb edə bilir.

– dil onun üçün həm də sevgidir. Əzizxan kimləri nə qədər sevir bilmirəm, ancaq onun dil sevgisi mütləq hadisədir.

– Əzizxanın dünya sevgisi – dildən, dil sevgisi isə – “Dədə Qorqud”dan başlanır. “Kitabi-Dədə Qorqud” Ə.Tanrıverdinin alim ömrünün mənası, mahiyyəti və fəlsəfəsidir.

– o, “Dədə Qorqud”u tədqiq etməkdən doymur. “Dədə Qorqud” onun üçün tükənməz həyat qaynağı, “linqvo poetik

¹ Fraktallıq-sistemlərin hər bir nöqtəsində bütövün struktur oxşarlıqlarını göstərir. Müəyyən fasilələrlə bu, sistem boyu təkrar olunur. Onda dünyanın bütövlükdə hər hissəsində özünü təkrar etdiyi nəticəsini çıxarmaq olar/Füzuli Qurbanov. Autopoyezis və sinergetika: sosial təşəkkül metaforaları. Bakı, “Adiloğlu”, 2007, s. 56

baxımdan tam mənimsədiyi, ruhunun bir parçasına çevirdiyi” abidədir. Əzizxan bu abidəni təkcə tədqiq edərək yaşamır, həm də onu tədqiq edəndə yaşayır və sanki elə bu abidə naminə yaşayır.

– bu, bir ilahi-idraki sevgidir: Qorqud ataya övlad sevgisidir. Qanla, canla, ruhla gələn sevgidir. Məhz bu ilahi sevgi naminə “Dədə Qorqud” öz tükənməz mənalar xəzinəsinin qapılarını Əzizxan Tanrıverdinin üzünə açıb.

– Əzizxan Tanrıverdinin “Dədə Qorqud”a bağlılığı ruhun ehtiyacıdır: o, fasiləsiz və gərgin əməklə özünün “Qorqud” ehtiyacını söndürməyə çalışır. “Amma yenə də “Kitab”ın hər sözü, hətta bir səsi belə onu rahat buraxmır, xəyallar aləminə aparır...”

– Azərbaycan filologiyasında “Dədə Qorqud” haqqında Əzizxan qədər yazanı, bəlkə də, tapmaq olar. Ancaq hər kitabı ilə “Dədə Qorqud” üzərindən bir möhtəşəm sirr pərdəsini götürəni çətin tapmaq olar. Onun adından, tematikəsindən və problemindən asılı olmayaraq, bütün çoxsaylı məqalə və kitabları, demək olar ki, “Dədə Qorquda” həsr olunub. O, “Dədə Qorqud”dan yaza-yaza dilin ocağı başına gəlib. “Dədə Qorqud”dan yaza-yaza onu yeni baxış bucaqlarından və yeni üsullarla tədqiq etməyi kəşf edib. “Dədə Qorqud” onun əlindən tutub ana dilimizin ocağına – sözün işığına gətirib. İndi Ə. Tanrıverdi nə yazırsa-yazsın, sözün işığına yazır. Alimin oxuculara təqdim etmək istədiyim sonuncu kitabı “Dədə sözü işığında” əsəri də elə bu işıqdan yaranıb.

– bu kitabında mən Əzizxanı yeni boyda, yeni qamətdə, yeni səviyyədə gördüm Bu, dədəlik məqamıdır. O, Dədə Qorquddan yaza-yaza özü də dədələşdi. İndi o, hamımızın tanıdığı Əzizxan Tanrıverdidən Dədə Əzizxana dönüb və onun bu

dönüşü bizə yeni yolun, qorqudsünaslığın yeni dilçilik paradigmasının başlanmasından xəbər verir.

– “Dədə sözü işığında” kitabı ruhun ruhla, canın canla qovuşmasıdır. Əzizxan bu kitabında Dədə sözünün işığında və onun işığına ruhani yola, seyri-süluka çıxıb. Dədə Qorquddan ruhani şahidlik məqamında aldığı əmanətləri sözlə təsvir edib. Bu, ruhani şəhadət, öz ruhunda əriyib Dədə Qorqudun ruhunda doğulmaqdır. Ona görə də bəyan edir ki, bu kitabın “nəinki hər səhifəsində, hər cümləsində, hətta hər ifadəsində belə Qorqud atanın ruhu dolaşır...”

Ə.Tanrıverdi “Dədə sözü işığında” kitabında qarşısına çox böyük məqsədlər qoyub: “Kitab” haqqında yeni bir kitab ərsəyə gətirmək istəyib. “Elə bir kitab ki, bu sanballı abidəmizin adındakı “dədə” sözü işığında obrazlarının qohumluq əlaqələri açıqlanmış olsun, monoqamiya (təkarvdlılıq) dövründə yaranmış qohumluq bildirən sözlərin transkripsiyası “Kitab”ın mətninə (Drezden” nüsxəsi) istinadən dəqiqləşdirilmiş olsun, eyni zamanda bu tip sözlərin leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərinə diaxronik və sinxronik müstəvidə aydınlıq gətirilmiş olsun... Həm də elə bir kitab ki, onu oxuyanları bezdirməsin, əksinə, onlara zövq versin, ruhlarını oxşasın – bir sözlə, Dədəmiz Qorqudun adına layiq olsun...”

Alimin tədqiqatın qarşısında qoyduğu məqsədi konseptləşdirmək istəsək, aşağıdakı müddəalar alınır:

1. Ə.Tanrıverdinin “Kitab” haqqında yeni bir “Kitab” ərsəyə gətirmək istəyi onun qorqudsünaslığa münasibətdə təkcə dil paradigmasını əhatə etməyən, “Qorqud” dilinin (onun daxil olduğu etnik-mədəni sistemdə) yaratdığı etnolinqvistik sahəni bütövlükdə çevrələyən böyük iddiasından soraq verir. Alim KDQ ilə bağlı əvvəlki kitablarında qorqudsünaslığın fundamental etnolinqvistik məsələlərindən bəhs etsə də, indiki

iddialara heç vaxt düşməmişdi. Halbuki son kitabları, xüsusilə KDQ-də at kultu, dağ kultu ilə bağlı monoqrafiyaları¹ Ə.Tanrıverdinin KDQ-yə baxışlarının etnolinqvistikadan etno-semiozisë və etnokulturologiyaya doğru təmayülünü görməyə imkan verirdi. Kitablər çap olunandan sonra onların adındaki “kult” sözü (mən də daxil olmaqla) mifoloqlarda, folklorşünaslarda etiraz doğurdu: “kult” bir problem kimi mifologiyanın, folklorşünaslığın, etnoqrafiyanın predmetidir. Lakin Ə.Tanrıverdi “kult” anlayışına sözün işığında gəldi və sübut etməyə çalışdı ki, KDQ-nin müxtəlif elm sahələri tərəfindən araşdırılan (bütün) problemlərini “sözün işığında” (linqvo-paradiqmada) öyrənmək mümkündür. Alimə görə, bu, “kult” da daxil olmaqla bütün təhlil konseptlərinə yeni baxış bucağı vermiş olur. Ə.Tanrıverdinin “Kitab” haqqında yeni bir “Kitab” ərsəyə gətirmək istəyi bu məqama bağlıdır. Daha doğrusu, onun yetişdiyi, ucaldığı bu məqamdan doğmaqla, onu inikas edir.

2. Alimin “dədə” sözünün işığında KDQ-dəki obrazların qohumluq əlaqələrini açıqlamaq istəyi qorqudşünaslıqda eposun semantik strukturuna yeni yanaşmadır. Təbii ki, biz burada (hər hansı) epos əsasında milli qohumluq sisteminin öyrənilməsini nəzərdə tuturuq. Belə tədqiqatlar həmişə aparılır. Ə.Tanrıverdinin bu istəyi (məqsədi) həmin yönümü də öz içərisinə almaqla iki səviyyəni nəzərdə tutur:

a) O, qohumluq əlaqələrini öyrənməyi KDQ-nin semantik strukturunun əsas tədqiq pradiqmalarından biri hesab edir. Qohumluq – əlaqələr sistemidir. Onun dildəki proyeksiyası da əlaqələr sistemidir. Alimə görə, qohumluq əlaqələrini öyrən-

¹ Əzizxan Tanrıverdi. “Dədə Qorqud kitabı”nda at kultu. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012; Əzizxan Tanrıverdi. “Dədə Qorqud kitabı”nda dağ kultu. Bakı, “Elm və təhsil”, 2013

mək cəmiyyətin strukturunu, o da öz növbəsində düşüncənin strukturunu, o da öz növbəsində poetik materiyanın strukturunu öyrənmək deməkdir.

b) Ə.Tanrıverdinin “dədə” söz-konsepti metafora deyil. O, “Dədə sözü” obrazındakı “dədə” sözünü hərfi mənada KDQ-nin qohumluq sisteminin əsasında duran semantik nüvə hesab edir. Bu nüvə polisemantik struktura malikdir. “Oğuz” konseptinin bütün struktur səviyyələri “dədə” nüvəsinə konsentrasiya olunur. Bütün oğuzlar Oğuz dədədən (atadan) törədiyi kimi, “Oğuz” adı ilə işarələnən etnokosmik strukturun bütün səviyyələri və onları təşkil edən elementlər də eyni zamanda “(Oğuz) Dədə”dən törəyir. Bu, “Oğuz” materiyasının özünütəşkilinin fraktal-təkrarlanan struktur sxemidir. Başqa sözlə, yaradılışın vahid sxemi (**dədədən törəmə**) “Oğuz” materiyasının bütün struktur səviyyələrində fraktal olaraq təkrarlanır. Yəni bütün oğuzlar Dədə (Ata) Oğuzdan törədiyi kimi, “dədədən törəmə” sxemi cəmiyyətin quruluşunda, qohumluq sisteminin quruluşunda, bu sistemin dildəki proyeksiyasının quruluşunda təkrarlanır. Bu, sinergetik özünütəşkil, özünüyaratma sxemidir və universaldır. Bu cəhətdən Ə.Tanrıverdinin yanaşması KDQ oğuzlarının yalnız Oğuz dədədən törəməsinin qohumluq səviyyəsindəki sisteminin axtarılmasını nəzərdə tutmur. Bu, işin diqqət tələb edən və bununla yanaşı, bəlkə də, asan və görünən tərəfidir. Müəllif “dədədən törəmə” sxemini qohumluq sistemini adlarla işarələyən, inikas edən dil səviyyəsinin özündə axtarır. Və bu, ona “dədə”ni linqvokosmik nüvə kimi götürüb, sistemin bütün başqa dil işarələrini onun ətrafında düzməyə imkan verir. Ə.Tanrıverdi bu işi hələlik mövcud işarələr səviyyəsində aparır. Yəni qohumluğu bildirən işarələrin oğuzca, ərəbcə, farsca olması ona bu sistemi qurmağa mane olmur. İlk səviyyədəki iş “dədə” nüvəsi ilə onun cazibə

orbitinə daxil olan linqvoelementlərin yaratdığı sistemin strukturunun öyrənilməsidir. Lakin müəllifin təhlil zamanı KDQ mətnində bilavasitə olmayan bir sıra qohumluq terminlərini (bibi, xala, bacanaq) müasir dildən götürərək istifadə etməsi onun bundan sonrakı işinin rekonstruksiya olacağını ehtimal etməyə imkan verir. Ə.Tanrıverdinin bu son kitabında onun düşüncəsinin əsasında duran məntiq bunu deməyə əsas verir. Belə ki, o, əvvəlcə “dədə” konseptini qohumluq nüvəsi kimi götürərək, KDQ oğuzlarının etnokosmik sisteminin daxili strukturunu öyrənib. Daha sonra bu strukturun dil səviyyəsinəki işarələr sistemini ortaya qoyub. Məlum olub ki, “dədə” nüvəsi öz ətrafına zamanla farsdilli, ərəbdilli qohumluq adlarını da cəzb edə bilib. Demək, işin növbəti mərhələsi oğuzcanın “dədə” nüvəsindən törəyən oğuzdilli qohumluq adlarının rekonstruksiyası olacaq (yaxud olmalıdır). Bu işlə “dədə” nüvəsindən müxtəlif paradigmlər üzrə törənmə sisteminin daha bir səviyyəsi bərpa olunacaq.

3. Alimin “dədə” sözünün işığında monoqamiya (təkarvahlıq) dövründə yaranmış qohumluq sisteminin öyrənilməsini bildirən sözlərin transkripsiyasının “Kitab”ın mətninə (“Drezden” nüsxəsi) istinadən dəqiqləşdirmək, eyni zamanda bu tip sözlərin leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərinə diaxronik və sinxronik müstəvidə aydınlıq gətirmək istəyi də qorqudşünaslıqda yeni baxış paradigmasından soraq verir. Lakin burada bir dəqiqləşdirməyə ehtiyac var. Belə ki, KDQ-dəki sözlərin transkripsiyasının abidənin mətninə (Drezden” və “Vatikan” nüsxələrinə) istinadən dəqiqləşdirilməsi işi qorqudşünaslığın ən ilk, ən ümdə və ən aktual vəzifələrindəndir. Bu işlə dilçi, mətnşünas qorqudşünaslar hər zaman məşğuldurlar. Ə.Tanrıverdi bu sahədə özünün bütün araşdırmaları ilə diqqət çəkən alimlərdən yalnız

biridir. Bu baxımdan, onun tədqiqatının yeniliyi bunda deyil. **Alimin KDQ-yə transkriptiv yanaşmasını yeni paradigmatmaya çevirən onun KDQ-dəki qohumluq terminlərini “dədə” sözünün işığında” öyrənməsidir.** “Dədə” semantemi bu halda onun mətn-transkriptiv çalışmalarını “dədə” konsepti ətrafında sistemləşən düşüncə paradigmatına çevirmiş olur.

Ə.Tanrıverdinin “dədə” sözünü konseptləşdirməsi onun ixtiyari tədqiqatçı istəyinin deyil, KDQ-nin etnokosmik düşüncə strukturunun tədqiqatçı müşahidəsində üzə çıxan mahiyyətinin təzahürüdür. Müəllif yazır ki, “Kitab”da qohumluq münasibətlərinin sözlə ifadəsi qabarıq şəkildə görünür. Maraqlıdır ki, təhkiyəçi bu tip vahidlərin, daha dəqiqi, qohumluq bildirən sözlərin əksəriyyətinin məna yükünü mətn daxilində ifadə etməyə çalışıb. İki fakta diqqət yetirək: “dədə” sözünün təkcə yol göstərən, ağsaqqal, müdriklər müdriki, ustad aşiq yox (Dədəm Qorqud gəldi, oğlana ad qodı...), həm də baba mənasında işlənməsi mətn kontekstində asanlıqla anlaşılır (“Mərə qavat, mənim babam Bayındır xan degilmidir?” Ayıtdı: “Yox, ol, anağın babasıdır, səni dədəndir”); yaxud “güyəgü” sözünün məhz kürəkən mənasında olmasına birbaşa işarə olunur: “Bəglər, Beyrək bizdən qız almışdır, güyəgümüzdir. Əmma Qazanı inadır...” Bu cür detallar onu deməyə əsas verir ki, təhkiyəçi Oğuz cəmiyyəti üçün səciyyəvi olan nəsil və ailə toplumları daxilindəki qohumluq münasibətlərinin bütün tərəflərinə dərinlən bələd olub...”

Müəllifin “təhkiyəçinin qohumluq münasibətlərinin sözlə ifadəsi olan vahidlərin, daha dəqiqi, qohumluq bildirən sözlərin əksəriyyətinin məna yükünü mətn daxilində ifadə etməyə çalışması” haqqındakı fikri diqqəti xüsusi cəlb edir. Ə.Tanrıverdi bu faktı “təhkiyəçinin Oğuz cəmiyyəti üçün səciyyəvi olan nəsil və ailə toplumları daxilindəki qohumluq münasibət-

lərinin bütün tərəflərinə dərindən bələd olması” ilə izah edir. Biz müəllifin bu fikri ilə tamamilə razıyıq. Təhkiyəçi oğuz adət-ənənələrinin, qohumluq sisteminin – bir sözlə, oğuz etnokosmik ənənələrinin sözün hərfi mənasında bilicisidir və onun oğuz cəmiyyətindəki funksiyası elə bu ənənələrin daşınması və ötürülməsindən ibarətdir. Lakin Ə.Tanrıverdinin özünün kitabında apardığı tədqiqat “təhkiyəçinin qohumluq bildirən sözlərin əksəriyyətinin məna yükünü mətn daxilində ifadə etməyə çalışmasına” “təhkiyəçiliyin” **funksional strukturu və etnokosmik düşüncənin kodu** səviyyələrində yanaşmağa da imkan verir. Belə ki:

1. Müasir filoloji düşüncənin “təhkiyəçi” adı ilə işarələdiyi subyekt oğuz etnokosmik ənənəsində “ozan”dır. “Ozan” etnokosmik informasiya daşıyıcılığının universal tipi kimi Oğuz eposunun daşıyıcısıdır. Oğuz etnosunun bütün struktur dəyərləri onun eposunda inikas olunur, qorunur, yaşayır və ötürülür. Bu halda təhkiyəçi-ozanın Oğuz toplumundakı funksional mahiyyəti, onun gördüyü işin **funksional strukturu** məhz etnostruktur dəyərlərinin inikas etdirilməsinə, qorunmasına, yaşadılmasına və ötürülməsinə müncər olunur. Qohumluq – Oğuz toplumunun bütün struktur elementlərini bir-birinə bağlayan münasibətlər sistemidir və oğuz etnokosmik dəyərlərinin əsas ehtiyatları sırasına daxildir. Bu halda təhkiyəçinin, Ə.Tanrıverdinin müşahidə etdiyi kimi, “qohumluq bildirən sözlərin əksəriyyətinin məna yükünü mətn daxilində ifadə etməyə çalışması” ozan-təhkiyəçinin fəaliyyətinin funksional strukturunu inikas (ifadə) edir.

2. Ə.Tanrıverdinin müşahidəsindən aydın olur ki, təhkiyəçi qohumluq bildirən sözləri məndə qabartmağa, izah etməyə, təhkiyənin əsasına çıxarmağa çalışır. Bu, təhkiyəçi-ozanın təhkiyə ilə gələn qohumluq informasiyasını Oğuz eposu

mətninin aydın bilinən ifadə səviyyələrindən birinə çevirməsi deməkdir. Demək, Oğuz milli yaddaşında mövcud olan “qohumluq” informasiyası Oğuz etnokosmik düşüncəsinin ifadə kodlarından biridir. Oğuz ictimai şüurunun öz formaları var. Bu formalar etnik özünüifadənin tipləri, qəlibləri, kodlarıdır. Bu cəhətdən “qohumluq” etnik düşüncənin ifadə kodudur. Oğuz olmağın, oğuz milli kimliyi əsasında təşkil olunmağın **kodlarında biri** qohumluqdur. Bu mənada, **“qohumluq”** oğuz milli ideologiyasının (oğuzları etnos kimi təşkil edən ideoloji dəyərlər sisteminin) mühüm səviyyəsi ilə bağlı **məlumat kimi** etnokosmik informasiyalar sisteminə aiddir. Bu informasiya sistemi həm düşüncə (dünya) modeli, həm də onun sözlə reallaşan mətn səviyyəsi kimi oğuzların eposunu təşkil edir. Bu halda Ə.Tanrıverdinin “təhkiyəçinin qohumluq bildirən sözlərin əksəriyyətinin məna yükünü mətn daxilində ifadə etməyə çalışmasını” müşahidə etməsi **alimin intellektinin bir tədqiqatçı kimi oğuz eposunun semantik nüvəsinə nüfuz etməsini ifadə edir**. Başqa sözlə, təhkiyəçinin müşahidə olunmuş fəaliyyəti onun “qohumluq” haqqındakı etnokosmik informasiyanı kodlaşdırması (“perekodiovka”) – etnopsixoloji düşüncə kodundan epik düşüncə (ifadə) koduna keçirməsi deməkdir. Qohumluq – cəmiyyəti təşkil edən əlaqələr sistemidir. Bu əlaqələrin möhkəmliyi qohumluq haqqındakı informasiyanın milli yaddaşda hansı keyfiyyətdə funksionallaşmasından birbaşa asılıdır. Bu keyfiyyətin **təminatçısı** – təhkiyəçi (ozan), **təminatın məkanı** – Oğuz eposudur. Beləliklə, Ə.Tanrıverdinin “qohumluq” vahidini konseptləşdirməsi onun öz tədqiqatında oğuz etnokosmik düşüncəsinin ən mühüm kodlarından birini faktiki (de-fakto) konseptiyalaşdırması deməkdir.

Ə.Tanrıverdinin “Kitab” haqqındakı kitabında “təqdimat-ön söz” janrının predmetini təşkil edəcək məsələlər çoxdur.

Qabaqcadan bəyan edirik ki, kitab qorqudşünaslıqda mübahisələr doğuracaq və bu mübahisələr dünya elmindəki bütün məşhur məbahisələrinin taleyini yaşayacaq: əvvəlcə (**bu əvvəl zamanı** Əzizxan və bizlər dərhal görəcəyik) açıq-gizli etiraz, şübhə, kor inad..., daha sonra razılıq dolu sükut, sükut içində etiraz (**bu daha sonranı** fiziki baxımdan Əzizxanın və bizlərin görüb-görməyəcəyini Allah bilir). Qorqudşünaslığa Ə.Tanrıverdinin daxil etdiyi bu yeniliklərin hamısından birbəbir bəhs etmək istərdik. Ancaq bu, bizim “təqdimat-ön sözü” öz janrından çıxarıb “şərh” janrının qəlibinə salar. Odur ki, müəlliflik hüququmuzdan istifadə edib, bizim (“şəxsi”) mifoloq maraqlarımızdan doğan, lakin bütövlükdə qorqudşünaslığın ən məşhur mübahisələrindən olmaqla, bir mübahisə kimi yaşıl elə qorqudşünaslığın öz yaşıl ilə bərabər olan “Təpəgöz-Basat” dialoquna diqqət cəlb etmək istərdik. Ə.Tanrıverdi bu məsələdə bütün qorqudşünaslarla üz-üzə gəlib.

Məlumdur ki, eposun “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”unda ölüm ayağında olan Təpəgözlə Basat arasında dialoq olur. Təpəgöz Basatdan əvvəlcə yerini, sonra kimliyini soruşur. Onun “Ağ saqallı baban adı nədir” sualına Basat Azərbaycan nəşrlərində:

“Anam adın sorar olsañ - Qaba Ağac!
Atam adın deirsəñ - Qağan Aslan!”

– deyə cavab verir.

Yaşca qorqudşünaslığın özünə bərabər olan məşhur mübahisəsinin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, Azərbaycan mətnşünasları (o cümlədən rus alimi V.V.Bartold) Qaba Ağacı – “ana”, “Qağan Aslanı – “ata” kimi, türk mətnşünasları isə əksinə – Qaba Ağacı – “ata”, “Qağan Aslanı – “ana” kimi oxumuşlar. Beləliklə, qorqudşünaslıqda bir “ana-ata” mübahisəsi yaranmış və bu məsələ indiyə qədər öz həllini tapmayaraq

mübahisə predmeti olaraq qalmışdır. Məsələyə bəzən mətnşünas olmayan alimlər də qoşulmuş, “ana-ata” mübahisəsini mifik, etnoqrafik, etnokulturoloji və s. arqumentlərlə həll etmək istəmişlər. Ancaq mübahisə **bütün hallarda** Qaba Ağac və Qağan Aslanın hansının ana, hansının ata olması ətrafında getmişdir.

Bəs (tədqiqatçılara aydın olan) bu mübahisələr nədən yaranmışdır? Məsələ burasındadır ki, **Drezden nüsxəsində Qaba Ağac və Qağan Aslanın valideynliyini bildirən söz məhz “أنا” “şəklində, yəni “atam” kimi yazılıb.**

İstisnasız olaraq bütün mətnşünas və tədqiqatçılar belə hesab etmişlər ki, KDQ-nin katibi xəyata yol vermiş, iki “ata” yazılışının hansı birindəsə “ana” əvəzinə “ata” yazmışdır. Hamı katibin “xəyata” yol verdiyini düşünsə də, Ə.Tanrıverdiyə qədər heç kəsin ağına gəlməmişdir ki, burada heç bir “katib xətası” yoxdur və ümumiyyətlə, öz işini ideal dərəcədə gözəl görmüş katibdən birdəfəlik əl çəkmək, öz xətalarımızı katibin ayağına yazmaq vərdişinə son qoymaq lazımdır.

Qeyd edək ki, bu “katibin xətası” qorqudşünaslıqda məşhur məsələdir. Mətnə hansı tədqiqatçının ağına nə batmırsa, kim hansı sözü oxuya bilmirsə, bunu dərhal “katibin xətası” elan edir. KDQ-də isə tədqiqatçıların “ağına batmayan” məsələlər çoxdur. Məsələn, KDQ-də boylar arasındakı zaman anaxronizmi. Görürsən ki, bir boyda cavan oğlan olan qəhrəman sonra gələn boylardan birində uşaq kimi təqdim olunur. Bu halda tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, yəqin, katib yenə də nə isə “qələt qarışdırıb” və boyları ardıcıl şəkildə düzə bilməyib. Tədqiqatçılar bu halda boyların yerin dəyişib, onları həmin qəhrəmanın yaşına uyğun düzməyə çalışırlar. Bu halda artıq başqa bir qəhrəmanın yaş üzrə böyüməsi pozulur.

Lakin elə məsələlər vardır ki, bunları artıq katibin boy-nuna qomaq mümkün deyildir. Məsələn, KDQ-nin ən böyük müəmmalarından biri eyni kafir qəhrəmanlarının eposda dəfələrlə öldürülməsidir. Belə ki, təkcə Şöklü Məlik dörd dəfə öldürülür. KDQ eposu poetik strukturu baxımından Oğuz mifologiyasının transformativ paradıqlar sistemidir. Bu baxımdan tədqiqatçılar bunu KDQ mətninin arxitektonik əsasında duran mifin məntiqinə uyğun olaraq “ölüb-dirilmə” mifologeminin epik paradıqması kimi izah etmək əvəzinə, “KDQ-də uyğunsuzluqlar” adlandırmışlar. “Atam” məsələsi də bu qəbildəndir. Tədqiqatçılar özlərinin malik olduqları **tarixi şüur** məntiqindən çıxış edərək belə hesab etmişlər ki, Basatın iki atası ola bilməz: insanın bir atası, bir anası olar. Ancaq fikir verməmişlər ki, Qaba Ağac və Qağan Aslanın hansının ata, hansının ana olmasından asılı olmayaraq, burada dörd valideyn (Qaba Ağac, Qağan Aslan, Alp Aruz və onun Basatı doğmuş arvadı) var və bu halda yenə də iki ata, iki ana alınır.

Beləliklə, prof. Ə.Tanrıverdi qorqudşünashqda ilk dəfə olaraq bəyan edir ki, sözü gedən dialoqda heç bir katib xətasına yol verilməyib və Drezden nüsxəsində Qaba Ağac və Qağan Aslan adlarının qabağında çox aydın şəkildə oxunan “أنا” “ sözü elə məhz “atam” şəkildə də oxunmalıdır.

Və yenə də beləliklə, qorqudşünashlıqdakı “ata-ana” mübahisəsinin heç bir əsası yoxdur və bu mübahisə tədqiqatçıların mətnə **mifoloji şüur məntiqi** ilə deyil, özlərinin mənsub (malik) olduqları **tarixi şüur məntiqi** ilə yanaşmalarından doğur.

Və yenə də beləliklə, məsələnin bütün mahiyyəti **nəzəri-metodoloji** xarakterlidir. İxtiyari tədqiqatçı nə qədər ki, KDQ-yə mifoloji düşüncə məntiqi ilə deyil, müasir (tarixi) düşüncə

məntiqi ilə yanaşacaq, onda bütün hallarda “yazıq” katib günahlandırılacaq, yaxud daha kosmetikalaşdırılmış formada KDQ-də “əşyanın təbiətinə zidd” olan şeylərin mövcudluğundan danışılacaq.

Prof. Ə.Tanrıverdi kitabda “atam” mübahisəsindəki mövqeyini yeddi arqumentlə konseptləşdirmişdir. Bu arqumentlərin hər biri, sözün hərfi mənasında, qorqudşünaslıqda bir kəşf, yenilik olub, bütün hallarda mətnə əsaslanır. Lakin qorqudşünaslıqda, xüsusilə Azərbaycan qorqudşünaslığında mövcud olan acı mənzərə ondan ibarətdir ki, bir sıra tədqiqatçılar KDQ-nin mətnini bir qırağa qoyaraq, oğuz eposunun dediklərini qəbul etmək əvəzinə, öz dediklərini zorla eposa qəbul etdirmək istəyirlər. Məsələn, eposdan elə Ə.Tanrıverdinin özünün də arqument kimi gətirdiyi bir nümunəyə diqqət edək. Prof. Ə.Tanrıverdi yazır:

“XI boyda Qazanın dilindən totem hesab olunan bir neçə varlığın adı verilir: qaplan, aslan, qurd, ağ sunqur quşu. Sonra isə onun cəmiyyətdəki ən yaxın qohumları təqdim olunur: oğlu Uruz, qardaşı Qaragünə. Sintaktik bütövə diqqət yetirək:

Ağ qayanın **qaplanının erkəgində bir köküm** var,
Ortac qırda sizin keyikləriniz turğurmıya.

Ağ sazın **aslanında bir köküm** var,

Qaz alaca yunduğu turğurmıya.

Əzvay **qurd ənügi erkəgində bir köküm** var,

Ağca bəkil tümən qoyunun gəzdirmiyə.

Ağ **sunqur quşu erkəgində bir köküm** var.

Ala ördək, qara qazın uçurmıya.

Qalın Oğuz elində bir oğlum var, – Uruz adlu

Bir qartaşım var, – Qaragünə adlu.

Bu sıralanmada semantik dinamika kök, totem hesab olunan varlıqların adı ilə (qaplan, aslan, qurd, ağ sunqur quşu)

başlanır, yaxın qohumluq terminləri ilə tamamlanır (oğul, qardaş). Bu mənada bəhs etdiyimiz yazılış şəkillərinin məhz (erkəklik paradiqmasında – S.R.) “atam” şəklində transkripsiyası olduqca təbii qarşılır”.

Yuxarıda Salur Qazanın dilində verilmiş bu parça bizə KDQ mətnində gəlib çatıb və biz bu açaq-aydın oğuzcada yazılmış mətni olduğu kimi qəbul etməli, onu dəyişdirməyə, öz tarixi şüur məntiqimizə uyğunlaşdırmağa çalışmamalıyıq. Bu baxımdan Salur Qazanın öz kökləri kimi sadaladığı heyvan və quşlar oğuz düşüncəsinin totem modelində onun mənsub olduğu sakral məkanların zooişarələridir. Məsələyə məhz bu kontekstdə – mifoloji obrazların öz strukturları baxımından dünyanı modelləşdirmələri (dünya modeli olmaları) baxımından yanaşmaq lazımdır. Belə olmasa, tədqiqatçı Salur Qazanın 4 heyvan əcdadını (qaplan, aslan, qurd, ağ sanqur quşu) “əşyanın təbiətinə zidd” məsələ kimi qiymətləndirməkdən başqa bir yol tapa bilməyəcəkdir.

Bu fikrimizi xüsusi olaraq və qara hərfələrlə vurğulamaq istəyirik ki, tədqiqatçıların görə bilmədiyi və dolaşığa saldıqları məsələləri dilçi Ə.Tanrıverdi görmüş, anlamış, başa düşmüş və dolaşıqlıqları aradan qaldırmışdır. Onun bu məsələdə qorqudşünaslıqdakı əsas xidməti ondan ibarətdir ki, alim oğuz qohumluq sisteminin əsasını təşkil edən totem dünya modeli məsələsini folklorşünaslıq düşüncə paradiqmasında deyil, məhz dilçilik düşüncə paradiqmasında həll etməyi bacarmışdır. Etolinqvistika və ümumən etnokulturologiyamız üçün tamamilə yeni olan bu paradiqma istisnasız olaraq Ə.Tanrıverdiyə məxsusdur.

Təbii ki, burada “atam” məsələsinin, o cümlədən totem dünya modeli məsələsinə, çox qısaca da olsa, toxunmaq lazım gəlir:

1. Mifdə ilk əcdadlar bir sosial qrup olaraq icmanı modelləşdirir¹. Bu baxımdan oğuzların ilk əcdadı Oğuz xan oğuz etnosunu bütövlükdə modeləşdirir:

Oğuz – insan (ilk əcdad)

Oğuz – cəmiyyət (Oğuz eli)

Oğuz – məkan (Oğuz ölkəsi)

Oğuz – zaman (“Oğuzun zəmanında”)

2. Oğuz obrazı Oğuz toplumunun 24 tayfasının və həmin tayfalara məxsus 24 məkan (torpaq) vahidinin modelləşdiyi semiotik struktur sxemidir. Oğuzlar ritualda heyvan (at, qoyun...) kəsir və onu 24 paya bölürdülər. Bu 24 ət payı hər bir oğuz tayfasının Oğuz elindəki yeri və mövqeyinin işarəsi idi. Beləliklə, ritualda kəsilən heyvan Oğuz elinin məkan-zaman modeli idi. Kim heyvanın bədəninin harasından ət payı alırdısa, Oğuz elində həmin ət işarələdiyi məkan, mövqe və rol onun olurdu.

3. Oğuzların tayfalarının işarəsi olan bu 24 ət payı birləşəndə Oğuz elinin heyvan şəklində təsəvvür olunan modeli alınır. Oğuz mifoloji dünya modelində oğuz elinin, ən azı, üç şəkli (ipostası) var idi:

Birincisi (və ən qədimi) – at, qoyun və s. şəkillərdə təsəvvür edilən Heyvan Oğuz obrazı;

İkincisi (yenə də ən qədimi) – 24 onqon quşun simasında quş şəklində təsəvvür edilən Quş Oğuz obrazı;

Üçüncüsü – insan şəklində təsəvvür edilən Oğuz kağan obrazı.

Beləliklə, hər bir oğuzlunun əcdadı olan Oğuz kağan oğuz mifoloji dünya modelində, ən azı, üç paradıqmada (heyvan,

¹ Yeleazar Moiseyeviç Meletinski. Mif və mifologiyanın ümumi anlayışları / Mifoloji sözlük. Moskva, “Sovet ensiklopediyası”, 1990, s. 638 (rus dilində)

quş, insan) mövcud idi. Bu, oğuz dünya modelinin semiotik strukturudur. Bu strukturu digər obrazlarda da bərpa etmək olur. Məsələn, indiki halda Beyrəyin üç ipostası bərpaya gəlir:

Birincisi (və ən qədimi) – qurd (börü) şəklində təsəvvür edilən Heyvan Beyrək obrazı;

İkincisi (yenə də ən qədimi) – quş ipostası “Parasarin Bayburd hasarından parlıyıb uçan...”¹ ifadəsində qorunub qalmış Quş Beyrək obrazı. Hər bir oğuzlu öz tayfa mənsubiyyəti baxımından bir quş onqonuna bağlı olduğu kimi, Beyrəyin də mənsub olduğu quş totemi – quş onqonu var²

Üçüncüsü – insan şəklində təsəvvür edilən Bamsı Beyrək obrazı.

Beləliklə, mifoloji dünya modelinin üfüqi və şaquli sıralarını, eyni sıraların dual strukturunu, eyni sütünda duran elementlərin bir-birinə semiotik kodlaşma mexanizmlərini və s. bilmədən aparılan tədqiqat bütün hallarda “əşyanın təbiətinə zidd” adlanan dalana dirənəcək və elə dalandaca qalacaqdır.

4. Salur Qazan istər ucoqların (içoğuzların) fraternal tirə başçısı, istərsə də hər iki oğuz tirəsinin sərkərdəsi kimi Oğuz kağanın paradiqmasıdır. O, öz semiotik strukturu etibarlə Oğuz elini modelləşdirir. Dünya şaquli strukturuna görə üç qatdan – quş və göy cisimlərinin obrazları ilə təmsil olunan astral sfera (göy), heyvan və insan obrazları ilə təmsil olunan yerüstü dünya və xronik obrazlarla təmsil olunan yeraltı dünyadan ibarətdir. Bu halda Qazanın **qapların, aslanın, qurdu erkəyindəki kökləri obrazın zoomodel səviyyəsini (yerüstü dünyanı), sunqur quşunun erkəyindəki kökü göy dünyasını**

¹ Kitabı-Dədə Qorqud. F.Zeynalov və S.Əlizadə nəşri. Bakı, “Yazıçı”, 1988, s. 77

² Bundan başqa, prof. K.Hüseynoğlu Çin və Göytürk mənbələri əsasında Beyrəyin “qartal/quş” paradiqmasını bərpa etmişdir / Kamil Hüseynoğlu. Qədim Turan: mifdən tarixə doğru. Bakı, “MBM, 2006, s. 25

bildirir. Birmənalı şəkildə bəyan edirik ki, eposda Qazan obrazı astral sferanı və xtonik dünyanı da modelləşdirir. O, Salur tayfasındandır, salurlar isə Dağ xanın nəslindəndir. Demək, dağ yerlə göyü birləşdirən obraz kimi Salur Qazanın semiotik strukturunun uyğun səviyyəsini təşkil edir. Yeraltına (xtonik dünyaya) gəlincə, Qazan obrazının bu yarusunu onun qam-şaman paradigmasındakı fəaliyyətində (yeraltı dünyaya enişində) axtarmaq (bərpa etmək) lazımdır.

5. Basat Təpəgöz obrazı ilə birlikdə mühüm struktura malikdir. Onların simasında dünya modelinin kosmos və xaos konseptləri modelləşir. Bu baxımdan Basat Oğuzun paradigmasıdır və semiotik struktura malikdir. Bu halda oğuz mifoloji dünya modelinin “erkəklik” xətti ilə gələn əcdad paradigmasında Qaba Ağac, Qağan Aslan və Alp Aruz onun semiotik strukturunu təşkil edən səviyyələrdir. Yəni o, vegetativ yarusda Qaba Ağacı, zooyarusda Qağan Aslanı, antopoyarusda Alp Aruzu təmsil etməklə onları öz obrazında modelləşən şəcərə sxeminin içərisində düzür.

Əlbəttə, mən Əzizxan Dədənin bu yeni kitabı haqqında çox yazmaq istərdim. Ancaq oxucunun oxumaq və nəticə çıxartmaq haqqına girmək olmaz. Odur ki, sözümlü ürəkdən gələn şəxsi təşəkkürümlə tamamlamaq istəyirəm. Əziz dostum, bu kitabından kimlərin nələri əxz edəcəyini bilmirəm. Amma sən mənim gözlərim önündə böyük bir yol açdın, düşüncəmdə ləngiyən, tərəddüd içərisində olan fikirlərimə doğrulmaq üçün təkan verdin. Buna görə təşəkkürlər: Dədə sözünün işığı idrakının üstündən heç vaxt əskik olmasın!

*“Dədə sözü işığında” monoqrafiyasına
“Ön söz”. Bakı, 2014, səh.3-15*

**Рафиг
Йусифоғлу**
филолоэийа üzrə елмляр доктору,

профессор

ИЛАЩИ СЮЗЦН ИШЫЬЫНДА ВЯ ЙАХУД МЯНА ОЪАЬЫНЫН КЮЗЛЯРИ

Тарихи абидяляр чохдур вя онлары горуйуб сахламаг, эяляъяк нясилляря тящвил вермяк сон дяръяъя ваъиб мясялядир. Анъаг бу данылмаз щягигятдир ки, щятта ян мющтящям галаны беля биръя анын ичиндя мящв елямяк, изини-тозуну йер цзцндян силмяк асан ищдир. Лакин еля абидяляр дя вар ки, онлары йерля йексан етмяк садяъя гейри-мцмкцндцр. Чцнки бу абидялярин юзцлц дя, дивары да, щюрэцляри дя, дющямсяи, таваны да эцлля батмаз, гылынъ кясмяз, бомба партлатмаз сюздян ибарятдир.

Ъанлылардан ъанлы олан сюзцн ъаныны алмаг садяъя мцм-кцнсцздцр. Сюзц мящв етмяк ъящди йени-йени сюз-сющбят предметиня чеврилир. Сюз еля бир йедди башлы сещрли яждащайа бянзайир ки, онун щяр башыны кясяндя йериндян нечя-нечя башлар ямяля эялир вя бу, щяндяси силсила иля артмагда давам еляйир. Сюзц мящв елямяк цццн эярк йер цзцндя олан бцтцн инсанлары мящв еляйясян ки, бу да садяъя олараг тясяввцря эялмир. Она эюря ки, сюзц дя, инсаны да Улу Аллащ йаратмышдыр. Аллащын йаратдыьыны

ися Аллащын юзцндян башга щеч кяс мящв еляйя билмяз...

Сюзляр сундцрмяк мцмкцн олмайан мяна оъабынын кюзляридир. Сюзлярин сыбындыбы китаблары заман-заман йандырыб мящв елясяляр дя, онларын ичиндяки сюзляр инсанларын йаддашында, щафизясиндя сыбынаъаг тапыб йенидян щяйата вясигя алмыш, нясиллярдян-нясилляря йадиэар галмышдыр. Сюзцн кечмищдян цзц эяляъяйя эедян карванынын гаршысыны кясмяк щяля щеч бир фатещя нясиб олмайыб вя олмайаъаг да...

Беля мющтяшям сюз абидяляримиздян бири дя «Китаби Дядя Горгуд»дур. Бу мющтяшям абидянин няинки щяр бир бойу, орада тясвир олунан щадисяляр, гящряманларын талейи, онларын щяйата, дцнйаа бахышы, щятта бу дастанын щяр сюзц, ифадяси беля заман-заман тядгигат предметиня чеврилмищдир. Бцтцн тцрк дцнйасынын мцщтяряк ана китабы олан «Китаби Дядя Горгуд» халгымызын тарихи кечмиши, онун щяйат тярзи, яхлагы, мядяниййяти, дили щаггында дольун тясаввцр йарадан бир сюз абидясидир. Еля бир абидя ки, алимляримизи, тяфякцр сацибляримизи заман-заман сынаъа чякир, онлары дцщцнмяйя, дярк етмяйя, аращдырмалар апарыб йени-йени мятлябляри, эизлинляри цзя чыхармаъа сювг еляйир. «Китаби Дядя Горгуд» еля бил ки, чохясрлик ядябиййатымызын, дилимизин, мядяниййатимизин, инъясянйатимизин фундаменти, юзцлцдцр.

Етираф едим ки, бу сюзляр, дцщцнъяляр филолоэийа елмяри доктору, профессор Язизхан

Танрывердинин мяня йениъя бабыш-ладыы «Дядя сюзц ишыында» китабыны охуйаркян алыма эялди. Юзц дя бияндя ки, бу, дилчи алимимизин сюз абидямизя щяср олунан доггузунъу китабыдыр, дцщцнъяляримин мяърасы бир аз да эенишлянди. Ейни “Китаб” щаггында ейни адамын доггуз китаб йазмасы мяня бир гядяр гярибя тясир бабышлады. Дцщцндцм ки, йягин, бу йазылар юзцнцтякрардан башга бир шей дейилдир. Лакин ясяри мцталия еляйяндян сонра айдын олду ки, бу китаб мющтяшям «Китаби Дядя Горгуд» зирвясиня галхмаг цццн мцяллифин уъалтдыы пиллякянин щяля доггузунъу пиллясидир вя эцман ки, йаш, щяйат тяърцбэси дяйищдикъя, интеллект сывийяси йцксялдикъя бу пиллялярин сайы да артаъаг. Мяня айдын олду ки, щяр сюзя зяррябинля бахыб ону диэяр горгудщцнас алимлярин фикирляри иля мцгайися етмяк, юз йени фикир вя мцлащизялярини ясасландырмаг тьящдинин архасында сон дяряъя гцдрятли бир амил дайанармыш: Дядя Горгуд севэиси...

Китабда “Дастан”дан эялмя сюзлярин (дядя, йурд, ата, ана, баба, аъа, яр, киши, гардаш, оьул, гайыната, гадын, гыз, эялин, йенэя, ями, дайы), адларын (Габа Аъаъ, Гаъан Аслан, Газан, Уруз, Гараэцня, Аруз, Басат вя с.) щярщиня щяср олунмуш сящифяляр мараг доьурур.

Яслиндя, “Дядя Горгуд”да ишлянян сюзлярин буюцк яксярий-йятинин еля мцасир дилимиздя дя щямин анламы вермяси чох юнямли фактлардандыр. О мянада ки, ана сюзляримизин буюцк бир гисминин та дюври гядимдян бу эцня кими юз юзяллийини, мяна

тутумуну горуйуб сахлайа билмяси кечмишля буэцнцмцз арасында гырылмаз бир баьын олдуьунун яйани эюстяриъисидир.

«Дядя Горгуд» эпосунун елм аляминя бялли олмасынын 200 иллийи мцнасибятиля Азярбайъан Милли Елмляр Академийасы Фолклор Институтунун чап етдигдийи «Дядя сюзц ишыьында» (Бакы, 2014) адлы китаб Язизхан Танрывердинин узун иллярдян бяри давам едян эярэин ахтарышларынын бящрясидир, «Китаб» щаггында йазылан китаблар сырасында юзцнямяхсус йер тутан бир монографийадыр. Мцяллифин бу фикри разылыг щисси доьурур ки, биз «Китаб»ы юйряндийимиз, арашдырдыьымыз кими, «Китаб» да бизи юйрядир, бизя борълу галмыр, мяняви дцнйамызын гаранлыг сящифлярия ишыг салыр.

Язизхан Танрывердинин «Дядя Горгуд» китабында киши вя гадын образларынын гощумлуьу иля баьлы иряли сцрдцйц мцлащи-зяляр эпосон юзцндын гайнагландыьы цццн инандырыгъы тясир баьышлайыр. Диэяр тяряфдян, алимин гощумлуг терминлярини шумер дили вя гядим тцрк мянбяляри мцствявисиндя шарщ етмяси онун елми аргументляринин инандырыгъылыьыны тямин едян васитяйя чеврилир. Мцяллифин “Дастан”дакы ассонанс, аллитерасийа, анафора, епифора, анастрофа (сюзлярин якс сыра иля дцзцмц), епитет, тяшбещ вя метафоралары тапыб групплашдырмасы онун фонографийасынын елми-нязари тутумуну хейли дярягядя артырыр. Ейни заманда ясяри бядии тясвир

вя ифадя vasitələri бахымындан неъя тящлил етмяк механизмини бир гядяр дя яйаниляшдирир.

Ян йахшы, мяни разы салан ъящятлярдян бири дя ондан ибарятдир ки, Язизхан Танрыверди Дядя Горгуд щаггында йазылан щеч бир тядгигаты, монографийаны, мягялини нязрядян гачырма-маѡа чалышыр, юзцндын яввял йаранан фикир вя мцлащизяляр ящтирамла йанашыр. Бцтцн елми щярщлярдян, фикир вя мцлащизялярдян сонра мцяллифин ясярини бу ъцмлялярля битирмяси дя мямнунлуг щисси доѡуруп: «Дяйярли охуѡу, истярдим ки, рущу-муза гида верян, ябядийашар “Китаб”ımız stolüstü kitabınız olsun!”.

Ачыѡыны дейим ки, Язизхан Танрывердинин горгуд-щцнаслыѡа щансы йениликляри эятирдийини билмирям. Етираф еляим ки, бу сащдя йазылан хейли сайда дяйярли ясярляри охуйуб тутушдурмаг, елми нятиѡяляр чыхармаг имканым олмайыб. Анѡаг ону билмирям ки, бу зящмятсевяр, гядирщцнас дилчи алимин – Язизхан Танрывердинин цряйиндя “Дядя Горгуд”а сонсуз бир севэи вардыр. Севимли ювладына “Дядя Горгуд” гящряманларындан биринин – Бейряйин адыны вермяси дя бу сонсуз севэинин тязящцрц кими мяни дуйѡуландырды.

Профессор Язизхан Танрывердинин дилимизин, ядябий-йатымызын айры-айры проблемляриня щяср елядийи мягялялярин, тядгигатларын яксяриййятиндя ядяби фактлара Дядя Горгуд призмасындан йанашмаг ѡящди мяним чох хошума эялир. Илащци сюзцн ишыѡында кцл алтында уйуйан кюзляри йенидян кюзяртмяк, мцяммалара бялянмиш щягигяти цзя

чыхармаг йолунда алим достумуза йени-йени уьурлар арзулайырам.

Məhərrəm Məmmədli
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

**AZƏRBAYCAN DİALEKTOLOGİYASI:
SON NAİLİYYƏTLƏR VƏ PROBLEMLƏR**

Dialektologiya dilçiliyin şivələri öyrənən bölməsi olub, respublikamızda tədqiqinə XX yüzilliyin 20-30-cu illərindən başlanılmışdır. Əslində, Azərbaycan dili şivələrinə dair ilk tədqiqatlar xaricdə aparılmışdır. Tanınmış alim Karl Foyun 1903-1904-cü illərdə Almaniyada “Cənub türkcəsinin səviyyəsinə dair Azərbaycan etüdləri” adlı iki məqaləsi çap olunmuşdur. 170 səhifədən ibarət bu məqalələr monoqrafik planda yazılmışdır ki, bununla da ayrı-ayrı şivələrin tədqiqinin bünövrəsi qoyulmuşdur. K.Foy Təbriz və Urmiya şivələrinin özünəməxsus xüsusiyyətləri aşkara çıxarmış, Ərzurum dialekti ilə müqayisə etmişdir. Onun istifadə etdiyi təsvir və müqayisə metodları uzun illər şivələrin tədqiqində əsas götürülmüş, Azərbaycan dialektologiyasının təşəkkülündə mühüm rol oynamışdır. Öncə dialektografiya sahəsində əldə olunan nailiyyətlər

təsviri və tarixi dialektologiyanın, eləcə də dilçilik coğrafiyasının inkişafına zəmin yaratmışdır.

Azərbaycan dili ləhcələrinin ayrılıqda tarixi istiqamətində araşdırılmasına başlanmışdır ki, bu problem ilk dəfə monoqrafik planda Ə.Tanrıverdinin “Kitabi-Dədə Qorqud və qərb ləhcəsi” (2002) kitabı ilə həyata keçirilmişdir. Monoqrafiyada qərb ləhcəsinin səciyyəvi xüsusiyyətləri “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsi ilə müqayisə olunur, statistik hesablamalar aparılır; aydın olur ki, həmin ləhcənin aktiv əlamətləri digər şivələrimizlə müqayisədə üstünlük təşkil edir. Bir daha bəlli olur ki, uzun saitlər, açıq və dodaqlanan saitlərin ilk hecəyə üstünlüyü, ahəng qanununun möhkəmliyi, velyar η səsinin işlənməsi; söz əvvəlində y səsinin işlənməsi (yürəx`li, yalov), b-p, b-v, t-d samit dəyişmələri, feilin vacib şəklinin –max gərək forması, -alı, -ğac, -gəc feili bağlama şəkilçiləri tarixən “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində olduğu kimi, bu gün də qərb ləhcəsi üçün səciyyəvidir. Kitabın sonunda 160 sözdən ibarət verilmiş lüğət abidə ilə qərb ləhcəsi arasında leksik uyğunluğun səviyyəsini göstərir...

*“Kredo” qəzeti,
17 noyabr 2007-ci il*

İlham Tahirov
filologiya üzrə elmlər doktoru

**“DƏDƏM QORQUD”UN ZAMANI” VƏ YA
AZƏRBAYCAN (TÜRK) DÜNYA MODELİNDƏ
ZAMANIN SEMANTİK STRUKTURUNUN
LİNGVİSTİK TƏHLİLİ**

Azərbaycan cəmiyyəti və humanitar məfkurəsi çox əlamətdar bir hadisə ərəfəsindədir. 2015-ci ildə Azərbaycan mədəniyyətinin ulu qaynağı olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un elm aləminə bəlli olmasının 200 illiyi tamam olur. “Kitabi-Dədə Qorqud” təkcə yarandığı vaxtda deyil, həm də çağdaş dövrümüzdə tariximizin, dilimizin, ədəbiyyatımızın, incəsənətimizin - bir sözlə, milli və etnik mənəviyyatımızın təməli, bünövrəsi olaraq qalır və əsrlər boyu qalmaqda davam edəcəkdir. Azərbaycan tarixinin milli-mənəvi dəyərlərini özündə cəmləşdirən bu ulu abidə Azərbaycan xalqı ilə birgə XX əsr sovet totalitarizmi dövründə hər cür amansızlıqlara sinə gərərək keşməkeşli bir tarix yaşamış, ona müraciət edən tədqiqatçılarla birlikdə özü də təqiblərə məruz qalmışdır. Totalitarizm

“qasırgası”nın səngidiyi dövrdə bəraət alan “Kitabi-Dədə Qorqud” elmi və ədəbi fikrə yenidən daxil olsa da, tam rahat nəfəs alması yalnız vətənimizin öz istiqlalına yetişməsindən sonra mümkün olmuşdur.

Ulu abidəmiz olaraq “Kitabi-Dədə Qorqud”a saysız-hesabsız kitablar, monoqrafiyalar, dissertasiya və məqalələr həsr olunmuşdur. Bu tədqiqatların əhatə dairəsinə nəzər saldıqda, “Kitab”ın tarix, ədəbiyyat, incəsənət, hüquq, folklor, mifologiya, mənbəşünaslıq və s. baxımından araşdırıldığı məlum olur. Təbii ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” linqvistik nöqteyi-nəzərdən də tədqiqatçıların diqqətindən kənar qala bilməzdi. Ə.Dəmirçizadə, T.Hacıyev, Q.Kazımov, K.Abdullayev, S.Əlizadə, K.Vəliyev, E.Əlibəyzadə və b. dilçi alimlər ulu abidəmizi dil baxımından tədqiq etmişlər.

“Kitab”ı araşdıran Azərbaycan dilçi alimləri sırasında professor Əzizxan Tanrıverdinin xüsusi yeri vardır. Əzizxan Tanrıverdi elə tədqiqatçılardanıdır ki, müəllifi olduğu 22 kitabın və 200-dən çox məqalənin təxminən yarısını – 10 monoqrafiya və 100-dən artıq məqaləni “Kitabi-Dədə Qorqud”a həsr etmişdir. O, “Türk mənşəli Azərbaycan antroponimləri” (1996), “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları” (1999), “Kitabi-Dədə Qorqud”un obrazlı dili” (2006), “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası”(2008), “Qədim türk mənbələrində yaşayan şəxs adları” (2009), “Dədə Qorqud kitabı”nda at kultu” (2012), “Dədə Qorqud Kitabı”nın obrazlar aləmi” (2013), “Dədə sözü işığında” (2014) adlı monoqrafiyalarında ulu abidəmizi dilçilik, folklorşünaslıq, fəlsəfə, tarix, etnoqrafiya müstəvisində araşdırmışdır. Ə.Tanrıverdinin bütövlükdə qorqudşünaslıq sahəsindəki fəaliyyəti Azərbaycanın görkəmli qorqudşünasları tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş, dövrümüzün məhsuldar, dəyərli tədqiqatçısı olduğu qeyd edilmiş, sadalanan mono-

qrafiya və məqalələri isə Azərbaycan qorqudşünaslığına onun verdiyi töhfələr hesab olunmuşdur.

“Dədəm Qorqud”un zamanı” monoqrafiyası alimin ulu “Kitab”ımıza yeni yanaşma nümunəsi kimi dəyərləndirilə bilər. Tarixi-lingvistik kontekstdə apardığı bu yeni tədqiqatda Ə.Tanrıverdi eposun mətnində işlənən dil vahidləri əsasında zaman anlayışının leksik, morfoloji və sintaktik vasitələrlə ifadəsini araşdırır, türk dünya modelində zamana münasibətin lingvistik aspektinə aydınlıq gətirir.

Bəri başdan qeyd edək ki, Ə.Tanrıverdinin “Dədəm Qorqud”un zamanı” monoqrafiyası Azərbaycan (türk) dünya modelinin əsas komponentlərindən birinin – zamanın semantik strukturunun lingvistik baxımdan təhlilinə həsr olunmuş ciddi bir tədqiqat əsəridir. Dünya modeli dedikdə konkret ənənə daxilində dünya haqqında sistemli və əməli aspektdəki təsəvvürlər toplusunun sadə, bəsit və müxtəsər inikası, əksi nəzərdə tutulur. Dünya modelinin əsas məzmununu təbiət və ətraf mühitin insanla qarşılıqlı əlaqəsi təşkil edir. Azərbaycan (türk) dünya modelinin semantik strukturunda mövcudluğun əsas şərtlərini müəyyən edən zaman və məkan, kainat və insan münasibətləri əsasında təzahür edən tale, müqəddərat, sosial təşkilatlanma, eləcə də sözügedən ənənə daşıyıcılarının özünü-dərkinə və özünü dəyərləndirməsini ifadə edən əqli fəaliyyət sferalarını ayırmaq olar. Bu sferaların hər biri əsas olsa da, zaman və məkan universallıq baxımından daha mühüm önəm kəsb edir.

Monoqrafiyada zamana obyektiv gerçəkliyin, var olan bütün obyektlərin, baş verən hadisələrin mövcudluq forması, həyatın və insan şüurunun əsas komponentlərindən biri kimi yanaşan müəllif göstərir ki, bu universal kateqoriyanın “Kitab”ın dilində ifadəsi məhdud şəkildə öyrənilmişdir. Azər-

baycan dilçiliyində, bütövlükdə türkologiyada universal zaman kateqoriyasının dildə ifadəsinə, erkən linqvistik düşüncədə olduğu kimi, yalnız felin qrammatik kateqoriyası kimi yanaşılmışdır: “Türkologiyada M.Kaşğari, M.Kazım bəy, R.M.Melioranski, N.K.Dmitriyev, N.A.Baskakov, A.N.Kononov, H.Mirzəzadə, Ə.Dəmirçizadə, A.Axundov, Y.Seyidov və başqaları zaman kateqoriyasının tam formalaşmış bir kateqoriya kimi felə aid olmasından, indiki, keçmiş və gələcək olmaqla üç zamanı əhatə etməsindən geniş şəkildə bəhs ediblər. “Kitab”ın dilindəki zaman kateqoriyası da, əsasən, qrammatik zaman (indiki, keçmiş, gələcək) kontekstində araşdırılıb. Konkret desək, Ə.Dəmirçizadə, T.Haciyev, Q.Kazımov kimi alimlər “Kitab”ın dilindəki qrammatik zamanları müxtəlif bucaqlar altında təhlil süzğəcindən keçiriblər” (s. 12).

Çağdaş linqvistik düşüncə isə universal kateqoriya olan zamana daha fərqli yanaşma sərgiləyir. Hər şeydən öncə, elmdə antropoloji bilik paradigmasının inkişafı ilə dildə insan faktorunun roluna göstərilən maraq artmışdır. Koqnitiv linqvistika sahəsində əldə edilən nailiyyətlər işığında zamanı konsept statusunda öyrənmək imkanı meydana çıxmışdır. Belə konseptlər dildən xaric gerçəkliyin bu və ya digər fraqmentinin dərk edilməsində kulturoloji xüsusiyyətləri nümayiş etdirir və semantik məkanın vahidləri kimi çıxış edir. Konseptlərin məzmunu aydınlaşdırılarkən obyektiv reallığın əlamət və xassələri haqqında aşkarlanmış informasiya əsasında xalqın düşüncə tərzini, dünyagörüşünü, dünyanı qavrama və anlama xüsusiyyətlərini əks etdirən dil mənzərəsi bərpa olunur. Bütün bunları dərk edən Ə.Tanrıverdi “Dədəm Qorqud”un zamanı”-nın daha geniş müstəvidə kompleks və sistemli şəkildə, poetik kateqoriyalar daxilində tədqiq edilməsinə ehtiyac olduğunu düşünür. O, çox yaxşı bilir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi

möhtəşəm bir abidənin zamanla bağlı dil materialının təhlili həm qədim, həm də orta əsr oğuz dil kollektivinin gerçəkliyi qavrama və dərk etmə spesifikasını aşkarlamağa imkan verir.

Bu nəzəri müddəalara əsaslanan Ə.Tanrıverdi “Kitab”ın dilində temporal bilik və təsəvvürlərin müxtəlif-səviyyəli ifadə vasitələrinin təhlilinə, eposun semantik sistemi səviyyəsində zamanın əsas vahidlərini, kod-şifrələrini müəyyənləşdirərək şərhinə üstünlük verir, zaman-məkan kontinuumunun dərk edilməsində və verbal ifadəsində universal olanla, milli-spesifik olanı ayırmağa - bir sözlə, Azərbaycan (türk) linqvomədəniyyətində zamanın əsas modellərini üzə çıxarmağa, onların keyfiyyət və kəmiyyət səciyyəsini müəyyənləşdirməyə çalışır.

Monoqrafiyadan aydın olur ki, “Kitab”dakı bütün həyat müxtəlif səviyyəli dil vahidlərində təzahür edən zaman parametrləri ilə təsvir edilir: zaman parametri kimi konkret tarix (*Rəsul əleyhissəlam zamanına yaqın*) temporal ismi birləşmə (*iki yil, ötəki gün, ol gün*), temporal ismi birləşmə + yerlik hal şəkilçisi (*Bir yildə gəlməzsəm, Bir yazın, bir güzün..., Oğuz zamanında*), temporal feli birləşmə (*Alan sabah yerindən turan, Qırañ yerdə tikilmiş, Beyrək gedəli*) felin zaman şəkilçiləri (*gətürmüşüz, oturmuşdı, Nə bozlarsan, nə ağlarsan?, öldürər*), zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə (*Qaçan kim Budaq atsa, Beyrək “Əlün var olsun!” dedi; Mərə Qılbaş, ol vəqt kim, Üç, Boz oq yığnaq olsa, ol vəqt Qazan evin yağma edərdi*), zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə (*Qara bağı sarsıldı, düm yürəgi oynadı, qara qıyma gözləri qan-yaş toldı...*) çıxış edir.

Diqqəti çəkən məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, Ə.Tanrıverdi “Kitab”a həsr etdiyi digər monoqrafiyalarda sərgilədiyi özünəməxsus şövq və coşğunluqla türk-oğuz dil mənzərəsində zaman fraqmentinin interpretasiyasına çalışır,

qədim türk-oğuz düşüncəsinə məxsus zaman təsəvvürləri ilə qövmün mədəni ənənə aspektləri arasındakı əlaqəni üzə çıxarmağa, zaman və məkan kontinumunun şaquli və üfüqi proyeksiya üzrə üzvlənmə vasitələrini aydınlaşdırmağa, “Kitab”ın dilindəki temporal nominativ vahidlərin semantik strukturunun formalaşma mexanizmlərini müəyyənləşdirməyə və əsaslandırmağa can atır.

Ə.Tanrıverdinin müşahidələri göstərir ki, zaman “Kitab”da, hər şeydən öncə, əsasında günəş prinsipinin durduğu xronometriyanı (zamanın ölçülməsini) aktuallaşdıran temporal ifadə vasitələrinin semantikasında təsbit olunmuşdur. Həmin vasitələr adlarla (*yaz, yay, güz, qış, yil, ay, gecə, gündüz, gün, dün, dünin, dan, çağ, dəm, vədə, ötəki, yarınkı* və s.), zərflərlə (*anda, baya, şimdi, əvvəl, sonra, əzəldən, tañla, daim, yənə, həmişə* və s.), feillərlə (*yarar//yazar, yayar, küzər//güzər, kışar, alar* və s.), qoşmalarla (*bərü, sonra, dəkin* və s.) ifadə olunan temporal leksikanı əhatə edir.

Təkcə dilçiliyimizdə deyil, bütövlükdə türkologiyada yeni sayıla biləcək fikir və mülahizələri ilə Ə.Tanrıverdi “Kitab”ın temporal leksikasına özünəməxsus yanaşma nümayiş etdirir. Bu yanaşmada sistemlilik, elmlərarası əlaqə, məntiqilik ön plandadır. Bəzi nümunələrə diqqət yetirək.

1. Eposun zamanını araşdıran Ə.Tanrıverdi qədim türk düşüncəsinə xas olan zaman və məkan vəhdətini linqvistik material əsasında təqdim edir: “... zaman-məkan vəhdəti “y” cingiltili samiti ilə başlanan türk mənşəli bir sıra zaman və məkan məzmunlu sözləri də əhatə edir: yer-məkan semantikasi: *yer* (yer kürəsi; yer qabığının üst qatı; torpaq və s. anlamlı); zaman semantikasi: *yaz, yay, yil (il), yarın (sabah)*...” (s. 26). Bunun təsadüfi oxşarlıq deyil, eyni semantik yuvadan şaxələnmə olduğuna əmin olan tədqiqatçı “Həmin semantik

yuvada isə nüvə kimi “yer” sözü götürülə bilər” qənaətinə gəlir və fikrini təsdiq üçün materiala astronomiya və dilçilik kontekstində yanaşır: “yer kürəsinin Günəş ətrafında bir dəfə dövr etdiyi müddət bir ildir”: müq.et: *yer*→*yil (il)*; “y” ilə başlanan *yıl//yil* sözü qədim türk dilində “ışığ” mənasını ifadə edib; ilin qış ilə yay arasında olan fəslə “yazdır”: müq.et: *yer*→*yil (il)*→*yaz*; ilin yazla payız arasında olan fəslə “yaydır”: müq.et: *yer*→*yil (il)*→*yay*; “yarın” sabah, gələcək gün mənasındadır: müq.et: “*yer*→*yil (il)*→*yarın ...*” (yenə orada). Zaman və məkan vəhdəti monoqrafiyada təkcə temporal leksika əsasında deyil, *-anda (-əndə)*, *-dıqda (-dikdə, -duqda, -dükdə) -duğında (-duğında, -dügimdə, -dügində)* kimi şəkilçi morfemlərdə, *-da (-də)* yerlik hal şəkilçisinin artırıldığı sözlərdə, yəni morfoloji kateqoriya səviyyəsində də izlənilir.

2. Müasir ədəbi dilimizdə *il* şəklində sabitləşən, 365 günlük zaman kəsiyini bildirən qədim türk *yıl//yil* sözünün etimoloji təhlilinə baş vuran Ə.Tanrıverdi onu *yıldırmaq, yal, yıldız* (ulduz), *yıldırım* (ıldırım), *yılğım* (ilğım) kimi sözlərlə qarşılaşdıraraq “parlaq, işıqlı; işıq” anlamına gəldiyini göstərir və səbəbləri izah edir: “... birincisi, ona görə ki, *yıl//yil* sözü fonetik tərkibcə həmin vahidlərə çox yaxındır; ikincisi, *yaz, yay, güz, qış* fəsilərini əhatə edən ayların və ya günlərin cəmi *yıl//yil* adlanır ki, bu da təsadüfi deyil. Belə ki, fəsil adları məhz Günəşin (ışığın) düşmə dərəcəsinə uyğun şəkildə adlandırılıb. ... Bu mənada belə bir bərpa məqbul hesab oluna bilər: *Günəş yılı//yili = Günəş işığı*. Deməli, parlaq, işıq anlamlı *yıl//yil* sözü əsasında zaman məzmunlu *yil (il)* ismi yaranıb – qənaətinə gəlmək mümkündür. ... Günəşin (ışığın) bir gün (24 saat) ərzində keçməsi və görünməsi “gecə” və “gündüz” sözləri ilə ifadə olunubsa, 365 gecə və gündüzü əhatə edən zaman kəsiyi də (Yerin Günəş ətrafında fırlanma müddəti) işıq anlamlı

yıl//yil sözü ilə adlandırılıb. Deməli, bu tip sözlərin hər biri Günəş və onun hərəkət trayektoriyasına uyğun şəkildə yaradılıb” (s. 84).

3. Ə.Tanrıverdinin linqvistik təhlil əsasında gəlidiyi qənaət belədir ki, türk dillərində fəsil adları birbaşa Günəşin hərəkət trayektoriyasına, onun işığının düşmə bucağına uyğun şəkildə yaranıb. Müxtəlif mənbələrə, xüsusən də M.Kaşğarının “Divan”ına əsaslanaraq fəsil adlarının ilkin formalarını (*yarar//yazar, yayar, küzər//güzər, kışar*) bərpa edən tədqiqatçının “... bu sözlər, əslində, tarixən Günəşin hərəkətini ifadə edən fellər olub, sonrakı dövrlərdə isə zaman məzmunlu isimlərə transformasiya edilib” (s. 73) mülahizəsi temporal leksikanın təhlilində sərgilədiyi sistemli yanaşmanın vacib həlqələrindən biri kimi diqqəti cəlb edir.

Temporal vahidlərin izahında Ə.Tanrıverdinin vurğuladığı məqama diqqət yetirmək lazım gəlir. Bu, günəşdir, onun işığıdır, hərəkət trayektoriyasıdır ki, bütün monoqrafiya boyu qırmızı xətt kimi keçir. Türk-oğuz təfəkkürünün Günəşə, günəş işığına söykənməsi barədə xeyli araşdırmalar mövcud olsa da, bu istiqamətdə indiyə qədər fəlsəfi, mifoloji, folklor müstəvisində araşdırmalar aparılmış, ona linqvistik cəhətdən nəzər salan isə olmamışdır. Türkün təfəkkür tarixinə nəzər salan prof. N.Şəmsizadəyə görə, “Əcdadı nurdan törənmiş türkün ruhu günəşə tuşlanmışdı” (Şəmsizadə N. Yerlə göy arasında (Türkün təfəkkür tarixinə bir nəzər) “Kredo”qəz., 06.01.2015, s. 10). Ola bilməzdi ki, “günəşə tuşlanmış” olan türk-oğuz təfəkkürü onun dilində ifadə olunmasın. Ə.Tanrıverdinin “Kitab”dakı temporal leksik vahidlərə yanaşması həmin ifadə olunmanın linqvistik baxımdan konstataşması kimi dəyərləndirilməlidir.

”Kitab”da işləkliyi ilə seçilən temporal leksik vahidlər üçün verilən izah və şərhələr oğuz düşüncəsinin inikası olan dil

mənzərəsini təsəvvür etmək imkanı verir. Verilmiş şərh və izahlara əsasən oğuz dil mənzərəsində zamanın dövrü və xətti modelini fərqləndirmək olar: “Kitab”da zaman abstraksiyasının dərk olumasında dövrü (temporal terminologiyada – siklik) zaman modeli daha arxaik forma kimi çıxış edir. Oğuz düşüncəsinə xas dövrü zaman modeli gerçəklikdə təbii dövrlərin təkrarlanması, gecə və gündüzün əvəzlənməsi, nəsillərin bir-birini əvəz etməsi ilə əlaqəli müşahidələr əsasında meydana çıxmış və dildə təsbitini tapmışdır.

Xətti zaman modelini iki istiqamət üzrə səciyyələndirmək olar: şaquli və üfüqi. Şaquli istiqamət oğuz ərənlərinin bioloji yaş dövrlərinin ifadəsini (*Dəli Domrul yüz qırq yil dəxi yoldaşıyla yaş yaşadı; On altı yaş yaşladı*), eləcə də hadisələrin üst-üstə (spiralvarı) başvermə ardıcılığının şaquli proyeksiyasını əhatə edir (*Bunun üzərinə on altı yil keçdi; Qazılıq qoca təmam on altı yil hasarda tutsaq oldı*). Üfüqi istiqamət qövmün həyat tərzinin ənənəviliiyi və gələcək fəaliyyət üçün yeganə şərt olan məişət həyatının ciddi nizamı barədəki təsəvvürlərini əks etdirir.

Ə.Tanrıverdinin tədqiqatı göstərir ki, dil daşıyıcılarının zaman haqqındakı təsəvvürlərinin məzmun spesifikasiyası “Kitab”da, hər şeydən öncə, zaman müddətinin, zaman uzunluğunun dərəcələndirmə mexanizmində və bununla əlaqəli assosiasiyalarda təzahür edir. Bu da temporal leksik vahidlərin daxili forması ilə təmsil olunur. Temporal leksik vahidlərlə, məsələn, *gün, gecə, yaz, qış* kimi sözlərlə əlaqələndirilən assosiasiyalar mühüm əhəmiyyət kəsb edir, mifoloji dünya-görüşə uyğun olaraq, xeyir-şər, işıq-qaranlıq kontekstində canlandırılır, “qaralı” – gecəli, qaranlıq çağları bir-birindən fərqləndirilir, *gündüz – gecə, Günəş – Ay, yaz – qış* kimi qarşılaşdırmalar (və ya qarşıdurmalar) özünü göstərir. Bütün

bunlar da göy cisimlərinin, ilk növbədə, Günəş və Ay, eləcə də zaman dövrlərinin dəyişməsinin və ya bir-birini əvəzləməsinin mifolojiləşməsinə səbəb verən kosmoqonik miflərin nəticəsi kimi meydana çıxır.

“Kitab”da zamanın məzmun spesifikasiyi mifik və epik formalarda təzahür edir. Belə təzahür edən zaman məkan anlayışı ilə vəhdət təşkil edir, biri digərini tamamlayır. Məhz belə təzahür fonunda eposa yanaşan R.Qafarlıya istinad edərək Ə.Tanrıverdi göstərir ki, zamanın məkandan ayrılmazlığı bədii mətnlərin şərti-məzmun kateqoriyası hesab edilir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da zaman və məkan anlayışının hər iki çıxış-başlanğıc formasından istifadə olunduğu, bəzi boylarda zamanın mifik, digərlərində empirik-tarixi səciyyəli olmasını qeyd edən R.Qafarlı hər halda empirik-tarixi səciyyəli boyların daha çox olduğunu xatırladır və əlavə edir ki, “Ancaq hadisələrin çıxışı empirik xarakterdə olsa da, süjet xəttinin inkişafı prosesində çox hallarda başqa axara düşür”. (Mifoloji kontinum (məkan-zaman sistemi) daxilində vəhdət - xronotoplar) // Dədə Qorqud araşdırmaları - 2, Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2013, s. 15).

“Kitab”dakı mifoloji zamanı mücərrəd ümumi zaman kontekstində araşdıraraq “Oğuz xandan başlanan “Oğuz zamanı” öz-özlüyündə təkrarlanmır. Bu, KDQ-də qorunub qalmışdır. Abidədən “Oğuz zamanı” semantemi keçir. Bu, bütün zamanların struktur nüvəsində duran, onların hərəkət dinamikasının necəliyini müəyyənləşdirən zamandır. ...Oğuz zaman və məkanı sakral Oğuz xandan başlanır və onun paradigmatik təkrarı şəklində təşkil olunur” nəticəsinə gələn S.Rzasoyla eyni fikirdə olan Ə.Tanrıverdi zaman-məkan vəhdətinin ifadəsinə tarixi-linqvistik müstəvidə münasibət bildirilmədiyini haradasa boşluq hesab edir. Və qeyd edir ki, hər hansı bir dildə elə bir cümlə modeli yoxdur ki, onun

tərkibində zamanı və məkanı ifadə edən söz və birləşmələr işlənməsin və ya onların bərpası mümkün olmasın. Bunun heç də təsadüfi olmadığını Ə.Tanrıverdi belə izah edir: “Çünki istənilən iş, hadisə və hərəkət məhz müəyyən bir zaman və məkan daxilində baş verir. Burada o da vurğulanmalıdır ki, bir sıra cümlə modellərində zaman və məkanı ifadə edən söz və birləşmələr, hətta felin qrammatik zaman formaları işlənməyə belə, onlar yenə də zaman-məkan vəhdəti kontekstində düşünülə bilər.”

“Kitab”ın temporal strukturunun tədqiqi göstərir ki, burada türk-oğuz düşüncəsindəki zaman təsəvvürlərinin mifoloji, epik və tarixi kimi əsas təkamül mərhələləri təmsil olunur. “Kitab”ın mifoloji zamanı ilə qədim türk epos düşüncəsi arasındakı əlaqələr tamamilə aşkardır və bu barədə çox yazılmışdır. Və Ə.Tanrıverdi qorqudşünaslıqda xüsusi olaraq vurğulanan belə bir mülahizənin ardıcılıqları sırasında yer alır: “Kitab”da “mifologiya artıq daha çox metaforik-poetik funksiya daşıyır.” Səbəb onunla izah olunur ki, “qədim türk epos təfəkküründən fərqli olaraq, orta əsrlər türk-oğuz epos təfəkkürü mifoloji təsəvvürlərdən, demək olar ki, imtina edir; ictimai-kütləvi təfəkkürdə realizm (bu və ya digər hadisənin həqiqi mahiyyətini görməyə meyil) güclənir.” (N.Cəfərov. Xanım, hey! (“Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda müraciətlər, Bakı, 1999, s.52-53).

Orta əsrlər türk-oğuz təfəkkürünün epik zamanına uyğun olaraq, “Kitab”da zaman *il, fəsil, ay, gün* ilə ölçülür (*Qız, sən maña bir yil baqqıl; Bir yazın, bir güzün buğayla buğrayı savaşırdırlardı; Yapa-yapa qarlar yağsa, yaza qalmaz, Yapağlu gökcə çəmən güzə qalmaz; Bir ayda varmazsam, iki ay baqsun! İki ayda varmazsam, üç ay baqsun!; Toquz ay tar qarnımda götürdığım, oğul! Gündə altmış adam verin yeməgə!*

Qırq gün-qırq gecə toy-dügün eylədilər). “Kitab”da zamanın ölçü vahidlərindən *həftə, dəqiqə, saniyə* sözlərinə heç rast gəlinmir, *saat* sözü isə bir dəfə işlənir (*Bir saatda kafirə üç kərrə at dəpdi*). Bu linqvistik hadisə təbiət hadisələrinin ritmikliyinin dəqiqliklə göstərilməsinin Dədə Qorqud zamanı üçün xarakterik olmadığını və ya zamanın dəqiqliklə verilməsi vasitələrinin meydana olmadığını əyani şəkildə göstərir.

“Kitab”dakı epik zamanın mühüm xüsusiyyətlərindən biri onun zamandanxaricliyi, yəni bütün zamanları əhatə etməsi və ya ümumi zaman bildirməsidir. Fikrimizcə, oğuz düşüncəsində zaman *keçmiş – indiki – gələcək* kimi xətti nizamda təsəvvür edilə bilməzdi. Çünki həmin düşüncə sistemində yeni olan deyil, öncə olanın təkrarlanması, ritmikliyi, zamanın əvvəlinə dönmək maraqlı kəsb edirdi. Bu, orta əsrlər oğuz təfəkküründəki zamandanxaricliyin nümunəsi kimi dəyərləndirilə bilər. Heç də təsadüfi deyil ki, zaman abstraksiyasının ifadəsində mərkəzi yer tutan feil zamanlarından “Kitab”da istifadə olunanı daha çox keçmiş və indiki zamanlardır. Burada feilin gələcək zamanın müasir dilimizdəki kimi ayrıca morfoloji formada işlənməsinə təsadüf olunmur. Bu hal “türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində gələcək zamanın qrammatik formaları keçmiş və indiki zamanlara nisbətən sonrakı dövrlərdə formalaşmış” (s. 135) fikrini bir daha təsdiq edir: *Bir gün ola, düşəm öləm, yerimdə-yurdımda kimsə qalmıya! Yarın qızıqı maña vergil*. Belə faktlar göstərir ki, “Kitab”ın dili üçün gələcəkliyin leksik vasitələrlə ifadəsi daha xarakterik olmuşdur.

Bütün bunlar “Dədəm Qorqud”un zamanı” monoqrafiyasının türk-oğuz düşüncəsində və dünya modelində zamanın dərk olunması baxımından önəmli rol oynadığını deməyə əsas verir.

Ə.Tanrıverdinin “Kitab”ın yazıldığı dillə bağlı söylədiyi fikirlər və sübut kimi ortaya qoyduğu linqvistik faktlar bəzi mübahisələrə aydınlıq gətirmək baxımından da monoqrafiyanın əhəmiyyətini artırır. Həmin faktlardan ikisini qeyd edək:

1. Ə.Tanrıverdi “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəkilçi morfemlərində zaman-məkan vəhdətini üzə çıxarmaq üçün *-anda*² feli bağlama şəkilçisini etimoloji təhlil edir, araşdırdığı dil faktları əsasında belə nəticə çıxarır: “*-anda*² şəkilçisi “Kitab”ın məhz Azərbaycan dilində yazıldığını şərtləndirən ən mühüm detallardan biridir” (s. 22). Bu fikri qüvvətləndirmək üçün Ə.Dəmirçizadədən belə bir sitat verir: “Bu şəkilçi indi də Azərbaycan dilində canlıdır və türk dillərindən Azərbaycan dilini fərqləndirici bir əlamət kimi işlənməkdədir. Bu şəkilçinin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında işlənməsi bir daha isbat edir ki, ümumxalq Azərbaycan dili özünə xas olan cəhətlərilə IX-XI əsrlərdə artıq müstəqil bir dil halında formalaşmışdır” (Ə.Dəmirçizadə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, 1959, səh.110).

2. “Kitab”ın dilində *-ib*⁴ şəkilçili keçmiş zamanın işlənmə xüsusiyyətlərini araşdırmaqla, türkoloji dilçilikdəki mövcud fikirləri ümumiləşdirməklə tədqiqatçı qeyd edir ki, “bu şəkilçi Türkiyə türkcəsində işlənmir, türkmən dilində *-ip*⁴, Azərbaycan dilində isə *-ib*⁴ şəklində sabitləşib. ...Deməli, “Kitab”dakı *-ub*, *-üb* forması yalnız müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün səciyyəvidir. Bu da “Kitab”ın məhz Azərbaycan dilində yazıldığını arqumentləşdirən ən tutarlı faktlardan hesab oluna bilər.” (s. 111) Monoqrafiyada araşdırılan dil materialı tədqiqatçıya belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir.

Bu faktlar təkcə Azərbaycan dilçiliyi üçün deyil, həm də bütövlükdə Azərbaycan humanitar düşüncəsi üçün önəmli olan bir məsələnin həllinə Ə.Tanrıverdinin verdiyi töhfə kimi

dəyərləndirilə bilər. Akademik T.Hacıyevin təbirincə desək, “... qəhrəmanlıq dastanları millətin tarixi yaddaşdır – o cümlədən “Dədə Qorqud kitabı”. Ancaq türk dastançılığında yeganə “Dədə Qorqud kitabı”dır ki, oğuzların, birinci növbədə, Azərbaycan türklərinin yazılı yaddaşdır.” (Hacıyev T. “Dədə Qorqud kitabı” ilk yazılı yaddaşımızdır // Kitabı-Dədə Qorqud. Əsl və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər, 2004, s. 4.)

“Kitabi Dədə Qorqud”un Azərbaycan xalqı üçün müqəddəsliyini, onun möhtəşəmliyini, əzəmətini göstərmək və isbat etmək yolunda usanmadan qələm çalan prof. Ə.Tanrıverdinin qorqudşünaslıq sahəsindəki fəaliyyətində yeni səhifə olacaq “Dədəm Qorqud”un zamanı” monoqrafiyası Azərbaycan dilçiliyinin, bütövlükdə filologiya elmimizin böyük uğurudur. Həmkarlarına isə bu yolda ona yeni-yeni uğurlar arzulamaq düşür.

Yaqub Babayev
filologiya üzrə elmlər doktoru

“DƏDƏ QORQUD” ANTROPONİMLƏRİNİN TƏDQIQI

Filologiya elmləri doktoru Əzizxan Tanrıverdinin bu yaxınlarda çap olunmuş kitabının adı belədir: “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları” (Bakı, Elm, 1999). Ad dərhal diqqəti cəlb edir və maraq doğurur. Çünki “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi möhtəşəm bir ədəbi abidənin müxtəlif istiqamətlərdə, o cümlədən dilçilik baxımından tədqiqi və öyrənilməsi qorqudşünaslığa yeni boy vermək deməkdir. Əgər bu tədqiqat əsəri məzmun və mündəricə etibarı ilə daha əhəmiyyətli, əhatəli problemə həsr olunubsa və problemin özü elmi baxımdan müsbət həll olunubsa, bu, qorqudşünaslıq üçün nailiyyət sayıla bilər.”Dədə Qorqud” dastanındakı şəxs adlarının tədqiqi istər linqvistik, istər tarixi, istərsə də nəzəri-estetik baxımdan çox gərəkli bir məsələ kimi araşdırılması dilçilik üçün yeni hadisə deyil. Qorqudşünaslığın inkişaf tarixi boyunca bu və ya digər dərəcədə həmin məsələyə toxunulmuşdur. Lakin “Kitabi-Dədə

Qorqud”da şəxs adları” kitabı bu sahədə indiyə qədər görülmüş işlərin layiqli yekunu hesab oluna bilər.

Kitab bütövlükdə üç fəsil, “Dədə Qorqud” dastanında işlədilən antroponimlərin siyahısı və ədəbiyyat göstəricisindən ibarətdir. Araşdırma zamanı müəllif düzgün yol tutur. Belə ki, birbaşa “Dədə Qorqud” dastanındakı şəxs adlarının tədqiqinə keçmir, əvvəl türk mənşəli antroponimlərin türkologiyada tədqiqi tarixinə nəzər salır. Əsərin I fəslə məhz həmin problemə həsr olunmuşdur. Burada tədqiqatçı haqlı olaraq türk xalqları antroponimlərinin çoxluğunu nəzərə alaraq onların daha vacib və əhəmiyyətli hesab etdiklərinin adını çəkmək, onlardan bəzilərinə ümumi nəzəri münasibət bildirməkdə kifayətlənir. Lakin bu mümkün qədər “sıxılmış” baxış-münasibətin özündə də bir elmilik və fəallıq vardır. Məsələn, müəllif görkəmli türkoloq H.A.Baskakovun türk mənşəli rus familiyaları ilə bağlı araşdırmalarını nəzərdən keçirərkən onun bəzi ərəb-fars mənşəli şəxs adlarını yanlış olaraq türk mənşəli antroponimlər sırasında verdiyini, yaxud “Şərapov» familiyasının “şərab” sözü ilə deyil, “şərəf” sözü ilə bağlı izah edilməli olduğunu cəsarətlə nəzərə çatdırır. Fəsil boyu bu kimi məqamlara tez-tez rast gəlirik.

Kitabın “Dədə Qorqud” dastanlarındakı antroponimlərin tədqiqi tarixi” adlanan ikinci fəslində də I fəslə məxsus məntiq və sistem gözlənilmişdir.

İkinci fəslə tədqiqatçının sistemli xülasəsi onu göstərir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposundakı antroponimlərin etimoloji baxımdan araşdırılması linqvistik üçün heç də yeni hadisə deyil. Əsas məsələ bu sahədə yeni və dəyərli söz deməkdir. Üçüncü fəsilə tanışlıq belə bir qənaətə gəlmək üçün əsas verir ki, Ə.Tanrıverdi girişdiyi problemin mahiyyətinə vara bilmiş və onun öhdəsindən uğurla gələ bilmişdir.

Müəllifin hesablamasına görə, eposda üst-üstə cəmi 100-ə yaxın antroponim vardır. Bunların hamısı etimoloji baxımdan tədqiqata cəlb edilmişdir. Hər bir fonetik, leksik və qrammatik vahidin, hərf (və ya səs) və morfemin, irili-xırdalı hər bir konstruksiyanın ciddi qayğı, düşüncə, elmi hazırlıq, məntiqli mühakimə tələb etdiyi bir araşdırmada müəllifin həssaslığı xüsusilə diqqəti çəkir. Məsələn, Ə.Tanrıverdi göstərir ki, eposdakı 100-ə yaxın antroponimdən 80-ə qədəri “a, v, q, d, y” səsləri ilə başlayır. Dastanın strukturu Dədə Qorqud, Bayındır və Qazan kimi üç şəxsin üzərində qurulmuşdur. “B” ilə başlayan şəxs adlarının sayı 12, “q” ilə başlayanların sayı isə 24-dür ki, bu da iki yerə (Qorqud, Qazan) bölündükdə 12 edir. Tədqiqatçının bu izahatı, əslində, onun eposda əvvəldən axıra qədər böyük ustalıqla qorunan, lakin özünü dastanın alt laylarında gizlədən poetik-linqvistik simmetriyanı həssaslıqla duymasıdır. Elə bu həssaslıq da müəllifi belə bir düzgün nəticəyə gətirib çıxarır: “Dədə Qorqud” dastanlarındakı antroponimlərin tədqiqi tarixi, mənşəyi, işlədilmə məqamları və leksik-semantik qruplarına qısa nəzər göstərir ki, dastandakı antroponimlərdə türkün tarixi, etnoqrafiyası, etnik və estetik görüşləri, müasir toponimlər sisteminə daxil olan bir sıra vahidlərin koordinatları, dini-mifoloji təsəvvürləri yaşayır”.

Əslində, “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuz türklərinin dastanlaşmış tarixidir. Elə buna görə də orada ad və titulları əhatəli şəkildə araşdırmadan qədim oğuzlarda dövlətçilik sistemini, onun siyasi tarixini dəqiqləşdirmək mümkün deyil. Çünki həmin ad və titullarda bizim ictimai-siyasi tariximiz daşlaşmış şəkildədir.

Eposda şəxs adları leksik-semantik baxımdan müxtəlif durumdadır. Belə ki, bəzi antroponimlərin (məs.; Buğac, Basat və s.) mənası üzdə, görünüşdədir. Bəzi şəxs adlarının leksik-

semantik məzmunu isə dərinlikdə, gizlindədir. Onları çoxsaylı layların alt qatından “dartıb çıxarmaq”, gizlində olan mənanı aşkarlamaq, tarixin dərinliyindəki anlamı müasir oxucuya çatdırmaq heç də asan iş deyil. Dilçi alim Ə.Tanrıverdinin əməyinin ağırlığı və məsuliyyəti belə məqamlarda daha çox üzə çıxır. Əsərdəki hər bir antroponimik vahidin izahatı üzərində dayanmaq imkanımız və məqsədimiz olmadığından tipik bir misalla kifayətlənək.

Dastanın VII boyunda biz belə bir antroponimik modelə rast gəlirik: “Arşun oğlu dirək təkür”. Bu modeldəki Arşun adı bizdə assosiativ olaraq uzunluq vahidi informasiyasını yaradır. Bundan əlavə, əsərdə “dirək təkürən” boyunun uzunluğu ilə bağlı verilən izahat bizdə bu adın uzunluq vahidi “arşın”la bağlılıq qənaətini qətiləşdirir. Lakin tədqiqatçı şərhini heç də bu istiqamətdə aparmır. Etimoloji izahatın səmtini dəyişir və ilk növbədə bu, bizə qərribə gəlir. Lakin son nəticədə gənc alimin gəldiyi qənaət elmi və tutarlı görünür: “Arşun” antroponimindəki “ar” (igid, güclü) “şun” (qurd) apelyativinin semantik tutumu “igid”, “güclü qurd” deməkdir. Bu da qədim türk ad sistemindəki kişi adlarının yaranma əsaslarına tamamilə uyğundur.

Ümumiyyətlə, müəllifin türk ad sistemindəki elmi-tarixi və poetik-linqvistik mexanizminə yaxşı bələdliyi onu məqsəddə uyğun nəticəyə gətirib çıxarır.

Ə.Tanrıverdinin kitabı tək-cə dilçilik baxımından deyil, ədəbiyyatşünaslıq yönümündən də maraq doğurur. Xüsusilə burada antroponimlərin poetik strukturu və bədii tutumu ilə bağlı deyilənlər diqqəti cəlb edir.

Adlarımızın tarixi, əslində, xalqımızın tarixidir. Belə bir gərəkli mövzuya əsər həsr edən və dilçilik elmimizi faydalı bir

kitabı ilə zənginləşdirən gənc alimə yeni yaradıcılıq uğurları arzulayırıq.

*“Elm” qəzeti, 5 avqust
1999-cu il*

Tərhan Quliyev
*filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor*

ƏZİZXAN TANRIVERDİNİN HƏYAT MİSSİYASI

Allah-təala cəmi bir neçə xalqa müqəddəs – səmavi kitab göndərüb. Həmin xalqlar və bu göndərilmiş kitabın dilini anlayan digər xalqların nümayəndələri həmin kitablara oxuyub başa düşdükcə, onlardakı dərin məzmunu valeh olmaqla bərabər, bu kitablara dilinə, bədiiliyinə, ecazına da heyran olmuşlar. Məsələn, Allah-təalanın yer üzünə – Məhəmməd peyğəmbərə göndərdiyi sonuncu səmavi kitab – müqəddəs “Qurani-Kərim” məhz belə kitablardandır. Bu səmavi kitab nazil olunduğu zamandan bu günədək, öz məzmunu, ideyaları ilə insanları heyran etdiyi kimi, öz ecazı ilə də onları heyrətdə qoymuşdur. Başqa sözlə desək, hamının qəbul etdiyi kimi, müqəddəs “Qurani-Kərim” insan təfəkkürünün deyil, məhz Allah-Təalanın yaratdığı bir əsərdir.

Allah-təala Azərbaycan xalqına heç bir müqəddəs kitab göndərməyib. Amma onun əvəzində “Dədə Qorqud kitabı” kimi böyük bir abidə, Nəsimi, Füzuli, Sabir, Mirzə Cəlil kimi sənətkarlar verib. Bu abidəni və sənətkarların əsərlərini oxuduqca heyrətlənməyə bilmirsən. Həqiqətən də, bu əsərlərdə dil və dil sayəsində meydana çıxan sənətkarlıq elə səviyyədədir ki, oxuduğundan sonsuz zövq alırsan və haradasa, ərəb dilini bilməsən də, Qurani-Kərimin də dil və sənətkarlıq baxımından necə böyük bir əsər olduğunu təsəvvür edə bilərsən. Bu mənada, mənə elə gəlir ki, Allah-təalanın Azərbaycan xalqına olan lütfü daha böyükdür. Çünki dini kitablar, o cümlədən Qurani-Kərim birbaşa Allah-Təalanın yaradıcılığının məhsuludursa, “Dədə Qorqud” abidəsi, Nəsimi, Fizuli, Sabir kimi şəxsiyyətlərin əsərləri bilavasitə Azərbaycan xalqının özünün yaradıcılığının məhsuludur.

Bu mənada, təbii ki, ikinci tərəf birinci tərəflə müqayisəyə gəlməz. Amma ikinci tərəf bilavasitə insan övladının yaradıcılığının məhsulu olduğu üçün özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir ki, bu əsərlərin böyüklüyü, qüdrəti, gözəlliyi də Azərbaycan xalqının digər xalqlar sırasında özünəməxsus ilk yerlərdən birini tutmasını şərtləndirir. “Dədə Qorqud”un və digər abidələrin tarixi nə qədər qədimdirsə, deməli, bizim xalqımızın da tarixi, dili, bədii təfəkkürü bir o qədər qədimdir və bu vaxta qədər müqəddəs dini kitabları öyrənən insanlar bu müqəddəs abidələri öyrəndikcə nə qədər böyük zövq alırlarsa, biz də “Dədə Qorqud”u, Nəsimini, Füzulini araşdırdıqca oradakı hər sözü, hər nöqtəni, hər bir hərfi başa düşdükcə bir o qədər zövq alır, xalqımızın tarixini, dilini, mədəniyyətini bir o qədər dərinlənən öyrənmiş oluruq. Yenə də əgər müqəddəs dini kitabları araşdıran hər bir insan bu əsərləri öyrəndikcə Allah-təalanın böyüklüyü qarşısında səcdə edirsə, Azərbaycan

xalqının abidələrini öyrənən araşdırıcı da Allah-təalanın Azərbaycan xalqına bəxş etdiyi Azərbaycan dili qarşısında bir o qədər böyüklükdə heyrətə düşmüş olur.

Azərbaycan dili qarşısında heyrətə düşən, bu dili öz varlığı qədər sevən və ömrünü bu dilin öyrənilməsinə həsr edən tədqiqatçılardan biri də filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Əzizxan Tanrıverdidir.

Allah-təala hər bir insanı yaradarkən onun həyatdakı missiyasını da müəyyən edir. Birinə həyatda rol oynamaq, birinə pulla oynamaq, birinə isə sözlə oynamaq missiyasını verir. Əzizxan Tanrıverdi o xoşbəxt insanlardandır ki, sözlə oynayır. Həyatını, ömrünü Azərbaycan dilinin öyrənilməsinə, Dədə Qorqud sözünün aşkarlanmasına, Dədə Qorqud sözünün daha dərindən duyulmasına sərf edir. Mənə elə gəlir ki, “Dədə Qorqud” dastanında ən kiçik hərfi, sözü bərpa etmək, məcazi mənada desək, oradakı sözlərlə oynamaq, ondan zövq almaq, digər oyunlardan daha gözəldir. Bizcə, Əzizxan Tanrıverdi məhz bu gözəlliyi duyduğu üçün ömrünü bu gözəlliliyin öyrənilməsinə sərf etmiş, öz ömrünü və eləcə də özünü də gözəlləşdirməyi bacarmışdır. Belə ki, onun son illərdə yazıb çap etdirdiyi “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası”, “Dədə Qorqud” kitabının obrazlar aləmi”, “Dədə sözü işığında” əsərləri, bu monoqrafiyalarda qoyulan və həll edilən problemlərin hər biri ayrıca zövq mənbəyidir. Çünki bu məsələlər qorqudşünaslıqda əvvəllər ya heç araşdırılmamış, yaxud araşdırılrsa da, ötəri şəkildə tədqiq olunmuşdur. Adı çəkilən əsərlərdə isə professor Əzizxan Tanrıverdi “Dədə Qorqud” abidəsinə istər bir ümumi baxış etmiş, istərsə də oradakı ayrı-ayrı kəlmələri, sözləri tədqiqata cəlb etməklə, yenə də bu əsərə analitik şəkildə yanaşmışdır. Məhz bu nöqtəyi-nəzərin

nəticəsidir ki, “Dədə Qorqud” dastanı bu əsərlərdə oxucunun gözü qarşısında daha geniş şəkildə açılır, oradakı mənzərə, Dədə Qorqudun mühiti, dövrü, obrazları, bu obrazların bir-birinə olan qohumluq əlaqələri, “Dədə Qorqud dastanı”ndakı obrazların adlar sistemi ardıcılıqla araşdırılır. Bu isə, qeyd etdiyimiz kimi, “Dədə Qorqud” dastanının öyrənilməsi tarixində tamamilə yeni bir mərhələdir. Bu yeni mərhələnin yaranmasında Əzizxan Tanrıverdinin özünəməxsus yeri və rolu vardır. Bu yer və rol Əzizxanın sözlə oynamaq sevgisindən yaranıb. Bu gün Azərbaycan alimlərinin böyük əksəriyyətinin hansı havalara oynamaları müstəvisində isə Əzizxan Tanrıverdinin sözlə oynamaq missiyası daha gözəldir.

İsmayıl Kazımov
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

“KREDO” QƏZETİNDƏ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposu xalqımızın etnogenezinin müəyyənlişməsində çox mühüm rol oynayan abidələrimizdəndir. Dastanın dili haqqında da çox yazılıb. Amma “Kredo” abidənin dili ilə bağlı yeni tapıntıları, dilçilərimizin yeni tədqiqatlarını oxuculara çatdırmaqda xeyli işlər görür. Filologiya elmləri doktoru, professor Əzizxan Tanrıverdinin “Kitabi-Dədə Qorqud”da obrazların dili” adlı silsilə məqalələri çox düşünülmüş şəkildə abidənin üzdəki mahiyyətini deyil, dərinədəki postulatlarını açmaqda əsaslı rol oynayır. Yenilik ondan ibarətdir ki, indiyə kimi dastanın dilindən ümumi şəkildə danışıldığı halda, bu yazılarda Qazanın, Təpəgözün, Qaraca Çobanın, Dəli Qarcarın, Yalançı oğlu Yalançıq obrazlarının nitq xüsusiyyətlərinin ən xarakterik cəhətləri, semantik yükü, fərqli prizmalardan təhlil olunur. Ə.Tanrıverdi özündən əvvəlki tədqiqatlara tənqidi yanaşır, ümumiyyətlə, obrazların dilinin sadələşdirilməsinin əleyhinə çıxır. Bu cür sadələşdirmənin mətnin məna yükünə uyğun gəlmədiyini əsaslandırır. Alimin fikrinə biz də şərik çıxırıq ki, həmin sözləri (yenq, yənidən, toğan) digər müstəvidə də təhlil etmək olardı (Bax: “Kredo”, 26 may 2007-ci il).

Əzizxan Tanrıverdinin qəzetin 10 mart 2007-ci il tarixdə çap edilmiş “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı antroponimik vahidlər assosiativ münasibətlər müstəvisində” adlı məqaləsi də qiymətlidir. Söz və kəlamların məna yükü (məsələn, söz sözü gətirər, söz sözü çəkər, söz sözü açar, söz sözdən açılır, söz torpaq kibidir, eşdikcə örər”), onlar arasında assosiativ əlaqələr və

bunların qədim türk düşüncə tərzinin məhsulu olduğu əsaslandırılır. Müəllifin məqsədi, əsasən, boy qəhrəmanları və digər surətlərin antroponimik modelləri ilə “Kitab”dakı ayrı-ayrı cümlə və sintaktik bütövləri qarşılaşdırmaq, onların arasında olan assosiativ münasibətləri dəqiqləşdirməkdir.

Əzizxan Tanrıverdinin tədqiqatları göstərir ki, “Kitab”ın poetik strukturunda dil fiqurları bir-birilə zəncirvari şəkildə bağlıdır. Onun fikrincə, təhkiyəçi boy qəhrəmanlarının antroponimik modellərindəki vahidləri səslənmə və semantika baxımından boylardakı parçalarla əlaqələndirib, onlarla vəhdətdə təsvir edib. Antroponimik modellərdə q, b səslərinin alliterasiyası haqqında müəyyənləşdirilən səciyyəvi xüsusiyyətlər maraqlıdır, təhkiyəçinin türk təfəkkürünün iti və cəzbediciliyini göstərir. Surətlərin dilindəki fərqli nitq detallarının müəyyənləşdirilməsi təsdiq edir ki, bir tərəfdən, obrazlar yüksək sənətkarlıqla yaradılıb, digər tərəfdən isə tədqiqatçı assosiativ əlaqələr formalaşdırıb bilmişdir. Ona görə bu silsilədən olan yazılar adi oxucu tərəfindən də həvəslə oxunur.

“Kredo”nun 3 fevral 2007-ci il sayında Əzizxan Tanrıverdinin “Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri” məqaləsi dərc edilmişdir. Məqalədə professor Həsən Mirzəyevin eyniadlı kitabının məziyyətlərindən bəhs olunur. Məlum olur ki, Azərbaycan dili feilləri haqqında sanballı monoqrafiyalar müəllifi H.Mirzəyev həm də Dərələyəz toponimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətlərini ilk dəfə araşdıran, eləcə də aşıq poeziyasında işlənmiş toponimlərin üslubi-lingvistik imkanlarını dərinlən tədqiq edən, şivə sözlərinin daxili mahiyyətini düzgün açan görkəmli dilçilərimizdənndir.

*“Kredo” qəzeti,
23 iyun 2007-ci il*

Zabit Məmmədov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Kamil Bəşirov
filologiya üzrə elmlər doktoru

QORQUDŞÜNASLIĞA TÖHFƏ

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının yaranmasının 1300 illiyinin qeyd olunmasına dair prezident fərmanı bu sahədə görülən işlərə yenidən nəzər salmağı, dastan haqqında biliklərin daha da genişləndirilməsini və geniş ictimaiyyətə çatdırılmasını bir vəzifə kimi qarşıya qoydu. Başqa sözlə, bu amil qorqudşünaslıqda görülməli işlərə bir təkan verdi. Filologiya elmləri doktoru Əzizxan Tanrıverdinin bu günlərdə çap üzü görmüş “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları” monoqrafiyası alimin illərlə zəhmətinin nəticəsi olsa da, çox vaxtında işıq üzü gördüyünə görə yubileyə layiqli töhfə hesab oluna bilər. Qorqudşünaslıqda ilk dəfə olaraq Əzizxan Tanrıverdi dastanda getmiş, demək olar, bütün şəxs adlarını etimoloji-semantik tədqiqata cəlb etmiş, dəyərli nəticələr əldə etmişdir.

Dastanda işlənmiş antroponimlər uzun müddət tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuş, bu və ya digər münasibətlə ayrı-ayrı adların etimologiyasına dair müxtəlif mülahizələr söylənmişdir. Lakin Ə.Tanrıverdiyə qədər heç kim dastanda işlənmiş 100-ə qədər şəxs adı və ləqəbin etimoloji izahını vermək kimi ağır zəhmət, istedad tələb edən işin yükü altına girmək istəməmişdir. Müəllif monoqrafiyada özünə qədərki Dədə Qorqud tədqiqatçılarının əsərlərinin geniş çeşidini araşdırmış, onların fakir və rəylərinə yüksək sayğı ilə

yanaşmaqla bərabər, problemlə bağlı razılaşmadığı cəhətləri də cəsarətlə bildirməkdən çəkinməmişdir. Müəllifin şəxs adlarının etimoloji təhlili üçün zəruri olan müddəaları bu işə kompleks yanaşmanın istiqamətlərini müəyyən etmək üçün geniş imkanlar açmışdır.

Kitab üç fəsildən və dastanda işlənmiş şəxs adları göstəricisindən ibarətdir. Birinci fəsildə türk mənşəli antroponimlərin türkologiyada tədqiqi tarixinə nəzər salınaraq, B.B.Radlovdan tutmuş bu gün onomastika ilə məşğul olan bir çox müəlliflərə qədər geniş bir dövr əhatə edilmiş, münasibət bildirilmişdir.

İkinci fəsil “Dədə Qorqud dastanlarındakı antroponimlərin tədqiqi tarixi” adlanır. Müəllif əsas mövzuya keçməmişdən dastandakı şəxs adlarının ədəbiyyat tarixi, dilçilik, tarix, etnoqrafiya, coğrafiya və s. elmlər üçün əvəzsiz mənbə rolu oynadığını əsaslandırır, dastanın araşdırıcılarından V.V.Bartold, H.Araslı, O.Ş.Gökyay, M.Ergin, Ə.Dəmirçizadə və başqalarının əməyini yüksək qiymətləndirir. Dastandakı onomastik vahidlərin Orxon-Yenisey və digər qədim türk abidələri ilə bir sistemdə birləşməsi ideyasını dəstəkləyir. A.Qurbanovun “Azərbaycan dilinin antroponimik sistemində ləqəblərin çox vaxt əsas ad kimi işlənməsi” – fikrinə istinad edərək, dastanda bu tipli adların üstünlük təşkil etdiyini vurğulayır. Bütün bunlarla bərabər, dastandakı şəxs adlarının kompleks şəkildə tədqiq olunmasının zəruriliyini əsaslandırır.

Monoqrafiyanın əsas hissəsi “Dədə Qorqud” dastanlarında antroponimlərin etimologiyası” adlı üçüncü fəsildir. Müəllifin özünəməxsus bir sıra problemyönlü fikirləri bu fəsildə öz əksini tapmışdır. Burada şəxs adlarının milli mənşəyi, işlənmə məqamları, yaranma əsasları, semantikas, qrammatik quruluşu, poetik motivi və s. məsələlər elmi şəkildə təhlil

“Dədəm Qorqudun kitabı” tədqiqat işığında

edilmiş, adların yazılışı və oxunuşundakı nüsxə fərqlərinə də münasibət bildirilmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı antroponimlərin ümumtürk, hətta dünya şəxs adları sisteminə təsiri ilə bağlı fikirlər də öz yeniliyi ilə seçilir. Müəllifin etimoloji izahını və adlandırma motivini müəyyən etdiyi bir sıra Oğuz şəxs adlarının semantikasını ilə bağlı mülahizələr də maraqlıdır. Alp Aruz, Dəli Qarcar, Bəgdüz Əmən, Bəkil oğlu Əmran, Əgrək, Səgrək, Yeynək, Qırxqınıq və bir çox başqa antroponimlərin etimoloji izahını uğurlu hesab edirik. Müəllifin qənaətləri öz yüksək elmiliyi və inandırıcılığı ilə diqqəti cəlb edir. Şərhlənən adların türk dillərinin linqvistik materialları əsasında tədqiq olunmasını da monoqrafiyanın başlıca məziyyətlərindən sayırıq. Zənnimizcə, bu monoqrafiyanı son dövrlərdə “Kitabi-Dədə Qorqud”a həsr olunmuş ən uğurlu əsərlərdən biri adlandırmaq olar.

*“Ərən” qəzeti, 16-23 iyul,
1999-cu il*

Kamil Bəşirov
filologiya üzrə elmlər doktoru

“DƏDƏ QORQUD”A VURĞUNLUQ

Prof.Ə.Tanrıverdinin “Dədəm Qorqud”un zamanı” adlı əsərinin əlyazmasını qarşıma qoyub oxumağa başlayanda ağıma gələn birinci fikir bu oldu ki, görəsən, bu əsər Ə.Tanrıverdinin “Kitabi-Dədə Qorqud”a həsr etdiyi neçənci kitabıdır? Müəllifin mənə bağlı olduğu kitabları saydım. Bu kitabı da nəzərə alsaq, düz 10 kitab edir. Bu kitabların səhifələrinin ümumi sayı isə təxminən 2000-ə yaxındır. Yəni “Dədə Qorqud”un özündən ən azı 10 dəfə çox. Bunların bir neçəsini diqqətə çatdırmaq istərdim: “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları (1999), “Kitabi-Dədə Qorqud” və Qərb ləhcəsi (2002), “Китаби-Дядя Горгуд”ун образлы дили (2006), “Китаби-Дядя Горгуд”ун сюз дцнйасы (2008), “Dədə Qorqud kitabı”nın dil möcüzəsi (2008), “Дядя Горгуд китабы»нда ат култу (2012), “Dədə Qorqud kitabı”nın obrazlar aləmi (2013), “Dədə Qorqud kitabı”nda dağ kultu (2013)... Əsərlərin adına diqqət etsək, görərik ki, prof.Ə.Tanrıverdi “Kitabi-Dədə Qorqud”a sanki torpaq altından tapılmış qədim bir şəhəri tədqiq edən arxeoloq alim kimi yanaşır. “Dədə Qorqud”un hər cümləsi, hər kəlməsi, hər kəlməsinin hər səsi elə bil bu şəhərin üstünü his-pas, toz-torpaq basmış ocaq daşdır, kərpicidir, xatirələrə bürünmüş divarıdır, tini-dalanıdır, ata-babalarımızın yaşam tərzidir, sevinci, kədəridir. Arxeoloq zəhmətlə tapıb-topladığı maddi mədəniyyət nümunələrini üfürə-üfürə qoruyub-saxladığı, tədqiq etdiyi kimi,

Ə.Tanrıverdi də yorulmadan-usanmadan, sevə-sevə “Dədə Qorqud” kitabının hər cümləsinin, hər kəlməsinin başına dolanır, hər səsin, hər sözün çoxlarına məlum olmayan gizli mənasını üzə çıxarır, aşkarlayır.

Elm aləminə məlum olmasından keçən 200 il ərzində “Kitabi-Dədə Qorqud”un şərhinə həsr olunmuş onlarca kitabı, yüzlərcə məqaləni, onun motivləri ilə süslənmiş saysız incəsənət əsərlərini və s. göz önünə gətirəndə istər-istəməz ortaya belə bir təbii sual çıxır: görəsən, çox deyilmi? Ona dünya folkloru nümunələrinin ən qiymətli incilərindən biri adını qazandıran hansı məziyyətləridir? Bu əsəri bizə, o cümlədən Ə.Tanrıverdiyə az qala müqəddəs kitabımız “Qurani-Kərim” qədər sevdiren nədir? Bizə elə gəlir ki, bu sualın cavabını bir neçə cümlə ilə vermək mümkün olsaydı, onda “Kitab”dan bu qədər geniş bəhs etməyə, sadəcə, lüzum qalmazdı. Bu kitab bizim keçmişimizdən bəhs etsə də, əslində, bu günümüzün və sabahımızın təməlidir. “Dünəni olmayanın sabahı qaranlıqdır” – deyiminə söykənsək, bu kitab sadə bir kitab olmayıb, 1300 il əvvəl olanları bu günümüze və sabahımıza daşıyan əcdadlarımızın ruhu ilə yoğrulmuş müqəddəs bir kitabdır. Bu kitabda nələr yoxdur: kişilik, ərənlik, qəhrəmanlıq – deyirsən, burda; əsil, nəcabət, əxlaq, nəzakət deyirsən – burda; vətən sevgisi, insan sevgisi, ana-oğul, ata-oğul, oğlan-qız, dost-yoldaş, qardaş-bacı sevgisi burda... Müdriklik, saflıq, səmimiyyət çeşməsidir bu kitab. Nə dilindən doymaq olur, nə sözündən. Hər kəlməsi adamı ovsunlayır. Ana laylası kimi şirin, ata öyüdü qədər mənalıdır minillərin deyimi bu kəlmələr. Görünür, elə bu kəlmələrə, onların ifadə etdiyi min bir məna çalarına vurğunluqdur Ə.Tanrıverdinin bu kitabın təşnəsinə, aşıqinə çevirən. Mən Ə.Tanrıverdinin yaxşı tanıdığım üçün bu qənaətə gəlmişəm.

Ə.Tanrıverdinə yaxından tanımayan, onun iç dünyasına bələd olmayan bu “Dədə-Qorqud” sevgisinin nədən qaynaqlandığını çətin başa düşər.

Beləliklə, qarşımda duran “Kitabi-Dədə Qorqud”a həsr olunmuş növbəti kitabın adına diqqət edirəm: “Dədəm Qorqud”un zamanı”. İlk baxışda adama elə gəlir ki, yəqin, müəllif “Dədə Qorqud” dastanlarında baş verən olayların zamanından bəhs edəcək, bu dövrün tarixi hadisələrinin şərhini verəcək, ancaq kitabın annotasiyasına diqqət yetirən kimi hər şey aydın olur: “Monoqrafiyada zaman anlayışının leksik, morfoloji və sintaktik vasitələrlə ifadəsi tarixi-linqvistik baxımdan tədqiq edilir. Bir sıra zaman məzmunlu sözlərin, eləcə də bəzi qrammatik zaman formalarının etimologiyası dilçilik, coğrafiya, astronomiya kimi elmlər kontekstində araşdırılır”. Məni çoxdan düşündürən bir sualın cavabını tapmaq arzusu ilə monoqrafiyanı oxumağa başlayıram və elə ilk səhifələrdə axtardığımı tapıram: “Bayat tayfasından olan Dədə Qorqud Məhəmməd peyğəmbərin zamanına yaxın yaşamışdır; “Dastan” ən azı VII yüzillikdə yaranmışdır”.

Birinci başlıq belədir: “Kitab” zaman anlayışı müstəvisində”. Müəllif burada türkoloji dilçilikdə zaman kateqoriyasından bəhs edən müəllifləri diqqətə çatdıraraq qeyd edir ki, ümumən olduğu kimi, “Kitab”ın dilindəki zaman kateqoriyası da, əsasən, qrammatik zaman kontekstində araşdırılıb. Azərbaycan dilçiləri Ə.Dəmirçizadə, T.Hacıyev, Q.Kazımov kimi alimlər də “Kitab”ın dilindəki qrammatik zamanları müxtəlif bucaqlar altında təhlil süzgəcindən keçiriblər. Bu cür təhlillərə qane olmayan müəllif “Kitab”la bağlı aparacağı geniş təhlilə tutağa kimi İ.Tahirovun ingilis və Azərbaycan dillərində zaman kateqoriyasına həsr etdiyi monoqrafiyadan gətirdiyi bir sitata istinadla başlayır: “Felin zamanlar sistemi dildə zaman

kateqoriyasının – temporallığın maksimal şəkildə ümumiləşmiş və mücərrədləşmiş ifadə vasitəsidir... Lakin dildə zamanın əks etdirilməsində morfoloji vasitələr leksik, sintaktik, leksik-sintaktik, leksik-qrammatik vasitələrdən ayrılmazdır”. “Kitab”dakı zaman anlayışını da məhz bu şəkildə təhlil etməyi lazım bilir və bu üsulun əhəmiyyəti barədə belə söyləyir: “Temporallıq (dil zamanı) sahələrinin “Kitab”ın dili üzrə tarixi-lingvistik baxımdan öyrənilməsi təkcə qorqudşünaslıq yox, ümumən türkologiya üçün əhəmiyyətlidir”.

Məlum olduğu kimi, zaman, hər şeydən əvvəl, fəlsəfi kateqoriyadır. Əgər qrammatik zaman üç ölçülüdürsə, fəlsəfi zaman yalnız bir ölçülü olub irəliyə doğru istiqamətlənmişdir. Fəlsəfi zamanda dünən, bu gün, sabah fərqi yoxdur. Qrammatik zaman bəzən fəlsəfi zaman kimi yüksək intensivliyə malik olur, bəzən isə ləngiyir. Fəlsəfədən məlumdur ki, predmetin hərəkət istiqamətindəki ölçüsü və hadisələrin başvermə müddəti onların yerləşdiyi hesablaşma sisteminin nisbi hərəkət sürətindən asılıdır. Nisbilik nəzəriyyəsinə görə, yüksək intensivliyə malik qravi-tasiya sahələrində zaman qravitasiya sahəsinin zəif olduğu yerlərdəkinə nisbətən ləngiyir. Eynşteynə görə, zaman anlayışı ölçmə prosesindən (saatlar, dəqiqələr və s.) kənarında məzmunuz anlayışdır, hər hansı prosesin ölçmə əməliyyatından kənarında öz-özlüyündə heç bir müddəti yoxdur. Deməli, zaman anlayışının məzmunu yalnız ölçmə prosesində formalaşdığından xarici aləmdə ona uyğun gələn obyektiv xarakteristika mövcud deyildir. Qrammatik zaman ölçmə əməliyyatının tətbiq edilə bildiyi bir zaman olduğundan fəlsəfi zamandan fərqli olaraq onun xarakteristikasını vermək mümkündür. Təbii ki, bu xarakteristika dildə müxtəlif dil vahidləri – qrammatik formalardan tutmuş, leksik, sintaktik vahidlərə qədər bir çox lingvistik ölçü vasitələri ilə reallaşır.

Ə.Tanrıverdi çox düzgün olaraq “Kitab”ın dilindəki qrammatik zaman anlayışını məhz bu əsaslarla təsnif və tədqiqinə üstünlük vermişdir.

Zaman və məkan anlayışlarının bir-birindən ayrılmaz, vəhdət şəklində mövcud olduğunu nəzərə alan Ə.Tanrıverdi “Kitab”ın dil materialı əsasında bu məsələyə də aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. Bununla bağlı müəllifin fikirləri ilə “Kitab”ın dilində zaman-məkan vəhdətinin ifadəsi” bölməsində tanış olmaq olar. Biz burada ondan aldığımız yalnız bir sitatla kifayətlənmək istərdik: “Hər hansı bir dildə elə bir cümlə modeli yoxdur ki, onun tərkibində zamanı və məkanı ifadə edən söz və birləşmələr işlənməsin və ya onların bərpası mümkün olmasın... Burada o da vurğulanmalıdır ki, bir sıra cümlə modellərində zaman və məkanı ifadə edən söz və birləşmələr, hətta felin qrammatik zaman formaları işlənməsə belə, onlar yenə də zaman-məkan vəhdəti kontekstində düşünülə bilər”.

Monoqrafiyanın “Temporallığın leksik vahidlərlə ifadəsi” bölməsində müxtəlif nitq hissələrinə aid sözlərin “Kitabi-Dədə Qorqud”da zaman anlamında işlənməsi imkanlarından bəhs edilir. Dilçilik ədəbiyyatında zaman anlayışının ifadəsində zərf nitq hissəsinə aid sözlərin istifadəsi kifayət qədər araşdırılsa da, digər nitq hissələrinin, o cümlədən frazeoloji vahidlərin bu imkanı, demək olar ki, diqqət xaricində qalmışdır. Buna görə də “Dəstan”ın fonunda həmin məsələnin bu qədər geniş və hərtərəfli araşdırılmasını dilçiliyimizin inkişafına Ə.Tanrıverdinin yeni bir töhfəsi kimi qiymətləndirmək olar. Bu bölmədə diqqəti çəkən cəhətlərdən biri müəllifin zaman məzmunlu bir çox vahidlərin etimologiyası, tarixi orfoqrafiyası və formalaşma, sabitləşmə xüsusiyyətləri ilə bağlı orijinal fikirlər irəli sürməsidir. Bunlardan “temporal isim” adlandırdığı **ay**, **yil**,

küz, kış, tan, ikindi, dün və s. sözlərin etimologiyası, dildə işlənmə funksiyası və s. ilə bağlı söylədiklərini qeyd etmək olar.

Ə.Tanrıverdinin linqvistik təhlil üsulu da özünəməxsusluğu ilə diqqəti çəkəndir. O, əsas tədqiqat obyektinin “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili olduğunu bir an da unutmayaraq, necə dəyərlər, onun dil materialına söykənib dha geniş ölçülərdə zaman anlayışının təsvir və ifadə vasitələri ilə bağlı düşüncülərini, axtarıb tapdıqlarını bizə təqdim edir. Elə dil hadisələri vardır ki, onun mahiyyətini mövcud dil faktları ilə tam açmaq imkan xaricindədir, həmin hadisənin mükəmməl və dəqiq şərhini vermək üçün bəzən məntiqin gücünə güvənmək lazım gəlir. Sevindirici cəhətdir ki, Ə.Tanrıverdi təbii intuitsiya ilə yanaşı, yüksək analizi ilə seçilən məntiqi təfəkkür sahibidir. Ona görə də müəllifin bu məqamda irəli sürdüyü mülahizələrin bir çoxu təkcə Azərbaycan dilçiliyi üçün deyil, ümumilikdə türkologiya üçün yeni görünür. Belə nümunələr “Dədəm Qorqud”un zamanı” əsərində yetərincədir. Məsələn, gündüz, gün-dün, kış-qış paralelləri ilə bağlı müəllifin söylədikləri təkcə dilçilik faktları ilə deyil, eyni zamanda coğrafiya və nücum elmlərinə aid faktlarla təsdiqini tapan mülahizələrdir. Dilçilikdə günün hissələri və onların adları ilə bağlı söylənən fikirləri ümumiləşdirən tədqiqatçı alim çox maraqlı və orijinal nəticələrə gəlir: gündüz = günün düzələn vaxtı; dün= gün döndü; qaranqu =qaranlıq, şər qarışanda; dün burcuğı= gecəyarısı; gecə= keçmək (ışığın keçməyi), ötmək; yarın= yarıq-yarmaq, işıq-ışılqanmaq və s. Müəllif bu fikirləri irəli sürərkən təbiət elmləri ilə yanaşı, xalqımızın yaşam tərzi, dünyagörüşü və mifiki təfəkkürünə bağlı fikirlərə istinad edir. Polemikaya girdiyi müəlliflərin problemlə bağlı fikirlərinə hörmətlə yanaşmaqla bərabər, ona yanlış görünən cəhətlərə də münasibət bildirməkdən çəkinmir.

Monoqrafiyanın maraqlı oxunan hissələrindən biri də “Zaman anlayışlı frazeoloji vahidlər” başlığı altında verilənlərdir. Müəllif “Kitab”ın dilindəki zaman anlayışlı frazeoloji vahidləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmağı uyğun bilir:

– tərkibində zaman məzmunlu sözlər iştirak edən frazeoloji vahidlər: dün qatmaq (gecəni-gündüzə qatmaq), günü gəlmək (vədəsi, günü çatmaq), sağış günü (sayılan, haqq-hesab günü), qiyamətin bir günü (məhşər günü) , vədə irmək (vaxtı çatmaq) və s.

– ümumi semantik yükündə zaman mənası ifadə olunan frazeoloji vahidlər: Göz açuban gördüğüm//Könül verib sevdiğim və s.

Temporallığın qrammatik vasitələrlə ifadəsində felin zaman şəkilçilərinin xüsusi yeri vardır. Felin zamanları və zaman kateqoriyası daha çox felin şəkil kateqoriyası daxilində araşdırılır. Zaman felə məxsus əsas qrammatik kateqoriyalardan biridir. Qrammatik zaman obyektiv zamanın insan təfəkküründə təzahürünün dildəki ifadəsidir. Hər bir zaman daxilində rəngarəng zaman çalarları ayrıldığından felin zaman formalarının miqdarı türk dillərində həddindən artıq çoxdur. Məsələn, qazax dilində indiki zamanın həm **keçəri**, **həm də konkret növü** – **keçmiş zamanın qəti keçmiş, qeyri-qəti keçmiş, uzaq keçmiş, hekayəli keçmiş, davamlı keçmiş, indiki keçmiş, məqsədli keçmiş** və s. kimi növləri fərqləndirilir. Keçən əsrin 60-cı illərinə qədər bu cür təsnifat Azərbaycan dilçiliyində də mövcud idi ki, bu da, əslində, müəyyən bir zaman çalarlığına malik olan formaları ayrıca zaman forması kimi təqdim etməkdən başqa bir şey deyil.

Hazırda Azərbaycan dilində felin üç zamanından bəhs edilir ki, prof.Ə.Tanrıverdi də monoqrafiyada bu zaman formaları ilə kifayətlənməyi məqbul saymışdır. “Kitabi-Dədə

Qorqud” dastanlarının dilinə əsaslanmaqla müəllif burada işlənmiş rəngarəng zaman formalarının struktur-semantik inkişafı, etimologiyası və üslubi imkanları ilə bağlı maraqlı elmi müddəalar irəli sürmüşdür. Məsələn, “Keçmiş zamanın ikinci dərəcəli morfoloji göstəriciləri”, “İndiki zamanın ikinci dərəcəli morfoloji göstəriciləri”, “Gələcək zamanın ikinci dərəcəli morfoloji göstəriciləri” başlıqları altında verilənləri buna aid etmək olar.

Monoqrafiyanın “Temporallığın sintaktik vahidlərlə ifadəsi” bölməsində müxtəlif növ söz birləşmələri və cümlə konstruksiyaları vasitəsilə zaman anlayışının ifadəsi imkanlarından bəhs edilir: “Zaman anlayışı ismi birləşmələr müstəvisində”, “Zaman anlayışının ikinci növ təyini söz birləşmələri ilə ifadəsi”, “Zaman anlayışının III növ təyini söz birləşmələri ilə ifadəsi”, “Zaman anlayışı feli birləşmələr müstəvisində” və s. başlıqlar altında “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində işlənmiş bu qəbil vahidlər haqqında geniş elmi şərh və izahatlar verilmişdir. Zaman anlayışının adlıq cümlələrlə ifadə imkanlarına aid deyilənlər də diqqəti cəkəndir. Dilçilik ədəbiyyatında adlıq cümlələrin zaman ifadəsi haqqında çox az bəhs edilmişdir. Ona görə də müəllif çox düzgün olaraq dilçiliyimizdəki “adlıq cümlələrdə varlığın mövcudluğu yalnız indiki zaman anlamında təsdiq edilir” tezisinə istinad edərək “Kitab”da işlənmiş nümunələr əsasında bu fikri daha da inkişaf etdirmişdir.

Tablesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrdə zaman anlayışı yaradan forma və vasitələrlə bağlı söyləmələr də elmi yeniliyi baxımından diqqətəlayiqdir. “Bəzi fellərin semantikasına dair” başlıqlı hissədə verilənlər ümumi mövzudan bir az kənar görünsə də, “Kitabi-Dədə Qorqud”un leksik-semantik tədqiqi baxımından əhəmiyyəti danılmazdır. Burada izahlı lüğət

şəklində **ağarmaq, ayıtmaq, aytışmaq, atmaq, dəgmək, demək, dəlmək, dəhəmək, dərləmək, dəpmək, dikmək** kimi bir çox fellərin tarixi semantikasına, orfoepiya və orfoqrafiyasına aydınlıq gətirilmişdir.

Ümumilikdə, monoqrafiya “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində zaman probleminə həsr edilən ilk tədqiqat əsəri kimi çox dəyərlidir. Bu əsəri Ə.Tanrıverdinin möhtəşəm dil və mədəniyyət abidəsinə bəslədiyi sonsuz sevgidən doğan növbəti böyük uğuru hesab etmək olar.

*“Dədəm Qorqud”un zamanı
monoqrafiyasına “Ön söz”.
Bakı, 2015, səh.3-11*

Sayalı Sadıqova
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

**DİLİMİZİN VƏ MƏNƏVİYYATIMIZIN
TƏDQİQATÇISI**

Dili canından çox sevən, yorulmadan onun problemlərindən yazan filologiya ilə bağlı zəngin tədqiqatları, araşdırmaları ilə dilimizin sehirləyici dünyasını yaşadanlar... Dilimizin sehirləyici dünyasına baş vurmaq, xalqımızın söz sərvətinin incəliklərini duymaq... qələmə almaq. Bunu duyanlar ədəbi yaşayış qazanır. Ömür yolunun 50 illik zirvəsinə çatmış Əzizxan müəllimin yaradıcılığı da beləcə o səda, o harayla başlanır. Dilimizin sehirləyici dünyasını, xalqımızın söz sərvətinin incəliklərini axtarıb, araşdırmağa çağırır bu səda onu. Axtardıqca dilimizin zənginliyi, məna dərinliyi heyrdə qoyur onu. Beləcə xalqımızın mənəvi varlığının, tarixinin zənginliyini araşdırır sevə-sevə! Onun Azərbaycan dilinin aktual problemlərinə həsr olunmuş tədqiqatları öz orijinallığı, elmi səviyyəsi ilə seçilir, axtarışları bəhrəsini verir. Əsərləri ilə tanışlıq sübut edir ki, dilimizin, mənəviyyatımızın dünəni, bu günü, ədəbi prosesi, yazıçı dili, milli dilimizin inkişaf tarixi, təşəkkülü onu düşündürən başlıca problemlərdəndir. Dil tarixi ilə bağlı tədqiqatlarında etimoloji və onomoloji araşdırmalara üstünlük verən tədqiqatçı türk kəlməsi işlətməkdən ehtiyat edən, tariximizi saxtalaşdıran alimlərdən fərqli olaraq, faktlara əsaslanaraq dilimizin inkişaf yollarını müəyyənləşdirir. Filologiya elmləri doktoru, professor Ə.Tanrıverdinin “XVII-XIX əsr Azərbaycan

antroponimləri (ədəbi-bədii materiallar əsasında, 1993), “Türk mənşəli Azərbaycan antroponimləri” (1996), “XVI əsr qıpçaq dilinin qrammatikası” (2000) tədqiqatları ən çox Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafının müəyyənləşdirilməsində, sabitləşməsində həlledici olan tarixi mərhələlərə həsr olunmuşdur. Son illərdə tədqiqatçı “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili üzərində səmərəli araşdırmalar aparmış, uzun illər ərzində apardığı tədqiqatları – “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları” (1999), “Kitabi-Dədə Qorqud” və qərb ləhcəsi” (2002), “Kitabi-Dədə Qorqud”un obrazlı dili” (2006), “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası” (2007) kimi monoqrafiyalarda əks olunmuşdur. Bu tədqiqat əsərləri qorqudşünaslığa layiqli bir töhfə kimi qiymətlidir. Oxuculara təqdim olunan bu əsərlərdə türk dünyasının ölməz abidəsi, şifahi xalq yaradıcılığının nadir incilərindən olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un leksikasının araşdırılması tədqiqi təsadüfi deyildir. Çünki dastan türkdilli xalqların ədəbiyyatının, dilinin, tarixinin, etnoqrafiyasının tədqiqi üçün əsas mənbədir. Ona görə də yüzillərdir ki, bu abidə müxtəlif istiqamətlərdən tədqiq olunsada, bu gün də türk dilləri tarixinin qədimliyi və zənginliyi ilə bağlı mübahisəli faktların, dildəki leksik və qrammatik kateqoriyaların tarixi leksikologiya, tarixi dialektologiya və tarixi qrammatikanın tədqiqi üçün zəngin faktlar verir. Odur ki, geniş miqyasda, hüdudları görünməyən, qorqudşünasların diqqət mərkəzində olan mükəmməl bir sənət əsəri olaraq bu abidə daima tədqiqat obyektinə olacaqdır. Müəllifin qeyd etdiyi kimi, dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə daxil olan əsərlər içərisində türk poetik təfəkkürünün məhsulu olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un xüsusi yeri vardır. Oğuzların VII əsrdə yaratdığı bu monumental abidə 1815-ci ildən başlayaraq bu günə kimi tədqiqatçıların diqqət mərkəzindədir. Son illərdə “Dədə Qorqud” dastanları ilə bağlı tədqiqatlar göstərir ki, artıq abidənin

ədəbiyyat və dil tariximizdə yeri, mətni, məzmunu, poetikası, əsətir qaynaqları, strukturu daha dərindən öyrənilməyə başlanmışdır. Bu baxımdan Ə.Tanrıverdinin “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları tədqiqatı mövzu yeniliyi, problemin qoyuluşu və həllindəki yenilik ruhuna görə qorqudşünaslıqda yeni söz, yeni addım kimi qiymətləndirilməlidir. Çünki monoqrafiyada dastandakı antroponimlər ilk dəfə sistemli şəkildə araşdırılır və onların etimoloji təhlili verilir. Bir fakt da xüsusi qeyd edilməlidir ki, Ə.Tanrıverdi dastandakı şəxs adlarının etimoloji izahına keçməzdən əvvəl təhlil üçün zəruri olan ümumi qaydalar müəyyənləşdirmişdir. Həmin qaydalar etimologiyanın bir elm sahəsi kimi sərbəst uydurma mülahizələrdən uzaq dəqiq elmi prinsiplər əsasında inkişafına istiqamət verir. Müəllifin “Dədə Qorqud”da işlənən antroponimlərin tədqiqi, mənşəyi, işlədilmə məqamları və leksik-semantik qruplarına münasibəti göstərir ki, dastandakı antroponimlərdə türkün dili, tarixi, etnoqrafiyası yaşayır. Bu baxımdan tədqiqatında əhatə olunan problemlər və əldə edilən nəticələr elmi səviyyəsi ilə diqqəti cəlb edir. Çünki müəllifin tədqiqatının ana xəttini türk mənşəli antroponimlərin araşdırılması təşkil edir. Ona görə də dastandakı adların etimoloji təhlillərini nəzəri cəhətdən əsaslandırarkən qədim və müasir türk dilləri materiallarına, qədim yazı və folklor qaynaqlarına, əski və müasir lüğətlərə, türk dilləri ilə qohum olmayan ölü və canlı dillərə, tarixi mənbələrə əsaslanaraq müqayisələr aparmışdır. Eyni zamanda şəxs adları işlənmə məqamları baxımından qruplaşdırılır və təhlil zamanı yalnız dil faktları deyil, həm də ədəbi-poetik təfəkkür, tarixi-etnoqrafik şərait, milli-psixoloji mühit və s. amillər nəzərə alınaraq türk adqoyma ənənəsinin prinsipləri müəyyənləşdirilir.

Ə.Tanrıverdi ana qaynağından süzülüb gələn, ulu kök üstündə yaranan və yazıya alınan türk dünyasının şah əsəri

üzərində tədqiqatını davam etdirərək yazır: “Kitabi-Dədə Qorqud”un tədqiqi ilə bağlı həllini gözləyən problemlər də çoxdur. Belə problemlərdən biri də bu vaxta qədərki araşdırmalarda “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili ilə konkret bir bölgənin şivəsinin geniş planda müqayisəyə cəlb edilməməsidir” (KDQ və qərb ləhcəsi. səh.3). Bu cəhət nəzərə alınaraq dastan və qərb ləhcəsinin fonetik və morfoloji xüsusiyyətləri və müasir ədəbi dilimiz baxımından arxaik hesab olunan eynilə və ya müəyyən fonetik və semantik dəyişmələrlə işlənməsi monoqrafik şəkildə tədqiq olunmuşdur. Burada söylənilən fikirlər tədqiqatçı alimlərin, türkoloqların, qorqudşünasların tədqiqatlarına əsaslanmaqla özünə məlum olan bu yerlərin, xalqların tarixi mənşəyi, soyu, kökü haqqında məlumatlar əsas götürülərək problem zəngin faktlarla təhlil edilir.

Qorqudşünaslıqda “Kitab”dakı surətlərin dilinin ayrılıqda öyrənilməsi xüsusi olaraq qeyd olunsada, bu istiqamətdə sistemli tədqiqat başlıca problemlərdəndir. Bu mövzunun tədqiq olunması ilə obrazların dilindəki fərdiləşdirici xüsusiyyətlərin aşkarlanması ilə yanaşı, türk poetik təfəkkürü müəyyənləşdirilir. Bu baxımdan Ə.Tanrıverdinin “Dədə Qorqud kitabı”nın dil möcüzəsi” monoqrafiyasında obrazların dili zəngin faktlarla tədqiq olunmuşdur. Dil tarixi ilə bağlı tədqiqlərində etimoloji və onomoloji araşdırmalara üstünlük verən müəllif tariximizi saxtalaşdıran alimlərdən fərqli olaraq, danılmaz faktlara əsaslanaraq tariximizin qədimliyini əsaslandırır...

*“Kredo” qəti, 2 dekabr
2008-ci il*

Almaz Ülvi
filologiya üzrə elmlər doktoru

“DƏDƏ QORQUD” ADLARI

“Dədə Qorqud kitabı”nın yubileyi ərəfəsində çap olunan yeni tədqiqatlar sırasında Əzizxan Tanrıverdinin yenicə nəşr olunmuş monoqrafiyası diqqəti xüsusi cəlb edir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları” kitabının bütün türkdilli xalqların oxuya biləcəyi latın qrafikası ilə dərc edilməsi də müsbət haldır.

Filologiya elmləri doktoru Əzizxan Tanrıverdi elmi yaradıcılığı boyu Azərbaycan antroponimlərinin tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. Onun “XVII-XIX əsr Azərbaycan antroponimləri mövzusunda namizədlik (1987), “Türk mənşəli Azərbaycan antroponimlərinin tarixi-lingvistik tədqiqi” (1998) adlı doktorluq işləri məhz belə gərgin, zəhmət dolu illərinin məhsuludur. Və bütün bunlar deməyə əsas verir ki, müəllif oxuculara təqdim etdiyi “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları” monoqrafiyası üzərində ciddi araşdırmalar aparmışdır. Əsər həm mövzu baxımından, həm də tarixi-lingvistik məzmununda maraqlıdır, oxunaqlıdır. Tənqidçi İlham Abbasovun “Ön söz”də yazdığı kimi, monoqrafiya “elmi kamilliyinə, mövzu yeniliyinə, əhatə genişliyinə, tədqiqat üslubunun bənzərsizliyinə, problemin qoyuluşu və həllindəki yenilik ruhuna görə mütəxəssislərin və oxucuların diqqətini cəlb edəcək, qorqudşünaslıqda yeni söz, yeni addım kimi öz layiqli qiymətini alacaqdır”.

Üç hissə daxilində “Türk mənşəli antroponimlərin tədqiqi tarixinin ilk araşdırıcısı V.Radlov yaradıcılığında və bir sıra alimlərin – rus türkoloqları A.Samoyloviç, V.Nikonov, kumık

dilçisi A.Satıbalov, qazax dilçisi T.Januzakov, tatar dilçisi Q.Sattarov, başqırd dilçisi T.Kasımova, özbək dilçisi E.Beqmatov... kimi müəlliflərin əsərlərində türk antroponimik vahidlərinin fonetik, leksik-semantik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinin izahına toxunmuşdur. Tədqiqatçı tarixi xronologiyaya uyğun olaraq daha sonra Azərbaycan antroponimlərinin təhlili ilə bağlı əsərlərə - A.Bakıxanovun, Ş.Sədiyevin, A.Qurbanovun, M.Adilovun, M.Çobanovun, H.Həsənovun, Z.Sadıqovun... tədqiqatlarına müraciət etmişdir.

Əsərin II və III fəsiləri “Dədə Qorqud kitabı”ndakı antroponimlərin tədqiqi tarixi və etimologiyası əsasında işlənmişdir.

Azərbaycan milli mədəniyyətinin qədim incisi saydığımız ulu kitabımız – “Dədə Qorqud”dakı antroponimlərin tədqiqi, təhlili, ümumiyyətlə, tədqiqat obyektini olaraq nəzərə çəkilməsi özü maraqlı elmi hadisədir. Antropoloji tədqiqatla ciddi məşğul olan müəllif “Dədə Qorqud” dastanındakı antroponimlərin tədqiqi tarixinin V.Bartoldla başlanmasını, bu istiqamətdə tanınmış alimin 40 illik zəhmətini xüsusi qeyd edir.

O, bu kontekstdə araşdırmasını davam etdirərək Azərbaycanda “Kitabi-Dədə Qorqud”u ilk dəfə çap etdirən, onun haqqında məqalələrlə çıxış edən Həmid Araslı fikrinə, tədqiqinə istinadlanır. Elə bu mənada da gənc tədqiqatçı Ə.Tanrıverdi qorqudşünaslıqla məşğul olan bütün tədqiqatçıların yaradıcılıqlarına ehtiramla yanaşmış və öz elmi qənaətini təsdiqlədikcə, bu əsərlərdən faydalanmaqdan çəkinməmişdir. Dastanda işlənən antroponimlərin etimologiyasından bəhs edərkən müəllif müxtəlif fikir və mülahizələrə də diqqət yetirmişdir. O, bu adların türk mənşəli və ərəb-fars dillərindən alınma faktını nəzərdən qaçırmamışdır. Tədqiqatçı bütün yazılanları ümumiləşdirərək belə bir fikrə gəlir ki, statistik hesablamalardakı

müəyyən fərqlər nəzərə alınmazsa, dastanda 100-ə yaxın antroponimin işlədilməsi faktı doğrudur. Və bunları işlədilmə məqamları baxımından 10 istiqamətdə qruplaşdırmışdır.

Əsərin maraqlı və geniş oxucu kütləsinin nəzərini cəlb edəcək hissələrindən biri də dastandakı bütün şəxs adlarının tarixi-etimoloji prizmadan tədqiqidir və bunlar siyahı şəklində monoqrafiyanın xeyli hissəsini əhatə edir. Burada, əsasən, adların düzgün oxunuşu, işlədilmə yeri, antroponim yaratmada iştirak edən apelyativin leksik mənasının dəqiqləşdirilməsi, arxaikliyi, işləklilik dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi, adların yaranma motivi, onun apelyativi və adı daşıyan şəxsin dastandakı funksiyası ilə əlaqələndirilməsi... izah olunmuşdur.

Filologiya elmləri doktoru Əzizxan Tanrıverdinin “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları” monoqrafiyası onun zəngin müəllimliyinin, gərgin zəhmətinin, geniş həcmli araşdırmalarının, qorqudşünaslıq elminə bələdliliyinin nəticəsi kimi çox sanballı bir elmi uğurdur. Azərbaycan filologiyası elmində Əzizxan Tanrıverdi istedadla, qabiliyyətdə, zəhmətkeş alim ömrünə qatlaşan bir tədqiqatçının təsdiqi özü sevindiricidir.

*“Xalq qəzeti”, 23 iyun
1999-cu il*

Aydın Paşayev
filologiya üzrə elmlər doktoru

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD”DA ŞƏXS ADLARI

Azərbaycan antroponimlərinin ən ardıcıl tədqiqatçılarından biri, filologiya elmləri doktoru Əzizxan Tanrıverdinin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarına müraciət etməsi heç də təsadüfi deyildir. Çünki dastanlarda işlənən şəxs adları haqqında çox yazılsa da, onlar Azərbaycan dilçiliyində ayrılıqda geniş tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Buna görə də alimin yaxın günlərdə işıq üzü görün “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları” kitabı (Bakı, “Elm”, 1999) dilçilikdə olan bu boşluğu aradan qaldırmağa xidmət edir (kitabın elmi redaktoru Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü, filologiya elmlər doktoru, professor A.Qurbanovdur).

Əsər İ.Abbasovun kitaba yazdığı “Ulu kitabımıza yeni baxış” adlı ön söz, üç fəsil, dastanlarda işlənən şəxs adlarının siyahısı və istifadə olunan kitabıyyatdan ibarətdir. “Türk mənşəli antroponimlərin türkologiyada tədqiqi tarixi” adlanan birinci fəsildə əvvəlcə Avropa türkoloqlarından A.Qabain, L.Rasonyi, C.Kakuk və başqa tədqiqatçıların əsərlərindən söz açan müəllif sonra rus və keçmiş sovet alimlərindən V.V.Radlov, V.A.Qordlevski, V.A.Nikonov, N.A.Baskakov, A.Qafurov, Q.Sattarov, E.Beqmatov və başqalarının türk mənşəli antroponimlərin tədqiqi sahəsindəki fəaliyyətlərindən bəhs etmişdir.

Azərbaycan şəxs adlarının tədqiqi sahəsində A.Bakıxanovun xidmətlərini yüksək qiymətləndirən müəllif, haqlı olaraq göstərir ki, şəxs adlarının hərtərəfli tədqiqinə maraq son 30 ildə

daha da artmışdır. Sonra o, şəxs adlarının araşdırıcılarından Ş.Sədiyev, A.Qurbanov, M.Adilov, H.Həsənov, Z.Sadiqov, H.Əliyev, Q.Mustafayeva, A.Paşayev, R.İsrafilova, R.Xalıqova və başqalarının tədqiqatlarını təhlil etmişdir.

Kitabın “Dədə Qorqud” dastanlarındakı antroponimlərin tədqiqi tarixi” adlanan ikinci fəslində müəllif həm dastanın, həm də dastanda işlənən şəxs adlarının tədqiqi ilə məşğul olan V.V.Bartold, H.Araslı, Kilisli Rüşət, O.Ş.Gökyay, M.Ergin, M.Seyidov, Ş.Cəmşidov, F.Zeynalov, C.Əlizadə, T.Hacıyev, K.Vəliyev, Anar, A.Qurbanov, K.Abdullayev, S.Əliyarov, M.Adilov, Ə.Fərzəli, M.Çobanov, Z.Sadiqov, H.Əliyev, Q.Mustafayeva, A.Paşayev, R.İsrafilova, Ç.Hüseynzadə, P.Xalıqova və başqalarının tədqiqatlarını təhlil etmiş, onlara öz münasibətini bildirmişdir.

Kitabın “Dədə Qorqud” dastanındakı antroponimlərin tədqiqi tarixi” adlı üçüncü fəslində şəxs adlarının bəzi fonetik xüsusiyyətləri haqqında ümumi məlumat verən alim əsas diqqətini adların etimoloji cəhətdən izahına yönəlmişdir. Spesifik tədqiqat üslubuna malik olan Əzizxan müəllim real fikirlərə əsaslanaraq, adların variantlarını müqayisə etmiş, daha münasib variantını müəyyənləşdirmişdir.

Şəxs adlarının etimoloji cəhətdən izahı zamanı da Ə.Tanrıverdi ad haqqında müxtəlif müəlliflərin fikirlərini sadalayır, sonra isə öz mülahizələrini faktlar əsasında şərh edir. Əgər antroponim söz birləşməsi formasındadırsa, birinci addan başlayaraq onlar ardıcılıqla təhlil edilmişdir. Bu baxımdan Ağ Məlik Çəşmə qızı, Arşunn oğlu Dirək təkur, Atağuzlu Uruz qoca, Baybörə oğlu Bamsı Beyrək, Bəkil oğlu Əmran, Bıği qanlı Bəgdüz Əmən və başqa adların təhlili, çıxarılan ümumi nəticələr inandırıcıdır.

“Dədə Qorqud” dastanlarının antroponimik sistemi çox zəngin və mürəkkəb xüsusiyyətlərə malikdir. Onların hamısı “danışan”, yəni aid olduğu şəxslər haqqında müəyyən məlumat verən və onları bu və ya digər cəhətdən səciyyələndirən adlardır. O adların bəzilərinin etimologiyası şəffaf (məs.: Arslan, Buğac, Dəmirgüci, Qabangüci, Təpəgöz, Qısırca yengə və s.), bəzilərininki isə qeyri-şəffafdır (məs.: Uruz, Baybican, Baybörə oğlu Bamsı Beyrək, Bəkil oğlu Əmran, Bəgdüz Əmən, Burla xatun, Bunlu qoca, Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul və s.), yəni çətin izah olunandır. Lakin bunlara baxmayaraq, Ə.Tanrıverdi qarşıya qoyduğu məqsədə uğurla nail olmuşdur. Bununla yanaşı, əsər haqqında bəzi iradlarımız da vardır:

Kitabda “daimi hakimiyyət orqanı” – Ağsaqqallar Şurasının müşavirləri olan Aruz Qoca, Qazılıq Qoca, Kanqlı Qoca, Uşun Qoca, Ənsə Qoca (səh.60) və başqalarının adları izah olunarkən “Qoca” sözünün funksiyası tam açılmamışdır.

Kitabda oxuyuruq: “Qabangüci” qəhrəmanın sonradan qazandığı ikinci ad olduğuna görə onu şərti olaraq ləqəb sisteminə (? – A.P.) daxil etmək olar” (səh.108). Məgər qədim türk ad sistemində ikinci adları ləqəb hesab etmək olarmı?

Bu kiçik iradlar kitabın ümumi elmi dəyərinə mənfi təsir etmir. Kitab türkologiyada və Azərbaycan antroponimiyasında uğurlu bir tədqiqat əsəri kimi qiymətləndirilməlidir.

*“Azərbaycan müəllimi” qəzeti,
16-22 sentyabr 1999-cu il*

Həcər Hüseynova
filologiya üzrə elmlər doktoru

“DƏDƏ QORQUD KİTABI” – MÖCÜZƏLƏR DÜNYASI

Bu qoca dünya durduqca, var olduqca “mən türkəm”,- deyən elə bir insan tapılmaz ki, dədələrimizin “Kitab”ını- “Dədə Qorqud kitabı”nı həyatı boyunca, heç olmasa, bir dəfə oxumasın, oğluna, qızına, nəvə-nəticələrinə bu müqəddəs kitabdan örnək verməsin.

İstər dilçi tədqiqatçı olsun, istər sadə bir türk vətəndaşı. Əgər Dədə Qorqud deyəndə, Oğuz deyəndə, qopuz deyəndə ürəyi titrəmirsə, qəlbi rıqqətə gəlmirsə, gözləri yaşla dolmursa, o, türk deyil. İstər “Kitabi-Dədə Qorqud”u, istərsə də “Kitab”dan üzü bəri qəhrəmanlıq dastanlarını, eyni zamanda görkəmli yazıçılarımızın əsərlərini, orada canlandırılan səhnələri oxuduqca və oxuduqlarımı tələbələrimə anladığıca dönə-dönə gözlərim dolub, hətta səsimdəki titrəyişi tələbələr də hiss edib...

İndi Əzizxan Tanrıverdinin “Dədə sözü işığında” kitabını vərəqlədikcə həmin hissləri bir də yaşayıram. Düşünürəm ki, bu kitab ömrünün çox hissəsini “Dədə Qorqud kitabı” haqqında məqalələr, kitablar yazmağa sərf edən Əzizxan Tanrıverdinin “ruhuna hakim kəsilib, onu ovsunlayıb, ruhunu silkələyərək onu daim haqqında yazı yazmağa, söz deməyə sövq edir” (s.15). Əgər belə olmasaydı, professor “Kitab”a 80-dən çox məqalə, 10 monoqrafiya həsr edə bilməzdi.

Ulu babalarımızın sirli-sehirli aləmi müəllifi o qədər öz ağuşuna çəkib ki, o, bu ecazkar aləmdən, bu sehrlı dünyadan bir addım belə uzaqlaşa bilmir.

Əzizxan Tanrıverdi “Kitab”ı sözbəsöz, cümləbəcümlə elə araşdırır, elə çözməyə çalışır ki, ondan sonra gələcək nəsillərə heç bir problem, heç bir cavabsız sual qalmasın. Mənə elə gəlir ki, Əzizxan Tanrıverdi “Kitabi-Dədə Qorqud”la birlikdə bir bütövdür. Onun qulaqlarında Oğuz igidlərinin nərəsi, qılınc-larının səsi daim eşidilməkdədir. Əzizxan Tanrıverdi, bəlkə, özü də bilmədən “Dədə Qorqud” dünyasına elə daxil olub ki, oradan geriyyə yol yoxdur. Lakin bütün bunlar bir yana. Elmi cəhətdən yanaşsaq, Əzizxan Tanrıverdinin “Kitabi-Dədə Qorqud”la bağlı araşdırmaları dastan haqqında bir çox yanlışlıqların aradan qaldırılmasına yardımçı olur: “... bulaq suyu kimi saf, ana südü kimi müqəddəs olan “Dədə Qorqud kitabı”na tez-tez müraciət et! Qopuz səsi, at kişnərtisi, dördnala çapan atların ayaq tappılısı ruhuna hopsun!... Dədə Qorqud müdrikliyi, Bayandır xan uzaqgörənliyi, Qazan xan tərəri daim səninlə olsun!” (s.16) – sözləri bütün türk gənclərinə öyüd-nəsihət olaraq səsləndirilir.

Dastanın antroponimik sistemi, obrazlı dili, obrazlar aləmi və s. haqqında dönə-dönə ürəkdən gələn yazılar yazan Əzizxan Tanrıverdi obrazlar arasındakı qohumluq əlaqələrini araşdırmasa, göstərilən zəncirin həlqələri tamamlana bilməzdi. Prof. Əzizxan Tanrıverdi “Dədə sözü işığında” kitabında Oğuz kişilərinin, Oğuz xanımlarının və kafirlərin qohumluq əlaqələrini sistemli şəkildə, ciddi araşdırmaya cəlb etmişdir.

Bundan başqa, kitabda etnoqrafiya məsələlərinə toxunulmuş, qohumluq terminləri şumer dili, qədim türk mənbələri və Azərbaycan dili müstəvisində müqayisəli şəkildə təhlil edilmiş, müasir dövrlə əlaqələndirilmişdir: “Ata, ana, oğul”

kəlmələri “Kitab”da, Orxon-Yenisey abidələrində və müasir Azərbaycan dilində eyni fonetik tərkibdə işlənmişdir (s.143)

“Kitab”da, eyni zamanda “qarıdaş, əmmi, tayı” şəklində işlənən sözlər müasir Azərbaycan dilində cüzi fonetik dəyişikliklərlə “qardaş, əmi, dayı” şəklində işlənmişdir. Bu sıraya müasir dilimizdə işlənən “qayınata, qayınana, baba, dədə və s.” sözlərini də nümunə kimi göstərmək olar. Təqdirəlayiq haldır ki, müəllif bu sözlərin hər birini sistemli şəkildə araşdırıb.

Müasir təhsil sistemində şagird və tələbələrin əxlaqi-mənəvi dəyərlər müstəvisində tərbiyə olunması işində “Kitab”ın böyük əhəmiyyəti olduğunu nəzərə alan Əzizxan Tanrıverdi yalnız “Dastan”dakı qohumluq terminlərini müəyyənləşdirməmiş, eyni zamanda qohumların, ailə üzvlərinin, tayfa nümayəndələrinin bir-birinə hörmət və məhəbbət göstərməsini, dar gündə bir-birinə arxa olmalarını, əl tutmalarını, ailədə sədaqətli olmaq kimi cəhətləri ön plana çəkmişdir. Bütün söylədiklərimizdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, “Dədə Qorqud kitabı” ümumilikdə əxlaqi-mənəvi dəyərlər kodeksidir. Mən yazımı belə bir sonluqla bitirmək istəyirəm: Nə yaxşı ki, tarix boyu ulu türklər var olublar. Nə yaxşı ki, ulu türklərin yaratdığı “Dədə Qorqud kitabı” var olub. “Dədə Qorqud kitabı”nın tədqiqatçıları və bu tədqiqatçılar sırasında Əzizxan Tanrıverdi var olub.

Sizin bu “Kitab”ı sətirbəsətir araşdırmağa mənəvi haqqınız çatır, Əzizxan müəllim! Siz bu missiyanı yerinə yetirmək üçün seçilmişsiniz. Bu, Sizin alın yazınızdır! Alın yazısından isə qaçmaq olmaz!

Yeganə İsmayılova
filologiya üzrə elmlər doktoru

ƏZİZXAN TANRIVERDİNİN “DƏDƏ QORQUD” SEVGİSİ

*“Alimləri eşidin, çünki onlar
dünyanın çırağı, axirətin nurudurlar.”*
Həzrəti Məhəmməd (s.)

Əzizxan müəllimi tələbəlik illərindən tanıyıram. Mən birinci kursda oxuyanda, o dördüncü kursda oxuyurdu. Onda Əzizxan müəllim fakültə komsomol komitəsinin katibi idi. Əlaçı və ictimaiyyətçi tələbə kimi aşağı kurslarda oxuyanlara nümunə idi. Bu gün də Əzizxan müəllim bir alim kimi, yorulmaz tədqiqatçı kimi öndə gedən dil tarixçilərindəndir. Onun dil sevgisi, “Dədə Qorqud” sevgisi bitib tükənmir. “Dədə Qorqud”u tədqiq etməkdən doymur. Qorqud ataya övlad sevgisi sonsuzdur. “Dədə Qorqud”u tədqiq etməkdən yorulmayan Əzizxan müəllimin “Qorqud” sevgisi ilahi sevgidir. Qanla, canla, ruhla gələn sevgidir, “Dədə Qorqud”a bağlılığı ruhun ehtiyacıdır, ruhun ruhla, canın canla qovuşmasıdır (Seyfəddin Rzasoy. “Dədə sözünün işığı”: “Dədə Qorqud”dan Dədə Əzizxana qədər. “Dədə sözü işığında”. Bakı, 2014).

“Kitab”a həsr etdiyi 10 monoqrafiya və 80-dən artıq məqalə bunu sübut edir. Özünün dediyi kimi, “Əsərlərimin hər birində, demək olar ki, “Dədə Qorqud” kitabına müraciət etmişəm. Dəqiq desəm, “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” dərsliyini ərsəyə gətirəndə də, türk mənşəli Azərbaycan şəxs adlarını tarixi-lingvistik müstəvidə tədqiq edəndə də,

İsmayıl Şıxlı, Nəriman Həsənzadə, Zəlimxan Yaqub, Zahid Xəlil, Mətləb Nağı, Firuzə Məmmədli, Akif Səməd kimi söz-sənət adamları barədə tənqidi məqalələr çap etdirəndə də, hətta dostlarım barədə yubiley yazısı yazanda da “Dədə Qorqud” kitabına istinad etmişəm, ucalardan uca abidəmizin ruhunu onlara hopdurmağa çalışmışam” (“Dədə sözü işığında”. Bakı, 2014, səh 15-16). Məhz buna görə də məqalənin adını Əzizxan Tanrıverdinin “Dədə Qorqud” sevgisi adlandırmışam. Filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Paşayev “525-ci” qəzətdə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu şifahi, qədim, orta və müasir Azərbaycan ədəbiyyatında” (Bakı, 2013) kitabına yazdığı məqalədə belə deyir: “Kitabi-Dədə Qorqud”elə bir əzəli-əbədi abidədir ki, onun daha möhkəm, daha davamlı, daha möhtəşəm və həmişəyaşar olmasında bir kərpic qoyanın da, min kərpic qoyanın da əməyi təqdirlə yad edilməlidir. “Kitabi-Dədə Qorqud” bizim epik yaddaşımız, düşüncə qaynağımızdır. Tükənməz bir xəzinedir, qürur və fəxarət yerimizdir. Ədəbiyyatımızın başlanğıcıdır” (“525-ci” qəzet, 29 yanvar 2014-cü il).

Əzizxan müəllim əsərləri ilə “Kitab”a min kərpic qoyanlardan biridir. Özü belə yazır: “Tarixdə çox kitablar olub, heç şübhəsiz ki, bundan sonra da olacaq. Hər kitabın öz dünyası, öz dəyəri var: kitab var ki, onu əlinə almaq istəmirsən; kitab var ki, onu vərəqləməklə kifayətlənirsən; kitab var ki, onun haqqında nəsə bir yazı yazır və bir daha ona müraciət etmirsən; kitab var ki, onu cəmi bircə dəfə oxumaqla mənəvi dünyanı zənginləşdirirsən; kitab da var ki, ruhuna hakim kəsilir, ruhunu ovsunlayır, ruhunu silkələyərək səni daim onun haqqında yazı yazmağa, söz deməyə sövq edir... belə bir nadir inci cəmi 154 səhifədən ibarət olan ... məhz “Kitabi-Dədəm Qorqud ala lisani-taifeyi-oğuzan”dır – “Ulu babamın kitabıdır,

babamızın kitabıdır – dədə-babalarımızın ölümsüz yadigarıdır” (Anar) (“Dədə sözü işığında”. Bakı, 2014, səh.15).

Ə.Tanrıverdi bir dilçi alim kimi dil tarixi faktlarını araşdırmaqla məhdudlaşmır. Onun “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları (1999), “Kitabi-Dədə Qorqud”un obrazlı dili (2006), “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası (2008), “Dədə Qorqud kitabı”nda at kultu (2012), “Dədə Qorqud kitabı”nın obrazlar aləmi (2013), “Dədə sözü işığında” (2014) kitabları böyük əməyin, zəhmətin, nəhayət böyük “Qorqud” sevgisinin bariz nümunəsidir. “Dəli Kür romanının poetik dili” adlı monoqrafiyada son olaraq yekun nəticəyə gəlir ki, “Dəli Kür” xalq ruhunun, Dədə Qorqud ruhunun daşıyıcısıdır, roman janrının ruhunda, janr yaddaşında dastan-epos yaşayır.

Professor Ə.Tanrıverdinin Qaragünə adı ilə bağlı tədqiqatlarından məlum olur ki, “Qaragünə” antroponimindəki “qara” apelyativi böyük, qüdrətli, “günə” isə ismin yönlük halında işlənən ən böyük planet anlamı “gün” (Günəş) mənasındadır. Qədim türk təsəvvürlərində günəş işıq, ucalıq, yüksəklik, həyat anlamındadır (M.Rzaquluzadə isə deyir ki, Qaragün “anadan olanda gün tutulduğu üçün adını belə qoymuşdular” (“Dədə Qorqud” boyları üzrə hekayələr). Bakı, 2004, səh 15-32).

Alimin “Dədə sözünün işığında” əsərində “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı obrazların qohumluq əlaqələrinin açılması qorqudşünaslıqda yenilikdir. Bu kitabın mənə doğmalığı bir də ondadır ki, Əzizxan müəllim mənim “Dədə Qorqud kitabı və müasir Azərbaycan ədəbi düşüncəsi” adlı monoqrafiyayı (Bakı, 2011) “zamanın tələbinə cavab verən dəyərli bir iş adlandırmışdır”.

Qorqudşünas, yazıçı-dramaturq, akademik Kamal Abdullanın bir fikrini xatırlatmaq istəyirəm: “Yeganə, vahid

“Dədə Qorqudun kitabı” tədqiqat işığında

oxunuş hər hansı, xüsusilə də “Dədə Qorqud” mətninin təbiətinə əzəldən yaddır. Yeganəlik əlahiddəyə gətirən yoldur. “Dədə Qorqud” kitabı nə qədər aşkarlanırsa, o biri tərəfdən yenə də tül pərdəyə bürünür, sirlər açıldıqca, yeni sirlər aşkarlanır” (K.Abdulla, S.Sarvan, E.Başkeçid. “Məqamlar”, Bakı, 2011).

“Dədə Qorqud” sevginiz heç vaxt bitməsin, Əzizxan müəllim!

Qüdrət Umudov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

**“KİTAB” ƏZİZXAN TANRIVERDİNİN
LİNQVİSTİK ARAŞDIRMALARINDA**

...İxtisasca dilçi olub, lakin ədəbiyyatşünaslıq və folklorşünaslıq məsələləri ilə də sintetik tərzdə məşğul olan görkəmli alimlərimizdən biri də filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Əzizxan Tanrıverdidir. Alimin “Kitabi-Dədə Qorqud”un obrazlı dili” (2006), “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası” (2006), “Poeziyanın dili, dilin poeziyası” (2008), “Dədə Qorqud kitabı”nda at kultu” (2012) və sonuncu “Dəli Kür” romanının poetik dili” (2012) kitabları və çoxsaylı məqalələri deyilənləri təsdiq etməkdədir. Ə.Tanrıverdi erudisiyalı alim, çoxplanlı tədqiqatçıdır. Biz onu yuxarıda adı çəkilən sələfləri və müasirləri olan böyük alimlərlə müqayisə edə bilərik.

İyirmiyə yaxın kitabın müəllifi olan Əzizxan müəllim olduqca məhsuldar alimdir. Ötən – 2012-ci ildə alimin iki sanballı monoqrafiyası çapdan çıxıb. İlin birinci yarısında bizi “Dədə Qorqud kitabı”nda at kultu” əsərilə sevindirən professor ilin sonunda “Dəli Kür” romanının poetik dili” monoqrafiyası ilə bir daha heyran etdi. Son kitab elmi ictimaiyyət və İ.Şıxlı nəsrini sevənlər üçün hadisəyə çevrildi. Əsərin rezonans doğurmasını ölkə mətbuatında çap olunan çoxsaylı resenziyalar, əsərin təqdimat mərasimində səslənən, alimin yaradıcılığına dəyər verən qiymətli rəylər sübut etməkdədir.

“At kultu”nu oxumuş, bəzi fikirlərimi müəllifə söyləmişdim. “Dəli Kür” romanının poetik dili”ni oxuduqdan sonra Əzizxan müəllimin təfəkkürünə, geniş diapazonlu yaradıcılıq məharətinə bir daha heyrət etdim. Onunla rastlaşarkən dərsə tələsirdim. Söhbətimiz qısa oldu. Özüm də bilmədən nitqimə “Xətib” ismi gəldi. Qəfil deyilmiş və ikimizin də tanıdığımız bu ada təəccübləndi. Əlini sıxıb təbrik etdim. Və yenə təkrar etdim: “Xətib Borçalı! İsmayıl müəllimin və digər ustadların haqqı sənə halal olsun! XI yüzillikdə Xətib Təbrizi, XXI əsrdə Əzizxan Tanrıverdi!...”

Əzizxan Tanrıverdinin yaradıcılığının bir istiqaməti folklorla bağlıdır. Onun həm də AMEA Folklor İnstitutunun aparıcı mütəxəssislərindən olması təsadüfi deyil. O, Azərbaycanın nüfuzlu qorqudşünaslarından biridir. Professor M.Allahmanlı yazır: “...”Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə bağlı araşdırmalar Ə.Tanrıverdinin elmi fəaliyyətində ayrıca bir tərəfdir. ... Təxminən iki yüz ilə yaxındır ki, dastan öyrənilir, təhlil edilir. Ədəbiyyatçılar, dilçilər, tarixçilər, etnoqraflar, musiqiçilər, coğrafiyaçılar və s. hamısı bütün istəklərini, qaranlıqları aydınlaşdırmaq üçün ona müraciət edirlər. Məhz dilçi alimimiz Ə.Tanrıverdi də dil tarixi kontekstində təkcə dil tarixi faktlarını araşdırmaqla məhdudlaşmır” (“Kredo” qəzeti, 9 fevral 2013-cü il). Ə.Tanrıverdi “Dədə Qorqud” eposunun dili, leksikası, obrazları ilə bağlı yeddi kitab müəllifidir. Onlardan sonuncusu – “Dədə Qorqud kitabı”nda at kultu” folklorşünaslığımız üçün daha əhəmiyyətlidir. Kitaba folklorşünas alim, filologiya üzrə elmlər doktoru Ramazan Qafarlı tərəfindən geniş, elmi cəhətdən dəyərli bir “Ön söz”ün yazılması da təsadüfi xarakter daşımır.

Ə.Tanrıverdi “Kitabi-Dədə Qorqud”u əzbər bilir. Onun hər cümləsini, hər sözünü, səslərini, hətta rənglərini belə gözləri

ilə çəkib içinə ötürüb. Xilqətindən öz soyunu sevən Əzizxan müəllim eposun vərəqlərini hər çevirəndə onun türkə, türkçülüyə olan sönməz sevgisi bir boy da artıb. Oğuz övladlarının pasportu olan “Kitab” alimin varlığına hakim olan mənəviyyət külliyyətidir. Yer üzündə türkü tanıyan, əlinin suyuna bələd olan hər kəs yaxşı bilir ki, at türk kişisi üçün nə deməkdir. Mənə elə gəlir ki, Ə.Tanrıverdi bunu dünyada hamıdan yaxşı bilir. Onun üçün də düşüncə və qənaətlərini əldə etdiyi mənbə materialları və aqlının mühakiməsi əsasında yazdığı “At kultu” kitabında bəyan edir. O, “Türk-oğuz cəmiyyətində ata olan münasibəti” at türk üçün “oğuldur”, “qardaşdır”, “sədaqətli dostdur, yoldaşdır, xilaskardır” fikirləri ilə ümumiləşdirir. Alimin “Dədə Qorqud kitabı”ndakı türk düşüncəsindən çıxardığı son nəticə belədir ki, “at ıgıdın (qəhrəmanın) özündən də üstündür”...

2013

Sakibə Ələsgərova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

**DƏDƏ QORQUD ARXALI DƏDƏ ƏZİZXAN,
YAXUD QƏDİM AZƏRBAYCAN OĞUZLARI
ARXAİK MÜSTƏVİDƏ**

Əzizxan müəllimin “Dədə Qorqud kitabı”nda dağ kultu” əsərinin adını oxuyanda ilk olaraq yadıma Dəli Dömrülün aşağıdakı sözləri düşdü:

Dügməsi böyük bizim tağlarımız olur,
Ol dağlarımızda bağlarımız olur, ...

Göründüyü kimi, Dastan qəhrəmanı sinfi mənsubiyyəti ilə öyünür, hünərinə, işinə inanır, söykəndiyinə güvənir. Oğuz igidləri daima “ac doyurub, yalavac donatmağ”ı birinci vəzifə hesab edib. Dağ cüssəli bu igidlər Vətən torpağı uğrunda ölümə gedən qəhrəman sifətilə təqdim olunur. Qışda aqban evlərdə yaşayan, yayda isə yaylaqlara köçərək dağların təmiz havasını alan oğuz ellərinin yası da, toyu da, istirahəti də ulu olub, hər tərپənişində qələbə çalıb. Dağ ürəkli igidlərimiz döyüşdə belə aman istəyəni bağışlayıb. Yüksək insani keyfiyyətlərə malik vətənpərvər oğuz igidləri uzun illər məmləkətin bütövlüyünü qoruyub saxlayıb. Yeri gələndə “köksü gözəl uca dağlara” ova çıxıb, “ov ovlayıb, quş quşlayıb”. Qədim oğuzların tapındığı dağa Əzizxan Tanrıverdinin də üz tutması təəccüblü deyil. Vətəninə sevən, xalqına hörmət edən, onun elminə, mədəniyyətinə, kökünə, soyuna sahib çıxan bir kəsin bu dəfə də dağına söykənərək dağ adlarını tarixi-linqvistik baxımdan araşdırması təbii haldır. “Dədə Qorqud kitabı”ndan on kitab

“çıxaran” professor Əzizxan Tanrıverdinin “Dədə Qorqud kitabı”nda dağ kultu” əsərində istinad etdiyi mənbələr müxtəlifdir. Burada türk xalqlarının tarixi vərəqlənir, bir çox sözlər etimoloji baxımdan araşdırılır, dağlara “ulu baba”, “ulu ana”, “soy-kök” kimi yanaşmalar əsaslı şəkildə təhlilə cəlb olunur. Dağ kultunun başlıca cəhətlərini ayrı-ayrı mənbələr əsasında araşdıran müəllif türk xalqlarının dağa olan ehtiramını, hörmətini alimlərimizin tədqiqat əsərlərindən gətirdiyi sitatlarla dəyərləndirərək tarixi-coğrafi - ədəbi qeydləri xronoloji baxımdan təsnifatlandırır. Müəllif özündən əvvəl kult hesab edilən varlıqlara münasibət bildirən tədqiqatçıların əsərlərindəki səciyyəvi cəhətlərə diqqət çəkərək Azərbaycan xalqının ən qədim tarixindən etibarən inamı, etiqaı və bunların ən ritual şəkilləri barədə hərtərəfli məlumat verir. Ulu dağlarımızın soykökümüz kimi qiymətləndirilməsi oğuz elinin yaşanmış həyat həqiqətidir. Dəfələrlə müraciət edərək bəhrələndiyimiz “Kitabi-Dədəm Qorqud” təsəvvürümüzdə səhifələnərkən müəllif həqiqəti daha qabarıq şəkildə görünür. Namərdlərin “oyununa gələn” Dirsə xan Qorqud sinirli qatı yayı ilə oğlunun kürəyinin arasından vurmuşdu. Qazlıq dağında atasını sevindirmək istəyən oğul ceyran, keyik qovaraq onun qabağında ovlayarkən düşmən kələyinə gəlmişdi. Oğlunun ovdan gəlişini gözləyən ana Dirsə xanın tək gəldiyini görəndə ona deyir:

Köksü gözəl dağlara
Dəstəm cəm eylədin.
Oğlunu da götürüb,
Çapıb ova yönəldin
Onda qoşa gedibsən,
İndi tək niyə gəldin?

.....

Yoxsa o Ala dağda
İtirmisən oğlumu? (2, 20)

Cavab almayan ana bədöy atını çapa-çapa oğuz igidlərinin ovlağına - Qazlıq dağına gəlib çıxdı.

Məzmunundan görünür ki, dağ, at tarixən igidlərimizin birbaşa həyatının içində olub. Bədöy atlar, yazda, qışda qarı-buzu əriməyən Qazlıq kimi bir çox dağlar, “dar gündə dada yetişən Xıdır İlyas”, əlində qopuzu xalqla iç-içə olan ozanlar, əli sapandlı, oxlu-yaylı igidlər xalqımızın qəhrəmanlıq tarixinin yaşanmış salnaməsidir.

Oğlunu al-qan içində görəndə Dirsə xanın arvadı, inandığı, söykəndiyi Qazlıq dağına üz tutur və ona qarğımağa başlayır:

Niyə sənin suların
Axır, a Qazlıq dağı?
Qoy qurusun dibindən,
Axarkən axmaz olsun!
Niyə sənin otların
Bitir, a Qazlıq dağı?
Qoy yanıb külə dönsün
Bitərkən, bitməz olsun!
Niyə cüyür-ceyranın
Qaçar, a Qazlıq dağı,
Qurusun daşa dönsün
Qaçarkən qaçmaz olsun!

Dağa canlı varlıq timsalında müraciət edən anaya Qazlıq dağı necə cavab versin? Əzizxan Tanrıverdi bu kimi məqamları nəzərə alaraq kultlaşdırılan dağın və digər təbiət hadisələrinin xalqın həyatı ilə nə dərəcədə bağlılığını elmi dəlillərlə araşdırır, oxucu və vətəndaş gözləməni cavablandırmağa çalışır. Müəllif yazır: “- ana Qazlıq dağına bir canlı varlıq olaraq qarğış

ünvanlayır... – dağ ruhu Boz atlı Xızıra transformasiya edilir və onun vasitəsilə ölümdən xilas olmanın əlacı tapılır” (1, 14).

Oğulun ata tərəfindən vurulmasına şahid olan da, onu qoynunda qoruyan da, çiçəkləri ilə yarasına məlhəm olan da dağdır. Oğlan huşsuz olanda Boz atlı Xızır –İlyas üç kərə yarasını sığıyıb, dağ çiçəyi ilə ana südünü məlhəm söyləyib. Xalqımızın tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı və bilavasitə həyatı ilə bağlı bu cür qiymətli yaddaşlar alim təfəkkürü ilə işıqlandırılarda qiyməti artıq, daha artıq anlamlı olur. Əvvəlcə bir dastan kimi oxunan kitaba münasibət dəyişir, kitab özü totemləşir, ona qarşı fərqli və daha canlı yanaşmalar formalaşır.

Dastanın hər boyunun axırında Dədə Qorqud məclisə üz tutub alqışlar söyləyir. Elə “Buğacın dastanı”nda da birinci alqış dağlarımıza gəlir: “Yerli qara dağlarınız yıxılmasın (2, 27). Oğuz eli olaraq “Amin deyirik”. Qoy dağlarımıza düşmən ayağı dəyməsin! Yıxılmaz dağlarımız “başı aşağı” olmasın! Erməni işğalçılarının gözü torpaqlarımızdan kəsilsin!

Alimin fikrincə, dağa inam həm ucalıq simvolu kimi qəbul edilməsi, həm də arxa, dayaq, hamı funksiyasını daşması ilə əlaqədardır. Xalqımızın tarixinə nəzər salsaq, Koroğlu, Qaçaq Nəbi və daha neçə-neçə qəhrəmanlarımızın sığınacağı olan dağlar səngər rolunu oynayıb.

Yaxud el arasında başına ağır hadisə gəlmiş hörmətli kişilər haqqında “dağ kimi kişi ikiqat olub” ifadəsi işlədilir. Elə dastanın özündə Beyrəyin sağ olduğunu öyrənən Banuçiçək bu şad xəbəri onun ata-anasına bu şəkildə çatdırır:

Gözlərin aydın, qayınana!

Gözlərin aydın, qayınata!

İraq-iraq qara dağın yıxılmışdı, ucaldı axı! (2, 52)

Qədim dövrlərdən bəri türk xalqları içərisində ataların öz oğullarına dağ adlarını verməsi bir ənənə halını alıb.

Tanıdığımız insanlar içərisində Savalan, Murov, Qafqaz, Himalay, Heydərbaba və s. kimi şəxs adlarını daşıyanlar var. Professor Əzizxan Tanrıverdi bu cür adverməni “Dastan”dan gətirdiyi misallarla təsdiqləyir: Qazılıq dağı-Qazlıq qoca; Qara dağ - Qaragünə, Qarabudaq; Qaraçuq dağı-Qaraçuq çoban-yəni Qaraca Çoban və s. bu qəbildəndir. Ağlaşan oroniminin yaranma tarixinə diqqət çəkən alim başı dumanlı, çiskinli bu dağın daima yağmurlu olmasının dağın adına yamsımasını maraqlı detallar əsasında verir və türk alimi O.Ş.Gökyayın “Dedem Korkudun Kitabı” əsərindən gətirdiyi sitatla əsaslandırır: “... bu dağ Borçalı və qazax türkmənlərinin yaylağıdır... başından duman əksilməyən çiskinli və çox yağmurlu olduğundan bu adı almışdır” (1,25). Bu adın xalq bayatılarında poetik şəkildə ifadə olunmasını gətirdiyi nümunələrlə daha da dəqiqləşdirir.

Əzizim ağlaşandı,
Qaraqaş, Ağlaşandı.
Gedək dərd bilənlərə
Görək kim ağlaşandı (1, 26)

Tək Ağlaşan deyil, bir neçə dağ adı gah oronim kimi, gah assonans və alliterasiya müstəvisində, gah da obrazların dilində hansı səviyyədə işlənməsi şəklinə təhlil obyektinə çevrilir, bir dilçi alimin qələmində obyektiv ifadəsini tapır. Dağ adları və dağ anlayışının qrammatik kateqoriyalar müstəvisində öyrənilməsi, eyni zamanda sintaktik xüsusiyyətlərinin dəqiqləşdirilməsi əsərin elmi səviyyəsini ortaya qoyur. Ən çox diqqətimizi çəkən dağın real varlıq kimi əks olunduğu məqamlara diqqətin yönəldilməsi, obrazlı ifadələrlə işlənməsi, hamiliyi, dağ, su, ağac və at kultlarının birlikdə təzahürü məsələləridir. Kədərli günlərdə, şadlıq səhnələrində qəhrəmanların ata münasibəti, baxışaçası ağsaqqal uzaqgörənliyi ilə

ortayaşlı bir alim tərəfindən mükəmməl şəkildə işlənib və elmi şəkildə əsaslandırılıb.

Oğuz elinin böyüyü, xanlar xanı Bayandur başda olmaqla oğuz igidləri məclis quranda atdan ayğır, dəvədən buğur, qoyundan qoç kəsərmişlər. Əsərdə atla bağlı bir çox məqamlara toxunulub. Bir maraqlı nüans var ki, yeri gələndə dərdləşdiyi və inandığı atını kəsəndə oğuz igidi bu anlamda nə düşünüb? Nağıllarımızda da at ayağının yüyrək, hətta uğurlu olması barədə məlumatlar var. Dastanda atası tərəfindən vurulan Dirsə xanın oğlu ağrının şiddətli məqamında qolunu dolayıb bədöy atının boynunu qucaqlayır.

Əzizxan Tanrıverdi bu kimi nümunələrə müraciət edərkən təkcə onun semantikasını haqqında düşünmür, nümunənin sintaktik təqdimi onu daha çox maraqlandırır. Düzdür, alim metaforik-poetik funksiya baxımından izahı vacib sayır, ancaq dəqiq elmi təhlillər semantik dinamikaya baxışını üstələyir. Məsələn, dağın ucalığı, böyüklüyü, hamiliyi səni ağuşuna alarkən, özünü onomastik leksikanın əhatəsində taparsan. Əsərin gücü də elə bundadır. Əsərdə dağ, su, ağac və at kultlarının birlikdə təzahürü dastandan gətirilmiş maraqlı nümunələr əsasında təhlil olunur, onların zəncirvari bağlılığı sintez şəklində öyrənilir. Buğacın dastanında Dədə Qorqudun alqışı çox maraqlıdır:

Yerli qara dağlarınız yıxılmasın!

Kölgəlicə qaba ağacınız kəsilməsin!

Gur-gur axan gözəl sular qurumasın!

Çapa-çapa ağ-boz atlar büdrəməsin! (2, 27)

Müəllif bu kultların ayrılıqda oğuz igidi üçün anlamı olmadığını fikrindədir.

Əzizxan Tanrıverdinin məlumat əhatəliliyi ona imkan verir ki, oğuz igidləri ilə bağlı, yaradılışla bağlı bütün kultlara

elmi münasibətini bildirsin. Alimin “Qanlı quyruq üzüb çap-çap udan”, “Ağca qoyun görəndə quyruq çırpıb qamçılayan” qurdla xəbərləşməyə də sintaktik səviyyədə fikir bildirməsi maraqlı olardı. Araşdırmasında dərəcə kateqoriyasına qədər “əl uzatması” elmi səviyyəsi və dünyagörüşünün də əsas dərəcə göstəricilərindəndir.

“Kitabi-Dədəm Qorqud”un təsiri ilə çox əsərlər ərsəyə gəlib. Cənubi Azərbaycanda anadilli poeziyamızın inkişafında böyük əməyi olan Bulud Qaraçorlu Səhəndin (1926-1979) 1980-ci ildə Ankarada “Sazımın sözü” adı altında kitabı nəşr olunmuşdur. Kitaba müqəddimə (“söz başı”) və dastandan altı boy (Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul”, “Dir sə xan oğlu Buğac”, “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı”, “Qaraca Çoban”, “Bəkil oğlu Əmrən” və “Təpəgöz”) daxil edilmişdir. Türk oxucularını Cənubi Azərbaycandakı ədəbi proseslə tanış edən prof. Dursun Yıldırım kitabın sonunda lüğət də vermişdir. Dəfələrlə ayrı-ayrı yerlərdə nəşr olunan əsər Şimalda 1984-cü ildə işıq üzü görmüşdür. “Səhəndin “Sazımın sözü” əsəri “Dədəmin kitabı” adı ilə də tanınır. Bəzi məqamlarda bu əsəri dastanın nəzmə çəkilməmiş variantı hesab edirlər. Ancaq burada şair yüksək pafosla, hisslərini qataraq boyları nəzmə çəkir, epiloq və proloq verir, dastana ictimai-fəlsəfi görüşlərini aşılayır. Sevdidi Azərbaycanın qəhrəmanlıq tarixini heç nədən çəkinmədən, bütün qadağalara baxmayaraq, təbliğ edən Səhənd milli təəssübkeşlik hissləri güclü olan bir şair idi. Bu əsəri ilə farslara xalqının möhtəşəm tarixini təqdim etdi. Doktor Cavad Heyət bu əsəri Səhəndin “Millətnaməsi” adlandırıb.

Bulud Qaraçorlu Səhənd Cənubi Azərbaycanın fədailərindən olub. İnqilabi Demokratik Hərəkat dövründə 2 dəfə həbs olunub. Məhbəs həyatı və işgəncələr görəndə, zindana atılan Səhənd çox xəyanətlər də gördü, ancaq düşmən qarşısında

“Dədəm Qorqudun kitabı” tədqiqat işığında

əyilmədi. Bir müddət fəal siyasi fəaliyyət göstərdi. Onun inqilab, azadlıq, mübarizə, vətən mövzusunda çox əsərləri var. Ancaq çox vaxt onu “Fədailər marşı” əsəri ilə tanıyırlar.

Şair Qorqud vətəninin düşməndən azad olması arzusundadır:

Qoy səngərlər evim olsun, dağlar başı məskənim,
Zülm əlindən azad olsun bu müqəddəs vətənim.
Quzğunlardan, bayquşlardan təmizlənsin gülşənim,
Qoy gül açsın bundan sonra çəmənlərdə nəstərən,
Çün azadlıq istəyirəm, bir də azad bir Vətən!

Öz türkcülüyünü, keçmişini yaxşı bilən şair daima doğru yolda oldu. Onun vətəni Azərbaycan, soy-kökü Dədə Qorqud arxalıdır. Odur ki, onu yolundan döndərmək istəyənlərə nifrətlə “fırıldaqçılar” deyir, özünün vətənsiz olmadığını, göbələk kimi istənilən yerdən çıxmadığını hayqırır:

Mənə nə irq, nə də dədə yontayın,
Özüm öz kökümü yaxşı tanıram,
Gedin özünüzə baba arayın,
Sizin yerinizə mən utanıram.

Səhənd 1945-1946-cı illərin fəal demokratlarından olub. Dövrün çatışmamazlıqlarını heç nədən çəkinmədən əsərləri ilə tənqid atəşinə tutub. 1946-cı ildə Milli Hökumətin ləğvi bir çoxları kimi onu da çətin vəziyyətə saldı. Səhənd həmin dövrün qanlı yaddaşını şeirə çevirib;

Dönərgəməz döndü,
Ocaqlarımız söndü.
Dal boyunlar sürəhi qapağı kimi
ağaclardan asıldı.
Kimlər öldü qurtuldu,
Kimlər gedər-gəlməz oldu.
Kimlərin necə olduğu bilinməz oldu.

Əsərlərinin ilk çapı gizli oldu. “Sazımın sözü” 1964-cü ildə qeyri-rəsmi şəkildə nəşr olundu. Vətənpərvər insan, istedadlı şair, inqilabçı demokrat Səhənd şimallı-cənublu Bütöv Azərbaycanın soy-kökünə layiq və sadıq oğludur.

“At türkün qanadıdır”, “türk at belində dünyaya gəlib” aforizmlərinə hörmətlə yanaşan Əzizxan müəllimin üzərində at təsviri və yuxarı hisəsində hörmətli, nasirimiz İsmayıl Şıxlının şəkli olan digər kitabı diqqətimizi çəkir: “Dəli Kür” romanının poetik dili”. Bu kitab münasibət bildirdiyimiz əsərdən bir il əvvəl nəşr olunub. İsmayıl Şıxlı – bizim sevimli müəllimimiz, xalqımızın hörmətli yazıçısı xalqına hörmətlə yanaşan, toteminə də, kultuna da sahib çıxan bir insan idi. İsmayıl Şıxlı at minməyi də, ata minib ad qazanmağı da hər anlamda bilən əsil Azərbaycan kişisi kimi xalqımızın yaddaşında qalıb. Belə bir şəxsiyyətin “Dəli Kür” kimi hamı tərəfindən oxunan və sevilən bir əsərinin poetikasını işləmək xoşbəxtlikdir. İsmayıl Şıxlı Əzizxan Tanrıverdinin də müəllimi olub. Sevilən, savadlı tələbə olan Əzizxan Tanrıverdinin estafetini (yəni aldığı C.Cabbarlı təqaüdünü) biz davam etdirdik. Elə 1983-cü ildə Xankəndidə keçirilən “Азербайджанская литература во время Великой Отечественной Войны” adlı Beynəlxalq konfransda iştirak və məruzə etməyə hörmətli müəllimimiz İsmayıl Şıxlının tövsiyəsi ilə getmişdik. O zaman dövrün tələbinə uyğun olaraq üzdənirəq Ser Sarkisyan tərəfindən təltif də olunmuşduq. Odur ki, Əzizxan müəllimdə İsmayıl Şıxlıya qarşı həm müəllimi, həm də xalqımızın böyük yazıçısı kimi hörmət var. “Dəli Kür”ün tarixi yaddaşımızın bərpasına istiqamətləndirən bir əsər kimi qiymətləndirilməsi aksiomadır. Oğuz elinin adət-ənənəsi, inamı, əxlaqı, etiqadı və sairə kimi məsələlər bu və ya digər şəkildə “Dəli Kür” əsərində öz əksini tapır. Əsərin qəhrəmanı Cahandar ağa bütün mənfi və müsbət

xüsusiyyətləri ilə bərabər təsvir olunan tipik Azərbaycan kişisidir. “Dəli Kür” əsərinin poetik pafosu onu araşdırma obyektinə çevirib. Professor Əzizxan Tanrıverdi əsəri “...Azərbaycan ədəbiyyatının ən mükəmməl romanı” (3, 3) hesab edir. İsmayıl Şıxlı yaradıcılığını Şoloxov üslubu ənənələri ilə yaxınlaşdıran Y.Surovtsevdən fərqli olaraq Əzizxan Tanrıverdi yazır: “...”Dəli Kür”də cümlə modellərinin yaratdığı ahəngdarlıq, epik intonasiya birbaşa “Dədə Qorqud kitabı” ilə bağlıdır” (3, 19)

Müəllif ayrı-ayrı tədqiqatçılardan gətirdiyi arqumentlərlə isbat etməyə çalışmışdır ki, “Dəli Kür”də folklorumuzun, “Kitabi-Dədəm Qorqud”un təsiri var. Ancaq bu təsir əsərin ruhunda özünü göstərir. Alim əsərdəki obrazlar tərəfindən işlədilən atalar sözlərinin xarakterin dilinə uyğunlaşdırılmasını müsbət hal hesab edir. Atalar sözlərinin bir hissəsinin qismən dəyişikliyə uğraması, obrazların fikirlərinin atalar sözlərinə uyğunlaşması müəllifi o qənaətə gətirib ki, “Dəli Kür”dəki atalar sözlərini semantik qruplara ayırsın: mərdlik, kişilik, sədaqət, təmkin, tale, istək, dəqiqlik və s. bildirənlər. Yazıqlıq və kimsəsizlik qrupunda Şahnigarın dilindən söylənilən “Ərsiz arvad yüyənsiz at kimi şeydir” ifadəsindəki əsrlərlə atalarımız tərəfindən sınınilan semantik məna həyat həqiqəti, yazıçı təxəyyülü və alim baxış açısını üz-üzə qoyur. İlk addımında səhvini anlayan və xoflanan obrazın memarı İsmayıl Şıxlı düşdüüyü vəziyyətə və “dınqıra süzən müridlər”ə gülməyi tutan Şahigarını seçim qarşısında qoyur.

İ. Şıxlı “özgə gözündə tük axtaran” Cahandar ağasının bacısının səhv yola düşməyəcəyi qənaətindədir. Cahandar ağa mütləq şəkildə “namus təmizləmək” fikrinə düşəcək. Professor Əzizxan Tanrıverdi isə bunu əsərin poetik strukturunu zənginləşdirən bir vasitə kimi görür və İ.Şıxlıyı xalq içərisindən

çıxan, onun dəyərlərinə tam mənasında yiyələnən hikmət sahibi kimi qiymətləndirir.

Əzizxan müəllim meyxanada oxunan nəğmənin məzmunla nə dərəcədə bağlılığını xırdalığına qədər izləyir. Əsərdəki (“Nəğmənin ahəngi, sözləri də dəyişirdi”) cümlənin sonunda nöqtələr qoyan alim, yəqin ki, bu fikirdədir: bu nəğmənin ahəngi, məzmunu bizim yaddaşımızda olan, sevdiyimiz nəğmə deyil, mühitə uyğunlaşdırılmış, meyxana müridlərinin içindəki şəri ortaya qoyan xarakter göstəricisidir. Yazıçının həyat həqiqətini ifadə etmək üsullarından biri kimi qiymətləndirilən bu vəziyyət əsərə mənfilik deyil, daha çox reallıq anlamı gətirir. İsmayıl Şıxlı yaratdığı qəhrəmanın ağzından çıxan “quduz” ifadələri verməklə Cahandar ağasının heç də müsbət bir obraz olmadığı qənaətini göstərir. Həmin nümunələrin semantikasına girən prof. Əzizxan Tanrıverdi isə bunu əsərdəki sintaktik bütövün semantik yükü ilə bağlayır. Əzizxan Tanrıverdinin “Dəli Kür”dəki eydirmələr, nəğmələr, mahnılar, aşıq şeirləri ilə bağlı “yorumları” o qədər doğmadır ki, fərqi nə varmadan şəxsi fikrimiz kimi sahibləndiyimiz məqamlar da oldu. Elə bil əsər oxucu ilə debat şəklində işlənib. Düşüncələrini alimin fikirlərinin içərisində tapırsan. Elmlilik, sadəlik və aydınlığın birgə təzahürü kimi yaranan “Dəli Kür” romanının poetik dili” monoqrafiyası müəllifin “elmi ağırlığı” və yazıçıya, onun yaradıcılığına olan güclü sevgidən doğur. “Dəli Kür”də aşıq şeirlərindən istifadənin işlənmə məqamlarına diqqət çəkən müəllif şeirlərlə obrazların daxili nitqi arasında məntiqi bağlılıq tapır və əsərdən gətirdiyi nümunələrlə əsaslandırır.

Bir qədər əvvəl qeyd etmişdik ki, Əzizxan Tanrıverdi “Dəli Kür”də “Kitabi-Dədəm Qorqud”un təsirini görür. Müəllifin fikrincə, bu təsir əsərin məzmununa hopub. Məntiqi

bir düşüncədir. İ.Şıxlı xalqla iç-içə olan, onun adət-ənənəsini dərindən bilən, keçmişinə bələd olan bir yazıçıdır. Türk xalqları əsrlərdir ki, keçmişinə sahib çıxır, cilalayır, gələcək nəsillərə ötürür. İ.Şıxlı kimi bir xalq yazıçısının əsərlərində Dədə Qorqud ruhunun olması labüddür. Türk kişinin xarakterinə yad olan məsələlərə diqqət çəkən alim Cahandar ağanın, Şamxalın, Çərkəzin heç vaxt özünü öyməməsini məlum mentalitetlə əlaqələndirir. Tanıdığımız və bununla fəxr etdiyimiz İsmayıl Şıxlının da belə xüsusiyyəti var idi: tərifi layiq ola-ola bu barədə bir kəlmə özündən eşitməzdin, xoşagəlməz fikirləri cavablandırmazdı, sadəcə küskün ruhla uzaqlaşardı. İ.Şıxlının Cahandarı Allahyarın üzərinə tək gedir, Qazan xan ailəsini qurtarmaq üçün tək döyüşmək fikrindədir, düzdür, sonra ona kömək gəlir. Məqsəd qəhrəmanın “mən”indən gedir. Belə ruhsal məqamlara diqqət çəkən Əzizxan müəllim ata, at kultuna münasibəti İ.Şıxlının “Dəli Kür” əsərində də davam etdirir.

Oğuz igidlərinin at üstündə igidliyindən çox yazıblar. Düşmən Qazan xanın evini yağmalayanda “tovla-tovla şahbaz atlarını”da aparmışdı. Qazan xanın köməyinə atının boğazı bəhri qotazlı Qaragünə oğlu Qarabudaq, boz atının yalında qar buz bağlayan şir Şəmsəddin və başqaları gəldi:

Görünməmiş savaşı oldu,
Meydanlar dolu baş oldu!
Şahbaz atlar yürüşdülər
Sürət ilə, nalı düşdü! (2, 37)

Müəllif dastandakı igidlərin ata münasibətinə aid gətirdiyi nümunələri və “Dəli Kür” qəhrəmanlarının atla bağı düşüncələrini paralellər aparmaqla təhlil edir. “Kitabi Dədəm Qorqud” da Beyrəyin, Qazan xanın, Qanturalının öz atlarına yaxın sirdaş kimi yanaşmaları Cahandar ağanın “Qəmər” atına

verdiyi qiymətlə qarşılaşdırılır. Beyrək atına qardaş, yoldaş kimi, Cahandar ağa Qəmərə dar gününün harayçısı kimi baxır. Alim doğru olaraq qərara gəlir ki, İ.Şıxlının yaratdığı at obrazı “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı at obrazlarının məntiqi davamıdır. Aşağıdakı nümunəyə diqqət yetirsək, mütləq şəkildə müəlliflə razılaşmalı olacağıq. Banuçiçəyi Beyrəyə almaq istəyən el ağsaqqalları onun dəli qardaşından qorxurlar. Qərara gəlirlər ki, elçiliyə Dədə Qorqud getsin. Bu zaman Dədə Qorqud deyir: “... siz özünüz Dəli Qoçərin xasiyyətinə bələdsiniz, barı Bayandur xanın tovlasından iki şahbaz, yüyrek at gətirin, biri Keçi başlı Keçər aygırı, bir də Toğlu başlı Dür aygırı. Əgər qaçma-qovma olsa, birisini minərəm, birisini yedəyimə alaram” (2,41)

Bu məqamda da at “dardan qurtarma” funksiyasını yerinə yetirir. Bacısını Beyrəyə verməyə razı olan Dəli Qoçər bir çox şeylərlə bərabər min dənə aygır at istəyir. Bu nümunə də tarixən ata olan maddi və mənəvi ehtiyacın bariz nümunəsidir.

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Əzizxan Tanrıverdinin əsərlərini oxuyarkən bu nəticəyə gəlirsən ki, alim dilçilik elminin bütün sahələrindən xəbərdardır. Nə özünü, nə müraciət etdiyi əsərləri, nə də tələbələrini darda qoymaz. Ola bilsin ki, onun təfəkkürünün zənginliyi, ürəyinə Dədə Qorqud dünyalı bütöv Azərbaycanı yerləşdirməsi qələmini də kulta çevirməsinə kömək edib.

Ədəbiyyat

1. Əzizxan Tanrıverdi. “Dədə Qorqud Kitabı”nda dağ kultu. Bakı, 2013.
2. Şamil Cəmşid. Dədə Qorqud dastanları. Bakı, 1980.

3. Əzizxan Tanrıverdi. “Dəli Kür” romanının poetik dili. Bakı, 2012.
4. “Dəli Kür” romanının poetik dili” ədəbi tənqiddə. Bakı, 2013.
5. Nəğmələr, inanclar, alqışlar. Bakı, 1986.
6. Paşa Əfəndiyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 1992
7. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. Bakı, 1985.
8. Xalqımızın deyimləri və duyumları. Bakı, 1988.
9. Mehdixan Kəlbəcərli. Dağlar oğlu. Bakı, 1999.

Pərixanım Soltanqızı
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
publisist

TANRI İSTEDAD BƏXŞ EDƏNDƏ

Əzizxan Tanrıverdinin “Dədə sözü işığında” kitabını səhifələyib oxuduqca, düşüncəmdə yanılmadığımı bir daha təsdiqlədim. Azərbaycan dilinin bu yorulmaz tədqiqatçısı “Dədə Qorqud”un aşiqidir. Və bu aşiqlik onun vücudunda təpədən dırnağacandır.

Əzizxan müəllimin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikasını kafedrasında masasına “Kitabi-Dədə Qorqud” sanki möhürlənib. Alimin barmaqları, gözlərinin nuru, qəlbinin işığı ilə hər gün səhifələnir. Bu səhifələnmə bitmir, tükənmir. Qorqudsünaslığa elmi təfəkküründən yeni-yeni əsərlər doğularaq türk dünyasına ərnağan edilir.

Professorla elmin hansı sahəsi ilə həmsöhbət olursansa ol, mütləq söz körpüsünü “Dədə Qorqud”dan salacaq. Odur ki, onun 24 kitabından 9-nun “Dədə qorqud”la bağlı olması təəccüb doğurmur. Nəzər salaq: “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları (1999), “Kitabi-Dədə Qorqud”un obrazlı dili (2006), “Kitabi-Dədə Qorqud”dun söz dünyası (2008), “Dədə Qorqud kitabı”nda at kultu” (2012), “Dədə Qorqud kitabının obrazlar aləmi” (2013) və s. “Dədə sözü işığında” alimin doqquzuncu kitabıdır. Bu sıradan 10-cu və 11-cisi çapa hazırdır. Bu günlərdə işıq üzünü görəcək. Geniş oxucu auditoriyasına, elmi ictimaiyyətə, tələbə və magistrantlara təqdim ediləcək.

Tədqiqatçı alimin 2012-ci ildə çap olunmuş “Dəli Kür romanının poetik dili” kitabının adı “Dədə Qorqud”la bağlı olmasa belə, o da “Dədə Qorqud”dan qaynaqlanıb. Çünki İ. Şıxlının “Dəli Kür” romanı eposa söykənib. “Dəli Kür” romanının poetik dili” tək tələbənin müəlliminə məhəbbətindən deyil, həm də eposa sonsuz isti münasibətindən yaranmışdır.

Əzizxan müəllimin “Dədə sözü işığında” kitabına folklorşünas alim, professor Seyfəddin Rzasoy “Dədə sözünün işığı”, “Dədə Qorquddan Dədə Əzizxana” adlı ön söz yazmış, kitabda qoyulan problemi elmi cəhətdən geniş və əhatəli şərh etmişdir. Hətta həmkarlarına söz söyləməyə belə yer qoymasa da, ədəbiyyatşünaslıq baxımından biz də bir iz tapa bildik.

Alim tədqiqatını eposdakı obrazların qohumluq əlaqələrinə yönəlmişdir. Və bu əlaqələri elmi cəhətdən müxtəlif aspektdə araşdırmışdır. Bu zaman müəllif oğuz kişilərinin, qadınlarının, kafirlərin qohumluq əlaqələrini elmi təhlilə çəkir. Maraqlı nəticələrə gəlir. Araşdırmasını qohumluq terminlərinin şumer dili və qədim türk mənəbləri, müasir Azərbaycan dili, qohumluq terminlərinin quruluşu, atalar sözləri və zərbi-məsəllər, bədii təsvir və ifadə vasitələri müstəvisində aparır. Qohumluq terminlərinin tərkibindəki epitetləri və bu terminlərin təşbehlər daxilində işlənməsini tədqiq edir. Bununla yanaşı, kişi və qadın cinsini ifadə edən qohumluq terminindən də elmi cəhətdən bəhs edir. Qohumluq terminləri ilə bağlı özünəqədərki hörmətli alimlərin şərh və transkripsiyalarına münasibətini bildirir. Bu zaman öz iddiasında bəzilərilə həmrəy olur, bəzilərilə isə razılaşmayaraq öz elmi qənaətlərini əsaslandırır. Müəllif tədqiqatında elmin müxtəlif sahələrinə də işıq salmışdır. Alim tədqiqatını tək diçilik baxımından deyil, elmin müxtəlif sahələri (tarix,

mədəniyyət, məntiq, psixologiya, etnoqrafiya, anatomiya və s) ilə də əlaqəli aparmışdır. Tədqiqat əsəri, eləcə də ədəbiyyatşünaslıq baxımından da dərin məna kəsb edir. Əsər ədəbi təhlillərlə zəngindir. Biz də diqqəti aşağıdakı məsələyə yönəldərək alimin öz iddiasında haqlı olmasına münasibət bildiririk:

Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyunda Beyrəyin ölüm xəbərini alan Banıçiqəyin ağısında işlənmiş bir ifadəyə nəzər salaq: “Göz açuban gördüğüm, könül ilə sevdigim, bir yasdıqda baş qoduğım!” (D-58) ifadələri mətnin müasir şəklində “Bir yasdıqda baş qoyacağım!” (səh 156) şəklində işlənmişdir. Müəllif haqlı olaraq belə bir nəticəyə gəlir ki, mətnin əslində “Baş qoduğım” ifadəsi toydan öncə Banıçiqəyin nişanlısı ilə ər-arvad münasibətlərində olması mənasındadır. Mətnin müasir şəklində isə “baş qoyacağım” ifadəsi Beyrəklə Banıçiqəyin toy edib ər-arvad olacaqları anlamında verilmişdir.

Tədqiqatçı 16 illik dustaqlıqdan qayıdan Beyrəyin nişanlısına dediyi sözlərlə (“üç öpüb, bir dişləyib, altun yüzigi barmağına keçirmədimmi qız”?) Banıçiqəyin dilindən verilmiş “bir yasdığa baş qoduğım” ağısının məntiqi bağlılığını araşdırıb yekun nəticəyə gəlir: “Üç öpüb bir dişləmək” ifadəsi ilə Banıçiqəyin dilindən verilmiş “Bir yastığa baş qoymaq” ifadəsi eyni semantik yuvaya daxil olur. Dəqiq desək, həmin məndəki “bir yastığa baş qoymaq” ifadəsi məhz ər-arvad mənasındadır” (səh. 123). Alimin bu fikrində haqlı olmasına el arasında təzə evlənənlərə deyilən “bir yastıqda qocalasınız” alqışı da əsas verir. Bir yastıqda yatmaq. Bir yastıqda qocalmaq. Ɖr-arvadlara aid deyimlərdir. Sonra müəllif mətnin əslində “Baş qoduğım” frazmenin mətnin müasir çap şəklində “baş qoyacağım” şəklində getməsi ətrafında mülahizələrini söyləyir. Eyni zamanda F.Zeynalovun və S.Əlizadənin bu məsələyə islami

dəyərlər, müsəlman əxlaqı baxımından yanaşmalarını əsaslandırır. (Bax: səh 123).

Əzizxan Tanrıverdi yuxarıda göstərilən problem ətrafında Banıçiçəyin bir türk müsəlman qızı yox, türk-xristian qızı olması qənaətinə gələrək bu üzdən onu toydan öncə nişanlısı ilə ər-arvad münasibətində olmasını mümkün hesab edir. Müəllif bu qənaətini Dəli Domrulun xatununun dilindən verilmiş “Bir yastıqda baş qoyub əmişdigim” ifadəsi ilə qarşılaşdırıb əsaslandırır. Onun kafir düşərgəsindən olub, sonra islam dinini qəbul etməsini ifadə edir (bax: səh 124) . Qeyd edək ki, alimin bu münasibəti dilçilik elmində orijinaldır. İlk dəfədir ki, bu məsələyə Əzizxan Tanrıverdi işıq salır. V.V.Bartold həmin ifadəni olduğu kimi tərcümə etsə də, “Baş qodduğım” ifadəsinə münasibət bildirməmişdir. “С кем клала голову на одну подушку.....” (səh 39)

Tanrı sevdiyi bəndələrinə istedad bəxş edir. Əzizxan Tanrıverdi də bu sıradandır. Bu istedadlı alim əlində qələm Azərbaycan elminin əsgəridir. Elmi təfəkkürünü Azərbaycan elminə, tələbələrinə xərcləyir. Yorulmadan yazan, yaradan, elmdə orijinal fikirlər, mülahizələr söyləyən, araşdırmalar aparan alimdən elmi ictimaiyyət, tələbələri yeni-yeni əsərlər gözləyir. Elmdən yazmaqdan xüsusi zövq alan, qidası da, suyu da elmdən olan bu gənc alimə yaradıcılıq uğurları diləyirik. Gözümüz onun yaradacağı əsərlərin yolundadır ...

Əli Rza Xələfli
“Kredo” qəzetinin baş redaktoru

SÖZÜN DİLİ – DİLİN SÖZÜ
Əzizxan Tanrıverdiyə məktub

Əziz dost! Sənin çoxşaxəli yaradıcılığını təhlil eləmək, daha dəqiq desəm, elmi yatırını araşdırmaq nə qədər istəyim olsa da, Tanrı mənə vaxt baxımından qismət eləmədi. Və bu qismətin ünvanıma vaxt imkanı verməməyindən də naşükür deyiləm. Çünki ayrı-ayrı məqamlarda əsərlərinin təqdimat mərasimlərində iştirak etmişəm və xüsusilə “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası” əsərlə bağlı fikir və düşüncələrimi çox aydın məram və məqsəd kimi bildirmişəm.

Əzizim, Əzizxan müəllim, əgər yadımdadırsa, “Kitabi-Dədə Qorqud”la bağlı təqdimatın haqqında sənin oxucu auditoriyanı ehtiva edən məclisdə dedim ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası” əsəri sözün gücünü ehtiva etmək baxımından xüsusi təqdirəlayiqdir. “Qədim türk mənbələrində yaşayan şəxs adları” kitabın, lap elə bu günlərdə işıq üzü görən “Dədə sözü işığında” əsərin bizə imkan verir ki, sənin haqqında kifayət qədər geniş miqyasda söhbət açaq.

Məlum məsələdir, Dədə Qorqud aləmi üçün bu gün orijinal söz demək çox çətindir. Ancaq Əzizxan Tanrıverdi olaraq “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası” əsərində qorqudşünaslıq üçün yeniliyi, təzəliyi gətirmək gücündə olduğunu sübut etmişən. Yazı imkanı və məhdudiyyəti baxımından yalnız mənbə kimi həmin əsərin özünü göstərə bilərəm.

Əzizim, Əzizxan Tanrıverdi, sənin haqqında, daha dəqiq desəm, yaradıcılığınla bağlı, yəni türkoloji xidmətini üzə çıxarmaq baxımından yazmaq istəyimi sözə çevirmək məqamında kitabxanama əl uzatdım. Əzizxan Tanrıverdi adı ilə bağlı çoxlu kitablar üstümə axın-axın gəldi.

Düşünürəm ki, səni elm adamı olaraq Dədə Qorqud mühitinə bağlı bir mütəfəkkir kimi tədqiq edən, araşdıran çoxları bundan sonra da olacaq. Ancaq bu qənaətimi ifadə etmək istəyimdə iqrarlıyam, qərarlıyam: Sən bir alim olaraq, Dədə Dorqudu və Dədə Qorqud mənəvi mühitini ruhumuza, mənəviy-yatımıza gətirmək baxımından əvəzsiz xidmətlər göstərmisən. Tanrı səni seçəndə adına və soy adına da qızırğanmayıb – Əzizxan Tanrıverdi!

...Əzizim, Əzizxan Tanrıverdi. Dədə Qorqud dünyası ilə bağlı adları əgər sən olmasaydın, kim bu qədər həssaslıqla, türk mənəvi mühitinə doğmalılıqla şərh edə bilərdi?

Bu, mənim üçün sual olaraq qalardı.

...Əzizim, Əzizxan, yaşa, yarat! Bir daha sənə deyirəm, sənin yazdıqlarını kimsə yazmayacaq, sənin açdığın sirləri kimsə açə bilməyəcək!

*“Kredo” qəzeti,
15 noyabr 2014-cü il*

Asif Hacıyev
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

TANRI VERGİLİ TƏDQIQATÇI

Professor Əzizxan Tanrıverdi türk bədii təfəkkürünün ən monumental abidəsi sayılan “Dədə Qorqud kitabı”nın həm tədqiqi, həm də tədrisi sahəsində çalışan şəxsiyyətlərdəndir. Onun nəşr olunmuş çoxsaylı elmi əsərlərini ötəri nəzərdən keçirməklə alimin yaradıcılığında bu möhtəşəm eposun tutduğu yer haqqında müəyyən təsəvvür yaratmaq mümkündür. Lakin 200 illik yubileyini qeyd etməyə hazırlaşdığımız qorqudşünaslığın inkişafında Əzizxan müəllimin rolu əsərlərinin çoxluğu ilə deyil, apardığı tədqiqat işlərinin dərinliyi ilə səciyyələnir. Bütün iç dünyası minilliklərin arxasından boylanan Qorqud dünyası ilə bağlı olan dilçi alimin uğurlarını gecəli-gündüzlü ağır elmi fəaliyyətlə yanaşı, ulu Tanrının ona bəxş etdiyi vergi – dərin və hərtərəfli düşünmə tərzii ilə əlaqələndirmək istərdik.

Qorqud atanın heç də hər tədqiqatçıya öz sirlərini asanlıqla açmayan söz dünyasını, bənzərsiz obrazlar aləmini, zəngin qrammatik quruluşunu, səslənməsi ilə ürəklərə təpər, qəblərə sevgi bəxş edən şəxs adlarını adi araşdırıcı gözü ilə tədqiqata cəlb etmək olduqca çətindir. Araşdırılan məsələlərə linqvopoetik yanaşma, onu bir neçə baxış bucağında fikir süzğəcindən keçirmə qorqudşünas alimin fərdi üslubunu xarakterizə edən müsbət kefiyyətlərdəndir. O tədqiq etdiyi problemin mahiyyətinə elə varır, dəlilləri ardıcılıqla elə düzür, mülahizələrini elə ümumiləşdirir ki, gəldiyi nəticələrin obyektivliyinə zərər

qədər şübhə qalmır. Hər bir alimin elmi əsərlərinin dəyəri oxucusunu, tərəf müqabilini inandırmaq bacarığı ilə ölçülür. Bu mənada Ə.Tanrıverdi inandırmağı bacaran tədqiqatçılardır. Etiraf edirəm ki, bəzi sözlərin: məsələn, Qazan xanın yurd yeri ilə xəbərləşməsində “Qom-qomla mənim qoma yurdım” misrasındakı “qom” arxaizminin, Təpəgözlə Basatın deyişməsində getmiş “Anam adın sorar olsañ – qaba Ağac” misrasındakı “anam” sözünün, eləcə də bir sıra şəxs adlarının (Qan Turalı, Qara Günə və s.) oxunuşu və mənalandırılması ilə bağlı mövqelərimiz fərqli olsa da, onun öz mülahizələrini arqumentləşdirmə üsulundakı orijinallıq heyranedici təsir bağışlayır.

Aydındır ki, elmin inkişafı fikir müxtəlifliyindən keçir. Həqiqət ziddiyyətli məqamların ortaya qoyulub çözülməsi yolu ilə üzə çıxır. Mübahisəli məsələləri görmək, hətta dəqiq şərh olunmasa belə, onu elm aləminə gətirmək özü hünərdir. İstənilən elm sahəsinin sonrakı inkişafı mövcud problemlərin vaxtında görülməsi və bu istiqamətdə aparılacaq tədqiqatlara təkan verilməsindən çox asılıdır. Ə.Tanrıverdi qorqudşünaslığın müasir inkişaf mərhələsində sözünü qətiyyətlə deyən və öz mövqeyini fundamental mahiyyət daşıyan əsərləri ilə nümayiş etdirən dəyərli alimlərimiz sırasında öncüllərdəndir. Örnək olası bir haldır ki, Əzizxan müəllim təkamül mərhələsini yaşamaqda olan qorqudşünaslıqda yeni cığırılar açmaqla gənc tədqiqatçılar nəslinin bu işə daha həvəslə girişməsinə şərait yaradır.

Bu məqamda bir məsələni xüsusi qabartmağı lazım bilirəm. Azərbaycan qorqudşünaslığının yaranıb formalaşmasında H.Araslı, M.Təhmasib, Ə.Dəmirçizadə, Ş.Cəmşidov, T.Hacıyev, S.Əlizadə, K.Abdulla, K.Nərimanoğlu kimi tanınmış alimlərimizin əvəzsiz xidmətləri olduğu danılmaz faktdır. Məlumdur ki, abidənin mətninin hazırlanıb ölkəmizdə ilk dəfə

nəşr edilməsi akademik H. Araslının adı ilə bağlıdır və böyük alimin, keçən əsrin 50-ci illərinin siyasi təzyiqlərinə baxmayaraq, “Kitab”ın məhz Azərbaycan xalqına məxsus olması üzərində qətiyyətlə durması və bu fikri elmi araşdırmaları ilə sübut etməsi həmişə qeyd ediləsi, xatırlanası faktdır. Lakin bəzi araşdırıcıların dediyi kimi, Azərbaycan qorqudşünaslığı heç də H.Araslıdan başlamır və mənə elə gəlir ki, böyük alimin bu titula ehtiyacı da yoxdur. Əgər qorqudşünaslığın əsası 1815-ci ildə alman alimi Henri Fridrix fon Dits tərəfindən qoyulmuşdursa, Azərbaycan qorqudşünaslığının özül daşında repressiya qurbanı Əmin Abidin adı yazılmalıdır. Məhz ilk dəfə onun təqdimatında “Dədə Qorqud” eposu ölkəmizdə elmi araşdırmaların tədqiqat obyektinə gətirilmişdir ki, professor Ə.Tanrıverdi də müasir dövrümüzdə həmin qorqudşünaslar pleadasının layiqli davamçılarından sayılır.

Əzizxan müəllimin ulu Qorqudun düzüb qoşduğu və sonrakı əsrlərdə yeni ozanlar nəslinin “çalıb-ayıtdığı”, soylamalarla zənginləşdirdiyi bu boylar toplusunun dilinə həsr etdiyi əsərləri rəngarəngliyi, mövzu genişliyi ilə diqqəti çəkir. Onun “Dədə Qorqud kitabı”nın dil möcüzəsi” (Bakı, Nurlan, 2008) əsəri ümumilikdə söyləyici ozanın və ayrı-ayrı obrazların çoxçalarlı dil xüsusiyyətlərinin yeni metodologiya ilə öyrənilməsini istiqamətləndirir.

Əzizxan Tanrıverdi Qorqud boylarını müasir dilimizin bütün imkanlarından yararlanıb məharətlə təbliğ edən gözəl nətiqdir. AMEA Folklor İnstitutunun müntəzəm şəkildə hər il keçirdiyi “Dədə Qorqudu anım günü” elmi seminarında etdiyi çıxışlar bunun bariz göstəricisidir. Fikir və mülahizələrini söz təkrarına, cümlə qırıqlığına yol vermədən birnəfəsə dinləyicilərə çatdırmaq onun çıxışlarının məziyyətidir ki, hər dəfə alqışlarla qarşılanır. Görünür, müəllimlik peşəsindən irəli gələn

bu axıcı və məntiqli nitq, həm də ürəyin alovundan, yazıb-yaratmaq eşqindən xəbər verir.

O təkəcə Dədə Qorqud irsinin araşdırılması ilə kifayətlənmir, həm də bu qədim və əsrarəngiz söz xəzinəsinin sirlərini gələcəyin dil və ədəbiyyat müəllimlərinə, filoloqlarına tədris edir; qəlbində daşdığı Qorqud sevgisini, ana dilinə qayğı və hörmətlə yanaşmaq missiyasını gənc nəsle aşılayır.

“Kitab”ın dilində tez-tez belə bir deyim təkrarlanır: “Əyəgülü ulalır, qabırğalı böyür”. Türk dilinin oğuz və qıpçaq leksikasına məxsus sözlər üzərində qurulmuş bu məsələdə insan övladının böyüməsinin qanunauyğunluğu ifadə olunur. Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Ə.Tanrıverdi yaradıcı təfəkkürünün gücü ilə böyümüş nurlu bir ziyalıdır. Tanrının ona bəxş etdiyi istedad hələ neçə-neçə gizli mətləblərin aydınlaşmasında açar rolunu oynayacaqdır ki, bu da növbəti uğurlara aparıcı işıqlı yoldur. Yolun açıq olsun, Tanrı vergili Əzizxan müəllim!

Arif Kazımov
filoloq-jurnalist

“KİTAB”IMIZIN LAYİQLİ XİRİDARI

“Xalqımızın zəngin klassik irsini yüksək qiymətləndirirəm, amma bu irsdə üç hadisə mənimçün xüsusilə əzizdir, munisdir, mərhəmdir – “Kitabi-Dədə Qorqud”, Füzulinin türkcə divanı və “Leyli və Məcnun”u, Mirzə Cəlil Məmməd-quluzadənin yaradıcılığı. Bu üç abidəyə - hər üçü mənimçün möhtəşəm abidədir – toxunan hər hansı sözü, ifadəni ... şəxsən öz ürəyimə vurulan zərbə kimi duyuram”. Bu sözlər xalq yazıçısı Anara məxsusdur. Çünki klassik irsin qorunması, təbliği və təəssübkeşliyi hər bir azərbaycanlının müqəddəs vəzifəsi, borcu olmalıdır. Qorqudşünas Əzizxan Tanrıverdi kimi...

20 ildən artıqdır ki, Əzizxan müəllim ruhunun bir parçasına çevirdiyi “Kitab”ın “tilsiminə”, “ovsununa” tuş gəlib. “Kitab”a dair 80-dən artıq məqalə və 10 monoqrafiya yazsa belə, hələ də o tilsimdən çıxıb bilməmişdir. Özünün etiraf etdiyi kimi, nədən yazsa, nə barədə düşünsə də, ilk növbədə, “Kitab”ın aurası onu rahat buraxmır. Belə demək mümkünsə, “Dədə Qorqud kitabı”mız sanki bir aysberq kimidir – onun kiçik hissəsi bizim əlimizdə, nəşrlərdədir, gözə görünməyən əsas hissəsi isə öz daxilində, açılmamış məna qatlarındadır.

“Kitab” haqqında yeni söz demək o qədər də asan iş deyil. Yüz illərdən bəri yaranan sənət aləminə nəzər saldıqda adama elə gəlir ki, hər şeydən yazılmış, hər söz deyilmişdir. Lakin sənət xəzinəsinə baş vurduqda əl dəyməmiş, ələ gəlməsi

çox çətin olan nə qədər cəvahirat görürsən. Əsl məsələ bu xəzinənin yolunu bilmək, onun açarını ələ keçirməkdir.

Əzizxan müəllim təbiətən rahatlıq bilməyən, dinclik tanımayan qorqudşünasdır. Bu yerdə Amerika yazıçısı Uilyam Folknerin bir fikrini xatırlatmaq yerinə düşür: “Böyük əsərlər dəhşətli əzablar içində doğulur”. Təbii ki, yazana əziyyət verməyən yazı oxuyana da zövq verməz. Yalnız ürəkdən gələn söz həmişə ürəklərə yol tapır.

Əzizxan Tanrıverdinin “Kitab” haqqında yazıları buna bariz nümunədir. “Kitab”a dair yazı yazmaq, hər şeydən əvvəl, möhtəşəm abidəni əhatəli düşünməkdən başlanır.

Qorqudşünas alim yalnız “Kitab”ın tədqiqi ilə məşğul olmur, eyni zamanda milli duyğular üstündə köklənmiş, türk təfəkkürünün mücəssiməsi olan abidəyə dair yanlış, qeyri-dəqiq fikirlərin əhatə dairəsinin genişlənməsinə, bir növ, siper çəkməklə də məşğuldur. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün alimin qələminin məhsulu olan “Dədə sözü işığında” adlı monoqrafiyasına müraciət edək. Bütövlükdə monoqrafiyanı təhlil etmək niyyətindən uzağıq. Yalnız diqqətimizi cəlb edən bəzi məqamlara toxunmağı münasib hesab etdik.

Monoqrafiyada qohumluq münasibəti bildirən “həyat yoldaşı” anamlı “yoldaş” sözünün dilçiliyimizdəki ümumi mənzərəsi nəzərdən keçirilmişdir. Müxtəlif dilçi alimlərin (alimlərin adı və soyadını göstərməyə ehtiyac duymadıq - A.K.) mülahizə və mövqelərini şərh etdikdən sonra müəllif öz baxış bucağını belə ümumiləşdirir: “Fikrimizcə, yuxarıda adları çəkilən müəlliflər üç mənbəni nəzərə almayıbsa – 1) “Kitab”; 2) Azərbaycan dili şivələrini; 3) “Kitab”ın rus dilinə V.V.Bartold tərcüməsini” (səh.51). Sonra müəllif təqdim etdiyi mənbələrdəki inandırıcı və dolğun detallarla öz fikrini düzgün şəkildə əsaslandırma bilmişdir. Bu barədə müəllif özəl fikrini

qeyd xarakterli bir cümlə ilə belə yekunlaşdırmışdır: “Yəqin ki, bu mənbələrə istinad olunsa idi, ... həmin qeyri-dəqiq izahlar bu gün də dilçiliyimizə dair yazılmış əsərlərdə təkrarlanmazdı. Yaxud məlum olduğu kimi, qorqudşünaslıqda “kafir” sözüne müxtəlif prizmalardan yanaşılıb. Həmin baxış bucaqlarından bəzilərinə diqqət yetirək:

– prof.E.Əlibəyzadə “Kitab”dakı kafirləri ermənilər və gürcülər kimi başa düşməyi lazım bilmişdir. Hətta gürcülər sözünü ermənilərin xeyrinə ixtisar da etmişdir;

–prof.Ş.Cəmşidov isə dolayı yolla kafirləri ermənilərlə əlaqələndirmişdir.

Əzizxan Tanrıverdi isə vaxtında həyəcan təbilini çalaraq bu cür izahatların həqiqəti əks etdirmədiyini göstərmişdir. Qorqudşünas alim yazır: “... hər iki müəllif erməniləri Oğuzların qonşusu hesab edir; biri erməniləri dost kimi (Ş.Cəmşidov), digəri düşmən kimi (E.Əlibəyzadə) təqdim edir; ... “Kitab” isə hər iki fikri təkzib edir. Sonda qorqudşünas müxtəlif mənbələrə istinad edərək fikrini belə yekunlaşdırır: “...Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, “Kitab”dakı kafirləri ermənilər kimi təqdim etmək elmə ziddir, tarixi saxtalaşdırmaq, uydurma tarix yaratmaqdır; “Kitab”dakı kafir obrazlarını isə üç istiqamətdə qruplaşdırmaq olar: qıpçaq və karluqlar (xristian türkləri); yunanlar, gürcülər (səh.109).

Əzizxan Tanrıverdinin “Kitab”la bağlı çox qiymətli araşdırmaları mövcuddur. Lakin bir məqalə çərçivəsində həmin araşdırmaları təhlil süzgəcindən keçirmək imkan xaricindədir. Növbəti yazılarımızda bu məsələlərə bir də qayıldacağıq. Təbii ki, Əzizxan Tanrıverdinin yeni tapıntıları ilə birgə.

Xankişi Məmmədov
texnika üzrə fəlsəfə doktoru

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”UN SÖZ DÜNYASI”NIN SƏKKİZ BUCAĞI

Bu dünyanın eşqi var, atəşi var, badəsi var, peymanəsi var, amma çox əfsuslar olsun ki, sonu həsrətlə bitən pərvanəsi də var. Açması budur ki, insan bu dünyaya gəlir, hərə öz ömrünün pəncərəsindən bu dünyanı seyr eləyir. Amma etiraf edək ki, insan yer üzündə bir vəfa, etibar, sədaqət, qeyrət, kişilik görmədiyinə görə bu dünyayla tez vidalaşır. Yoxsa nə olmuşdu? Əbəs yerə vəfasız dünya, etibarsız dünya, gəlimli-gedimli, son ucu ölümlü dünya demirlər ki! Bu deyimlər elə belə yaranmayıb ki! Elə belə demirlər ki, insan bu dünyada üç gün ömür sürür və ya dünya beşgünlük dünyadır.

Bədbəxt o kəsdir ki, bu dünyaya uşaq gəlir, elə uşaq kimi də köç edib gedir. Xoşbəxt o kəsdir ki, qırx-qırx beş yaşında ikən, bəlkə də, hələ bir az tez ağsaqqallıq, dədəlik rütbəsinə çatır. Bizim Əzizxan Tanrıverdi kimi.

Əzizxan müəllimi görəndə ürəyindən ən çox sevib sinədəftər elədiyim bu misralar keçir:

Baxma balacayam, belə gödəyəm,
Əyilməz, qatlanmaz bilək var məndə.
Məni də Allahım belə yaradıb,
Bəlkə də, dağ boyda ürək var məndə.

Doğrudan da, Əzizxan müəllimin ürəyi kimi ürək tapmaq çox çətindir. Həmişə bir məsləhət lazım olanda yanına qaçmışam onun:

Bu boyda dünyada bir adam yoxdu,
Elin dərd-sərindən söhbət edəsən.
Bu boyda dünyada bir adam yoxdu,
Adam tapmaq üçün hara gedəsən?

Əgər bu sual kimisə düşündürsə, çəkinmədən birbaşa açıq ürəklə Əzizxan müəllimin yanına gəlsin.

Deyəsən, mətləbə keçmək bir qədər uzandı axı? Bu, əslində, nə Əzizxan müəllimin günahı, nə də mənim uğursuzluğumdur. Sadəcə olaraq, söz sözü çəkdi, mən də sözdən qorxan bir Allah bəndəsi kimi ürəyimdən keçənlərin bir qismini oxucularla bölüşdüm. Bir də hər şeyin öz vaxtı var axı:

Boş pətəyin bal vaxtıdı,
Məchul bir sual vaxtıdı.
Vaxtın hələ kal vaxtıdı.
Vaxtın yetişən vaxtı var.

Bax elə indicə, deyəsən, vaxt gəlib yetişdi, qapını döydü. Odur ki, mətləbə keçək.

Bəri başdan qeyd etmək istəyirəm ki, Əzizxan müəllimin ali məktəb tələbələri, magistrantlar, elmi işçilər, eləcə də geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulan “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası” adlı kitabı istər əsərdəki antroponimik vahidlərin kompleks və sistemli şəkildə, tarixi-linqvistik prizmadan izah edilməsi, istərsə əsərdəki fonetik, leksik və morfoloji arxaizmlərin Azərbaycan dilinin qərb ləhcəsində saxlanmasının müəyyənləşdirilməsi, istərsə “Kitab”ın “müqəddimə” hissəsindəki atalar sözləri və zərbi-məsəllərin “boy”larla bağlılığının dəqiqləşdirilməsi, istərsə də “Kitab”dakı assonans və alliterasiyanın digər poetik kateqoriyalarla müqayisəli şəkildə tədqiq edilməsi baxımından yeni fikir və mülahizələrlə zəngin bir monoqrafiyadır. “Kitabi-Dədə Qorqud” haqqında kifayət qədər sanballı əsərlər yazılsa da, bu kitab sözü gedən “Dastan”a yeni

ruhda yanaşma baxımından fərqlənir və istər-istəməz diqqəti çəkir. Ümumiyyətlə, Ə.Tanrıverdinin bütün əsərləri ruhla yazılıb. Elə ona görə də bu əsərlər ruhu olan insanlara daha doğma gəlir.

Əslində, dilçi olmağına baxmayaraq, Əzizxan müəllimin bu kitabında müxtəlif istiqamətli mövzu yükünə – tarixə, coğrafiyaya, etnoqrafiyaya dair kifayət qədər bir-birindən maraqlı məlumatlar əldə etmək olar. Bu baxımdan Ə.Tanrıverdi düşüncəsi sərhədsizdir. Sözsüz ki, bu, onun fenomenal təfəkkürlü, erudisiyalı, universal yaradıcılıq imkanlarına malik bir alim olmağından irəli gəlir. Görünür, Əzizxan müəllim nəinki humanitar elmləri, eləcə də təbiət elmlərini yaxşı bilir. Bu istedad isə ona, görünür, ulu babası Dədə Qorquddan keçib. Elə ona görə də “Dədə Qorqud”u çox sevir Əzizxan müəllim! Hətta özündən də çox!

Qərribə adı var bu kitabın: “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası”. Əvvəla, söz özü dünyadır, dünya da sözdür. Dünyanı sözlə dərk edirlər. Bu əsər geniş mənada **“Kitabi-Dədə Qorqud” – söz – dünya**” üçbucaqlısı kontekstində araşdırılır. Bu kitabda deyilən sözlər adi sözdən çox fərqlənir, onlardan adi söz iyi gəlmir, adi söz sferasından çıxaraq dərin mənə daşıyan vahidlərdir. Hər sözün və hər ifadənin görünməyən tərəflərinə qiymət verilir bu əsərdə. Dastanın tədqiq olunma sərhədi düzgün olmayan səkkizbucaqlını xatırladır. Bu səkkizbucaqlının tərəfləri bunlardır:

birinci tərəf: “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı antroponimlərin tədqiqi tarixi;

ikinci tərəf: “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı antroponimlərin etimologiyası;

üçüncü tərəf: Qazax-Borçalı bölgəsində yaşayan “Kitabi-Dədə Qorqud”;

dördüncü tərəf: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı və Azərbaycan dilinin qərb ləhcəsinin fonetik xüsusiyyətlərində oxşarlıqlar;

beşinci tərəf: “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənib, müasir ədəbi dilimiz baxımından arxaik hesab olunan sözlərin eynilə və ya müəyyən fonetik, semantik dəyişmələrdə Azərbaycan dilinin qərb ləhcəsində işlənməsi;

altıncı tərəf: “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı arxaik morfoloji elementlərin Azərbaycan dilinin qərb ləhcəsində saxlanması;

yeddinci tərəf: “Kitabi-Dədə Qorqud”un “müqəddimə”-sindəki atalar sözləri və zərbi-məsəllərin “boy”larla bağlılığı;

səkkizinci tərəf: “Kitabi-Dədə Qorqud”da assonans və alliterasiya.

Əzizxan müəllim tədqiqatını niyə məhz səkkiz istiqamətdə aparıb? Çox maraqlıdır. Bunu yeddi, yaxud doqquz və sair seçə bilərdi. Səkkiz sayı Azərbaycan mədəniyyəti və məfkurəsində də ayrıca dəyər daşıyıb və daşımaqdadır. Bizim bayrağımız da səkkizguşəlidir. Bir vaxtlar Osmanlı dövlətinin bayrağı yeddi ulduzlu olub. Bəzi versiyalara görə, səkkizguşəli ulduz “cənnətin səkkiz qapısı” anlamına gəlir. Bildiyimiz kimi, əski təsəvvürləri qoruyub çağımıza çatdıran mənbələrdə səkkiz sayı ilə doqquz sayı kainatın mifoloji modelinin üfüqi və şaquli vəziyyətini simvollaşdırır. Dünyada səkkiz sayının sehrlı mənə daşmasına, dünyanın üfüqi simvolunu təmsil etməsinə inananlar hələ də var. Yer kürəsini də səkkizguşəli düşünmüş və bütün kainatı nurlandıran Günəşi də elə səkkizşüalı təsəvvür etmişlər. Yəni Günəşin səkkiz şüası dünyanın səkkiz güşəsinə istilik, işıq, nur paylayır. Mifoloji təsəvvürə görə, Tanrı göydə ilk, yəni Baş şamanı xəlq etdikdən sonra onun olacağıın qarşısında səkkizbudaqlı bir ağac da bitirmişdir. “Şah almaz” da

səkkizbucaqlı formasındadır. Hər halda çox maraqlıdır. Amma bizə elə gəlir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un səkkiz istiqamətdə tədqiqi sırf təsadüfdür.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası”nın səkkiz bucağından birincisi “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı antroponimlərin tədqiqi tarixi ilə bağlıdır. Burada müəllif türkün mənəviyyatını əks etdirən, onun ən dəyərli atributu olan antroponimlərin tədqiqi tarixinin V.V.Bartoldla başladığını qeyd edir. Müəllif göstərir ki, “Dədə Qorqud” dastanındakı antroponimlərin boylar üzrə qruplaşdırılması, Qazan, Uruz kimi antroponimlərin bir neçə boyda işlənməsinin dəqiqləşdirilməsi, qəhrəmanların bir-birinə qohumluq münasibəti və titullarının boyların müqayisəsi əsasında müəyyənləşdirilməsi kimi məsələlər V.V.Bartoldun adı ilə bağlıdır. Azərbaycanda isə bu məsələnin əsasını Ə.Abid qoyub, daha sonra bir çox tədqiqatçılar bu sahədə müəyyən araşdırmalar aparmışlar. Əzizxan müəllim M.Ergin, F.Zeynalov, S.Əlizadə, O.Gökyay, Ə.Dəmirçizadə, A.Yakubovski, V.Jirmunski, Ş.Cəməşidov, T.Hacıyev, A.Qurbanov, K.Abdullayev, M.Seyidov, R.Qafarlı, S.Rzasoy, F.Xalıqov, Ç.Hüseynzadə, K.Bəşirov, S.Mehdiyeva və başqalarının “Dastan”dakı antroponimlərlə bağlı bu və ya digər səpgidə müəyyən araşdırmalar apardıqlarını qeyd etmişdir. O da vurğulanmışdır ki, Dastandakı antroponimlər kompleks və sistemli şəkildə linqvistik tədqiqata cəlb edilməmişdir. İlham Abbasovun qeyd etdiyi kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı antroponimlərin əsaslı tədqiqi problemi ilk dəfə olaraq bütövlükdə, kompleks və sistemli şəkildə Ə.Tanrıverdi tərəfindən araşdırılmışdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası”nın səkkiz bucağından ikincisi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı antroponimlərin etimologiyası problemidir. Ümumiyyətlə, antroponimlərin, eləcə də paremioloji vahidlərin öyrənilməsində formala-

şan mövcud aspektlər sistemində, bəlkə də, ən az tədqiq olunan sahələrdən biri onların etimoloji aspektdən öyrənilməsi sahəsidir. Düzdür, bu sahədə müəyyən araşdırmalar aparılmışdır, lakin bizə elə gəlir ki, bu tədqiqatların davam etdirilməsi çox vacibdir. Bu mənada professor Ə.Tanrıverdinin bu problemə xüsusi önəm verməsi diqqətdən kənar qala bilməz. Dastanda işlədilən antroponimlərin sayı və mənşəyi barədə müxtəlif fikirlər olsa da, Ş.Cəmşidovun qeyd etdiyi kimi, onların demək olar ki, 99 faizinin adı türk-Azərbaycan adlarıdır. Ə.Tanrıverdinin antroponimlərin kökü – geni ilə bağlı apardığı maraqlı araşdırmalar türk fəlsəfəsini, onun bədii təfəkkürünün etnik-coğrafi koordinatlarını açıq şəkildə bizə çatdırır ki, bu da qədim türk dövlətçilik sistemi strukturlarını, onların siyasi tarixini dəqiqləşdirməyə imkan verir. Dastandakı antroponimlərin tarixi-etimoloji prizmadan tədqiqində on iki əsas prinsipin götürülməsi də uğurlu yanaşmadan xəbər verir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası”nın səkkiz bucağından üçüncüsü Qazan-Borçalı bölgəsində yaşayan “Kitabi-Dədə Qorqud”dur. Niyə tədqiqat obyektini kimi məhz qərb bölgəsi seçilib? Şərq yox, cənub yox? Birincisi, “Kitabi-Dədə Qorqud” izlərinə daha çox Qazax-Borçalı bölgəsində rast gəlinir. Digər tərəfdən, Qazax-Borçalı elə qərb deməkdir. Müəllif bu bölmədə Qazax-Borçalı bölgəsinin türk mənşəli toponimlərlə zəngin olmasından söhbət açır və yeri gəldikcə onların adlarını çəkir. Məsələn, Qarayazı, Göyçəli, Qazan qayası, Oruzman, Qonbor dağı, Böyük Ulaşlı, Kiçik Ulaşlı, Bejanoğuzaran, Kəpənəkçi, Baytallı, Təkəli və s. Qeyd etmək istəyirəm ki, bu cür toponimlərə Qarabağda və onunla həmsərhəd olan rayonlarımızda da rast gəlmək olur. Məsələn, Qubadlı rayonunda Qarayazı, Yazı düzü, Ulaşlı, Əmən dağı, Dondarlı, Cəbrayılada Qazan zəmi və s. toponimlər mövcuddur.

Bu bölmənin maraqlı doğuran cəhətlərindən biri də “Kitabi-Dədə Qorqud”un bir neçə boyunda qabarıq şəkildə ifadə edilən ağaca, suya və qurda inamla bağlıdır. Müəllifin qeyd etdiyi kimi, Qazax-Borçalı bölgəsində indi də pir sayılan ağaclara, əsasən, “xan-çınara” rast gəlmək olur: onun kölgəsində qurban kəsilir, insan əli çatan, aşağı sallanan budaqlarına isə rəngarəng parça kəsikləri, hətta lent bağlanılır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür pirlərə Qarabağa bitişik rayonlarda da rast gəlmək olur. Hətta Qubadlı rayonunda “Çinar” adlanan, yaşı, bəlkə də, min ildən də çox olan ağac var. Onun qanadını kim kəssə, ziyan çəkər. Bir dəfə biri balta ilə həmin ağacın qanadının birini doğramışdı, arasından heç iki gün keçməmiş cəzasını aldı. Bundan başqa, bu bölgədə məşhur “Pir dağı” da var ki, onlar da həmişə ziyarətgah olmuşdur. Yeri gəlmişkən, “pir ağaclar”a təkçə “xan çinar” yox, başqa ağaclar da, məsələn, “ardıc” ağacı, “palıd” və s. kimi də rast gəlmək olur. Odur ki, bu bölgələrdə də tədqiqatlar aparmaq maraqlı olar.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası”nın səkkiz bucağından dördüncüsü “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı və Azərbaycan dilinin qərb ləhcəsinin fonetik xüsusiyyətlərində oxşarlıqlardır. Müəllif burada konkret faktlarla əsaslandırır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un fonetik xüsusiyyətlərinin çox hissəsi qərb ləhcəsində mühafizə olunur.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası”nın səkkiz bucağından beşincisi “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənib, müasir ədəbi dilimiz baxımından arxaik hesab olunan sözlərin eynilə və ya müəyyən fonetik, semantik dəyişmələrdə Azərbaycan dilinin qərb ləhcəsində işlənməsi probleminə həsr olunub. Bu bölmədə müəllif bir sıra vahidlərin qərb ləhcəsində, eləcə də digər dialektlərimizdə mühafizə olunmasını konkret faktlarla əsaslandırır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası”nın səkkiz bucağından altıncısı “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı arxaik morfoloji elementlərin Azərbaycan dilinin qərb ləhcəsində saxlanması məsələləri ilə bağlıdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası”nın səkkiz bucağından yeddincisi “Kitabi-Dədə Qorqud”un “müqəddəmə”-sindəki atalar sözləri və zərbi-məsəllərin “boy”larla bağlılığına həsr olunub. Müəllif bu bölmədə çox doğru olaraq qeyd edir ki, “Kitab”ın “müqəddimə”sindəki atalar sözləri və zərbi-məsəllər bizlərə çox mətləbləri anladır. “Müqəddimə”dəki atalar sözləri və məsəllər 4 istiqamətdə qruplaşdırılmışdır:

1) “Müqəddimə”də I bölməyə daxil edilmiş atalar sözləri və zərbi-məsəllərin “boy”larla bağlılığı;

2) II bölməyə daxil edilmiş atalar sözləri və zərbi-məsəllərin “boy”larla bağlılığı;

3) III bölməyə daxil edilmiş atalar sözləri və zərbi-məsəllərin “boy”larla bağlılığı;

4) IV bölməyə daxil edilmiş məsəlvari cümlələrin “boy”larla bağlılığı.

Əzizxan Tanrıverdi bütün bu detalları ayrı-ayrılıqda, özü də aydın şəkildə izah edərək belə nəticəyə gəlir ki, “müqəddimə”dəki bütün atalar sözləri və zərbi-məsəllər bir-birini tamamlayır və burada elə detal yoxdur ki, “boy”larla bağlanmamış olsun. Ümumiyyətlə, “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası”nı oxuyandan sonra istər-istəməz bu qənaətə gəlirsən ki, atalar sözləri, zərbi-məsəllər və digər paremioloji vahidlərin ədəbiyyatşünaslıq aspektində öyrənilməsi məntiqli sayılsa da, onların sintaktik quruluşu, konseptual məna radiusunun dilçilik baxımından tədqiqi də vacib və maraqlıdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası”nın səkkiz bucağından səkkizincisi və sonuncusu “Kitabi-Dədə Qorqud”da

assonans və alliterasiya – sait və samitlərin təkrarı məsələsidir. Bu bölmədə müəllif maraqlı araşdırmalar apara bilmiş, “Kitab”dakı assonanslarda on beş prinsipin gözlənilməsini qeyd etmiş və onların hər biri ayrılıqda konkret misallarla əsaslandırılmışdır. Müəllif belə nəticəyə gəlir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili üçün həm incə, həm də qalın saitlərin assonansı xarakterikdir. Alliterasiya ilə bağlı təkcə o faktı göstərmək kifayətdir ki, əksər tədqiqatçılar başqa samitlərin alliterasiyasına toxunsalar da, əsasən “q” samitinin alliterasiyasına geniş yer ayırmışlar. Ə.Tanrıverdi isə sələflərindən fərqli olaraq “Kitab”dakı alliterasiyanın on beş istiqamət üzrə təhlil edilməsini məqbul hesab etmiş və onların hər birini ayrılıqda konkret misallarla şərh etmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası” monoqrafiyası maraqlı və oxunaqlıdır.

Gülçöhrə Aliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

**ƏSL ALİMİN BİBLİOQRAFİYASI ONUN
AVTOBİOQRAFİYASIDIR**

Yer üzündə dil adlı qapısı,qıfılı olmayan bir xəzinə mövcuddur. Antik dövrlərdən bu günədək bütün sirlər bu xəzinədə toplanıb.Bəzən dil xəzinəsini canlı orqanizmə bənzədirlər: dünyaya gəldi, ömrünü yaşadı, dünyadan köçdü.

Yer kürəsində bu canlı dil xəzinəsinin təkcə eramıza aid deyil, hətta eramızdan əvvəlki dövrlərinə məxsus olan incilərini tədqiq edən insanlar – dilçilər vardır. Dünyanın dil mənzərəsi hazırki səviyyəsinə məhz onların ülvə əməlləri və ölçüyəgəlməz zəhmətləri hesabına nail olmuşdur.

Dahi Rabindranat Taqorun müdrik kəlamlarından birində elmilik çaxmaq daşına, ziyalılıq isə o daşdan qopan qığılıma bənzədilir. Daşın ancaq kütləsi, işığın isə şölə saçmaq qədər böyük qüdrəti vardır.

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Əzizxan Tanrıverdi mənim şəxsiyyətinə dərin hörmət bəslədiyim ziyalılardandır. Təbiətən təvazökarlığı ilə fərqlənən Əzizxan müəllim Azərbaycan dilçiliyi sahəsində öz sözünü demiş, uğurlu nəticələr əldə etmiş alimlərimizdəndir. Onun indiyədək 24 kitabı, 16 monoqrafiyası və 200 məqaləsi dilçilik elminin inkişafına sanballı töhfədir. Əzizxan müəllimlə tanışlığım onun “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” (Elm və təhsil,2012) kitabının çapdan çıxması ilə əlaqədar olmuşdu. Türkoloji ədəbiyyatın son nailiyyətlərinə istinadən yazılmış

mono-qrafiyada Azərbaycan dilinin inkişaf tarixi sistemli şəkildə izah olunmuş, tarixi fonetika və tarixi qrammatika, eləcə də leksikologiya məsələləri təkcə Azərbaycan yazılı abidələri yox, həm də Orxon-Yenisey abidələri, M.Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsəri kimi qədim türk mənbələri müstəvisində nəzərdən keçirilmiş, oxşar və fərqli cəhətlər dəqiqləşdi-rilmişdir. Düşünürəm ki, prof.Ə.Tanrıverdi bu əsəri elmi dəyərinə görə mütəxəssislər üçün tələb olunan istinad mənbələri sırasında olacaqdır. “Dədə Əzizxan” “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında dil vahidlərini həm diaxronik, həm də sinxronik prizmadan yorulmadan tədqiq edən qorqudşünaslarımızdandır (“Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları (1999), “Kitabi-Dədə Qorqud” və qərb ləhcəsi (2002), “Kitabi-Dədə Qorqud”un obrazlı dili (2006), “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası” (2007), “Dədə Qorqud kitabı”nın dil möcüzəsi (2008), “Dədə sözü işığında” (2014).

Əzizxan Tanrıverdinin yaradıcılığı haqqında olan “Dədəm Qorqudun kitabı” tədqiqat işığında” adlı əsər onun ömrünün kamillik çağında ərsəyə gəlmişdir. Bu əsərə qorqudşünaslıq ümmanında yelkənlərini qaldırıb səmt küləyilə irəliləyən uğurlu gəmi səfəri, Əzizxan Tanrıverdiyə isə yeni-yeni elmi yaradıcılıq nailiyyətləri arzulayıram.

Zabit Məmmədov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

UĞURLU TƏDQIQAT

Son onilliklər ərzində Azərbaycan onomologiyasında baş verən inkişaf nprosesi antroponimlərin öyrənilməsinə də aiddir. Bu sahədə ən uğurlu tədqiqatlar sırasında filologiya elmləri doktoru, professor Əzizxan Tanrıverdinin türk mənşəli antroponimlərin öyrənilməsinə həsr olunmuş araşdırmalarını xüsusi qeyd etmək lazımdır. “Türk mənşəli Azərbaycan antroponimləri” adlı monoqrafiyasında alim bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların vacibliyini belə müəyyənləşdirir: “Təbii ki, belə bir mövzunun tədqiq edilməsi arxaik, apelyativi arxaikləşən, apelyativi eynilə müasir ədəbi dildə işlənən antroponimləri müəyyənləşdirə bilər, tarixi fonetika, leksikologiya, morfologiya və sintaksislə bağlı zəngin materiallar verir, sözlərin ilkin semantikasını, fonomorfoloji tərkibini və s. aydınlaşdırma bilər, həmçinin adyaratmada apelyativin funksiyası, motivləşmə meyarları və s. müəyyənləşə bilər ki, bu da türk təfəkkürü, estetikası, etnoqrafiyası və psixologiyasını öyrənmək baxımından geniş imkanlar açma bilər”. Əzizxan Tanrıverdinin “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları” (Bakı, 1999) adlı monoqrafik tədqiqatında isə ilk dəfə olaraq ədəbi folklorumuzun bu ən mötəbər qaynağındakı antroponimlər sistemli təhlilə cəlb olunmuşdur. Bu kitab antroponimlərin öyrənilməsində şifahi xalq ədəbiyyatı materiallarının tədqiqə cəlb olunmasına dair hələlik yeganə ciddi nümunədir...

Klassik aşuq poeziyasının leksik-semantik xüsusiyyətləri.
Bakı, 2006, səh.66-67

Pərişan Həsənova
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

**“DƏDƏ QORQUD KİTABI”NA QƏLBƏN
BAĞLANANDA**

“Dədə Qorqud” tədqiqatçıları çoxdur. Fərzaninin sözü ilə desək: “Qorqud elə bir qeyrətli dədədir ki, indiyəcən onun üstünə gedəni əliboş yola salmayıb, ovcunun içinə nə isə bir şey qoyub”. Lakin bu qorqudşünaslar daşdıqları missiyasına görə fərqlidirlər. Onların bəziləri öz sahələri üzrə “Kitab”ın yalnız tədqiqi ilə məşğul olurlar. Bir qismi isə bu söz sənətinin seyrinə düşür, ona qəlbən bağlanır və bu sənət dünyasına verdiyi töhfələrlə kifayətlənirlər. Bəziləri isə tək-cə onun tədqiqi, təbliği ilə deyil, həm də onun tədrisini də həyata keçirir, keçmişimizin, dilimizin, mənəviyyatımızın muzeyi olan “Kitab”ı gənc nəslin qanına-canına hopdurur. Belə çətin missiyanı təmənnasız öz üzərinə götürən qorqudşünasları isə “Dədə Qorqud” fədailəri adlandırmaq olar. Belə fədailərdən biri professor Əzizxan Tanrıverdidir. Bu keyfiyyətləri mən Əzizxan müəllimdə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında tərbiyə məsələləri” adlı dissertasiya işimin müdafiəsində kəşf etdim. Müdafiə zamanı professor rəsmi opponet kimi iştirak edirdi. O çıxış edərkən nə “Dədə Qorqud”dan danışdı, nə məndən. Yalnız dissertasiyanın təhlilini verdi. Lakin ondan sonra çıxış edənlər nə dissertasiyadan danışdılar, nə də “Dədə Qorqud”dan. Onların hamısı Əzizxan müəllimin çıxışından danışdılar. Sanki, onun işinin müdafiəsi idi. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını Azərbaycan pedaqoji fikir tarixinin incisi adlandıran akademik

Hüseyn Əhmədov çıxışında dedi ki, Əzizxan, oğul, niyə mən səninlə indiyə qədər yaxından tanış olmamışam? “Dədə Qorqud” dərinliyini indi dərk etdim. Bu “Kitab” filoloji aspektdən nə qədər çox lazımdırsa, pedaqogika elmi üçün də bir o qədər vacibdir. Gəl, tez-tez görüşək, mənə “Dədə Qorqud”dan danış, çünki “Dədə Qorqud”un pedaqoji yönündən dərinlən tədqiqi üçün onu dərinlən dərk etmək lazımdır. Professor Zahid Xəlil qeyd etdi ki, Əzizxan müəllimin dediklərinin çoxusu mənim üçün dərk olunmamış qaldı. Deməli, mən də “Dədə Qorqud”u dönə-dönə oxumalıyam. Bu müdafiədə professoru təkcə “Dədə Qorqud” təbliğatçısı kimi deyil, həm də soy-kökü ilə fəxr edən bir vətənpərvər kimi tanıdım.

Doğrudan da, hər bir xalqın ədəbi irsi nə qədər zəngin olsa da, ya bir, ya iki ana kitaba malikdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycan xalqının mənşəyini, mənliliyini, məskənini təsdiq edən, keçmişini və gələcəyini müəyyən-ləşdirən, fəlsəfi və əxlaqi baxışlarını, dünyagörüşünü, etik və estetik dəyərlərini göstərən, xasiyyətinin, məcazının, davranışının ən incə psixoloji çalarlarını açan, torpağın ətrini və rəngini, dağlarının əzəmətini, meşələrinin, çaylarının, bulaqlarının sərinliyini, çöllərinin, düzlərinin genişliyini canlandıran şah əsərdir (Anar). Lakin “Dədə Qorqud”un bu məziyyətlərini ortaya qoymaq azdır. Bunun təsdiqini vermək lazımdır. Çünki “Dədə Qorqud”un dili hamı üçün anlaşılıqlı olsa da, buradakı gizli məqamları üzə çıxarıb hamının malı etmək (xüsusilə onu tədris edənlər üçün) böyük zəhmət tələb edir. Bu işin öhdəsindən professor Ə.Tanrıverdi ləyaqətlə gəlmişdir. Türk xalqlarının kişilik simvolu kimi at, əzəmət timsalı kimib dağ metaforalarının açılışı Əzizxan Tanrıverdinin yaradıcılığında maraqlı doğurur. “Dədə Qorqud kitabı”nda dağ kultu” monoqrafiyasında müəllif dağ:

– Oğuz igidlərinin ov etdiyi yer;
– Oğuzların təsərrüfat həyatının daha çox bağlı olduğu yer;

– Oğuzların savaşı, döyüş yeri;
– Oğuzların coğrafi koordinatlarını əks etdirən yer;
– Oğuzların əsas iqamətgah yeri kimi təqdim etməklə müəllif insanı düşünməyə vadar edir. Düşünürsən ki, əcdadlarımız dağa müqəddəs yer kimi baxıb, onu özünə iqamətgah seçib, məskən edib. Deməli, dağ da vətəndir. Babalarımızın bizə miras qoyduğu bu müqəddəs məkanda düşmən gəzsə, əcdadlarımızın ruhu bizi rahat buraxmaz. İgidlərimizin at oynatdığı, ov ovlayıb quş quşladığı, əcdadlarımızın məskən saldığı dağlar düşmən əlində əsirlikdə qala bilməz. Çünki dağ ucalıqdır, dağ istehkamdır, dağ himayə edəndir.

Əzizxan Tanrıverdinin qorqudsünaslıqla bağlı əsərlərinə nüfuz etsək, soy-kökümüzün mental xüsusiyyətlərinə bələd olmaq olar. Müəllif “Dədə Qorqud kitabı”nın obrazlar aləmi” kitabında qeyd edir ki, “... at oğuz igidinin ən mühüm atributudur... Oğuzlar üçün at və yay ən gözəl, ən dəyərli hədiyyə hesab olunur. Oğuz igidi üçün at, yay və qopuz yüksək dəyərə malikdir”

Əzizxan Tanrıverdinin fikrincə, Türk-Oğuz Cəmiyyətinə

- at oğuldur;
- at qardaşdır;
- at sədaqətli dostdur, yoldaşdır, xilaskardır;
- at qəhrəmandan üstündür.

Bu fikirlər Oğuz düşüncə tərzinə, Oğuz mənəviyyətinə bələd olmayanlarda çaşqınlıq yarada bilər ki, necə yəni, at qəhrəmandan üstündür, at qardaşdır? Lakin sonra müəllifin “At belində ov” müstəvisinə keçməsi ilə tərəddüdlər insandan

uzaqlaşır. Bundan sonra dərk edirsən ki, əslində, əcdadlarımızın at, yay və qopuza belə yüksək dəyər vermələri Oğuz dövlətinin varlığını qoruyub saxlamaları ilə bağlıdır. Hər dövrün öz qanunları var və bu qanunlar həmin cəmiyyətin mövcudluğuna xidmət edir. Oğuz dövründə də yay çəkib ox ata bilməyən, at minib ov edə bilməyən, qopuz çalıb şənlənməyi bacarmayan kəs Oğuz elinə layiq hesab olunmamış, belələrinin həyatda mövqe qazanmaları mümkünsüz imiş. İnanmaq olar ki, o dövr gənclərinin həyata hazırlanması və həyati bacarıqlara yiyələnməsini şərtləndirən bu üç komponenti müqəddəs-ləşdirmək əcdadlarımızın tərbiyə üsulu kimi götürülə bilər.

Əzizxan Tanrıverdi üçün qorqudşünaslıq elmi onun həyatının mənasıdır. Hətta o, ailəsində böyüyən üçüncü oğluna “Dədə Qorqud” qəhrəmanlarından olan Beyrəyin adını verib. O həm də “Kitab”ın tədrisi ilə də məşğuldur. O, Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunda “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dili fənnini tədris edir. Lakin burada incə bir məqam var: belə ki, həyat dayanıqlı deyil, həmişə yenilik sevir; həyat ona yaradıcı yanaşanlarıdır; qorqudşünas tərəfindən “Dədə Qorqud”a yaradıcı yanaşma dünya durduqca yaşayacaq. Professor Əzizxan Tanrıverdinin bundan sonrakı yaradıcılığında bu məqamlara da aydınlıq gətiriləcək.

Qiymət Vüqarlı

**“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” ABİDƏSİ VƏ
DİLİMİZİN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Dünya ədəbiyyatı xəzinəsinin nadir incilərindən biri olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı artıq iki əsrə yaxındır ki, ən görkəmli türkoloq alimlərin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Təsadüfi deyildir ki, məşhur qorqudşünaslardan Dits, Bartold, Rossi, Yakubovski, Həmid Araslı, Əbdüləzəl Dəmirçizadə və digər araşdırıcıların apardıqları tədqiqatlar, bu axtarışlar nəticəsində gəldikləri elmi nəticələr müasir dövrümüzün alim və tədqiqatçıların da diqqət mərkəzindədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu qiymətli abidə mədəniyyətimizin, qəhrəmanlıq tariximizin, məişətimizin və dilimizin öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu da danılmaz faktdır ki, belə bir möhtəşəm ədəbi abidəni özünü-küləşdirmək istəyən bədxahların sayı getdikcə artır. Odur ki, yalnız dəyərli, tutarlı elmi faktlara əsaslanmaqla, danılmaz elmi nəticələrə söykənməklə “Kitabi-Dədə Qorqud”un məhz Azərbaycan xalqına məxsus türkdilli ədəbi abidə olduğunu sübuta yetirmək olar. Bu baxımdan dastanın dil faktorlarının dərinədən araşdırılması alim və tədqiqatçılarımız qarşısında mühüm vəzifə kimi durmaqdadır ki, bu işin bir hissəsini filologiya elmləri doktoru, professor Əzizxan Tanrıverdi öz üzərinə götürmüş və “Kitabi-Dədə Qorqud” və qərb ləhcəsi” monoqrafiyasında dastandakı fonetik, leksik və morfoloji arxaizmlərin qərb ləhcəsində saxlanılmasını tarixi-linqvistik baxımdan

təhlilə cəlb etmişdir. Tədqiqatçı-alim “Kitabi-Dədə Qorqud”un tədqiqi sahəsində mövcud problemlərdən biri kimi özünü göstərən abidənin dili ilə konkret bir bölgənin şivəsinin geniş şəkildə müqayisəyə cəlb olunmasını ön plana çəkir. Şübhəsiz ki, alim məşhur türkoloqların elmi nəticələrinə sayğı ilə yanaşmaqla bərabər, abidənin dilini araşdırarkən, məsələyə prinsipial mövqedən yanaşaraq qərb dialekt və şivələrində qorunub saxlanmış toponim və antroponimlərə “Dədə Qorqud” dastanında da eynilə olduğu şəkildə (yaxud bu və ya digər variantlarda) rast gəldiyini elmi dəlil və faktlarla sübuta yetirməyə çalışmışdır.

Kitabın ilk fəslı “Qazax-Borçalı bölgəsində yaşayan “Kitabi-Dədə Qorqud” adlanır ki, burada alim Azərbaycanın bu qədim qərb bölgəsinin tarixi, etnoqrafiyası, folkloru və onomastikası ilə bağlı detalların “Kitabi-Dədə Qorqud”la üst-üstə düşdüyündən bəhs edir. Monoqrafiyanın ikinci fəslində dastanın dilində və qərb ləhcəsinin fonetik xüsusiyyətlərində mövcud olan oxşarlıqlar elmi cəhətdən araşdırılır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənib, müasir dilimizin qanunları baxımından arxaikləşmiş hesab olunan sözlərin eynilə və ya müəyyən fonetik, semantik dəyişmələrlə qərb ləhcəsində işlənməsi məsələləri kitabın üçüncü fəslində elmi faktlar və konkret nümunələrlə sübuta yetirilir. İnsan, heyvan, həşərat adları, mərasim və təbiət hadisələri ilə bağlı, yer-məkan məzmunlu, sənət-peşəyönümlü, döyüş ləvazimatlarının adları ilə bağlı və digər dil komponentləri ilə əlaqədar aparılan araşdırmalar xüsusilə böyük maraq doğurur.

Əzizxan Tanrıverdi ədəbi abidədəki arxaik morfoloji elementlərin qərb ləhcəsində saxlanması məsələsinə xüsusi bir fəsil həsr etmişdir ki, tədqiqatçı-alim burada dastandakı qrammatik göstəricilərin əksəriyyətinin müasir ədəbi dilimizdə

“Dədəm Qorqudun kitabı” tədqiqat işığında

eynilə işlənməsi, bəzilərinin isə ilkin forma və funksiyasını yalnız dialekt səviyyəsində saxlanması barədə görkəmli tədqiqatçılar tərəfindən aparılan araşdırmalara əsaslanaraq, “Kitabi-Dədə Qorqud”da və qərb ləhcəsində eynilə işlənən morfoloji elementləri elmi tədqiqata cəlb etmişdir.

Təqdirəlayiq haldır ki, monoqrafiyanın sonunda müəllif bu böyük türk ədəbi abidəsi və qərb ləhcəsi baxımından səciyyəvi olan sözlərin (arxaizmlər) siyahısını təqdim etmişdir.

Filologiya elmləri doktoru, professor Əzizxan Tanrıverdinin haqqında bəhs etdiyimiz monoqrafiyası türkologiya, xüsusilə də qorqudşünaslıq sahəsində tədqiqat aparənlər, eləcə də ədəbiyyatşünaslığımızın problemləri ilə maraqlananlar üçün qiymətli mənbə sayıla bilər.

*“Məqam” qəzeti,
mart 2009-cu il*

Amaliya Murad
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru

“DƏDƏ SÖZÜ İŞİĞINDA” ƏSƏRİ BARƏDƏ DÜŞÜNCƏLƏRİM

Hörmətli Əzizxan müəllim! Bir alimin ikidən artıq əsərini oxuduqdan sonra onun yaradıcılığına bələd olursan. Sizin əsərləriniz barədə yazılanları oxuyarkən “haqqınızda yazmağın çətin olması” fikrinə rast gəldim. Bu fikirin doğru olduğuna şübhə etmirəm. Çünki fikrin sahibi özünü təsdiq etmiş alimdir. Amma qeyd etməyə cəsarət edirəm ki, mənə sizin haqqınızda yazmaq asan görünür (ola bilər ki, bu mənim mütəxəssis olmadığımıdan irəli gəlir). Sizin bu əsərinizin təhlili insan oğlunun fərdi (biologiyada bu proses filogenez adlanır) və tarixi (ontogenez) inkişafı yollarını aydın göstərir. ..

Hörmətli tədqiqatçı, bir dəfə sizə müraciətimdə demişdim ki, həyatda təsadüfi bir şey yoxdur. Bu fikir tez-tez müxtəlif adamlar tərəfindən işlənsə də, mənim şəxsi qənaətimdir. Yadınıza salmaq istəyirəm ki, sizə – sizin ağılınıza ürəkdən inandığım üçün “müəllim, bəxtə çox inanırsınız, yoxsa ağıla, amma bu dəqiqə cavab verməsəniz də olar, sonra mənə düşündüyünüzü deyərsiniz”, – deyə müraciət etmişdim. Düzdür, siz mənə həmin dəqiqə cavab verdiniz, amma məni inandıra bilmədiniz. **Sizə verdim bu sualın cavabını “Dədə sözü işığında” əsərinizdə tapdım, desəm, mənə inanın.** Deməli, doğrudan da, həyatda təsadüfi heç nə yoxdur.

“Oğulluları ağ otağa, qızluyı qızıl otağa, oğlı-qızı olmayanı qara otağa qondurun”. “Oğlı-qızı olmayana allah-təala

qarğıyıbdır, biz dəxi qarğarız”. Məncə, izahata ehtiyac yoxdur... Mən də ömür boyu düşünürəm, niyə quzu ceyran çaqqala yem olur...

“Qardaşlu yigitlər qalqar-qopar olur”. Sizin izahatınızda bu cümlə “qardaşı olan igid daha hünərlidir, daha cəsurdur, qardaşızda isə bu keyfiyyətlər yoxdur”, – deyə öz əksini tapmışdır. Bu cümlələr Sizindir.

Təhlilinizdəki ”könüldaş” – səsi minilliklərdən gələn könüldaş, qandaş (atabir qardaş), qoldaş (dost), yerdaş (həmyerli) kimi sözlərdə tariximiz, psixologiyamız, etnoqrafiyamız, ruhumuz yaşayır”. Demək istəyirəm ki, dünyanın sirri var, sizin təhlil etdiyiniz sirli-sehirli kitabda çox müəmmalara cavab tapmaq mümkündür.

“Oğul dəxi neyləsün, baba ölüb mal qalmasa”. Təhlil etdiyiniz “Kitab”, doğrudan da, sirli-sehirlidir, siz bu sirləri elə açırınsınız ki, bunu ancaq vergili adam edə bilər.

Biologiyada yer kürəsində mövcud olan canlılar aləminin növmüxtəlifliyi barədə məlumat, nəsil və əcdadlar arasında əlaqə **nəsil ağacına** əsasən müəyyən edilir. **Qohumluq** (*relationship*) – canlıların nəsil ağacındakı yerinə əsasən təyin olunur. 1866-cı ildə canlı aləmin nəsil ağacını tərtib edən E.Hekkel bu ağacı üç şaxəyə ayırmışdır: bitkilər, birhüceyrəli və heyvanlar.

Nəsil ağacı Darvin (1859) tərəfindən növlərin mənşəyinin müəyyən edilməsi üçün sxem şəklində tətbiq edilmişdir. Darvin bu sxemlə cins və fəsilələrin ümumi bir əcdaddan əmələ gəldiyini sübut etməyə çalışmışdır.

Sizin bu əsəriniz türk dünyası xalqlarının “nəsil ağacı”dır, desək, tam düz nöqtəyə düşmüş olarıq. Əsərinizi oxuyarkən istər-istəməz təbii insan qruplarının qarşılıqlı əlaqələrini, davranış xüsusiyyətlərini, qohumluq prosesini, həyat

tərzini, bioloji xüsusiyyətlərini araşdırmağa çalışdığının şahidi oldum. İnsan həyatı haqqında elm kimi “Dədə Qorqud kitabı” insanlığın filogeniyasını, təkamül prosesini və onun səbəblərini, təkamülün biokimyasını, təkamül genetikasını açıb göstərir. Sizin təhliliniz nəticəsində 1) insan populyasiyasının növlərə ayrılması; 2) insanın ətrafda yaşayan digər insanlarla birləşməsi; 3) digər təriqətlərdən olan insanlarla birləşmə nəticəsində yaranan qohumluq əlaqələrinin təyin edilməsi; 4) birləşmədən sonra belə yaşayış ərazilərinin sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsi; 5) yaşam prosesində insanların dərəcələrə ayrılması və növlərarası ierarxiya (yuxarıdan aşağı hakimiyyət, daha aydın desək, dövlətçilik) prosesinə ciddi riayət olunması məsələləri tam aydınlığı ilə izah olunur. Əsərdəki təhlilinizə görə qohumluq nə qədər yaxın olsa belə, arada olan ziddiyyətlər bağışlanmır, insan oğlunun öz əqidəsinə sadıq qalma məsələsi önə çəkilir.

Bu elmin nə qədər dərin olduğunu bilən bir insan kimi sizin bu tədqiqat əsərinizin dərinliyini dərk edirəm. Tədqiq etdiyimiz əsər barədə kitablar yazılsa belə, onun məğzini açmaq çətindir. Əsərdə insan münasibətləri, qohumluq əlaqələri, ailə münasi-bətləri barədə araşdırmalar o qədər düşündürücü, o qədər əhə-miyyətlidir ki, hiss etdiklərimi ifadə etməkdə çətinlik çəkirəm...

Bu əsərdə hər bir fərdin səciyyəvi cəhətləri öz yerində izah olunur. Söz simvollarına qarşı reaksiyalar qəhrəmanların xarakterinin açılmasını təmin edir.

Nədənsə, mənə elə gəlir ki, biz birlikdə nə isə bir kitab yazmalıyıq. Ola bilsin ki, bu mənim sizin bu əsərinizə heyranlığımın irəli gələn bir hissidir. Amma bu əsər insan həyatının elə dərin təhlilidir ki, bu təhlil bioloji-psixoloji tərəfdən də işıqlandırılmalıdır. Rica edirəm, mənim bu fikrimə düşünil-

məmiş bir məqam kimi baxmayın, **mən sizin oxucunuzam**, belə düşünməyə az da olsa haqqım var. Düşüncələriniz, ağılınız mənə o qədər doğmadır ki, elə bilirəm, Siz bu millətin qan yaddaşından çıxıb bu dövrə gəlmiş bir sirli-sehirli varlıqsınız. Sizin doğulub-böyüdüyünüz məkanı görmək, keçmişinizdə, gələcəyinizdə nə düşündüklərinizi bilmək istərdim.

Sizi hər dəfə görəndə daxilimdə bir sevinc hiss edirəm. Səbəbini bilmirəm. Daha doğrusu, bu əsərinizi oxuyana qədər bilmirdim. Amma indi bilirəm. Bilirəm ki, könlünüzdə “Dədə Qorqud kitabı” adlı bir almaz var, parıltısı göz qamaşdırır. O almaz Sizin, bütün türk dünyasının və mənimdir.

Aytən Mehdiyeva
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” - 1300

Türk mənşəli antroponimlərin araşdırılma tarixi müxtəlif dövrlərdə Avropa və Azərbaycan türkoloq alimləri tərəfindən tədqiq edilərək özünə layiqli yer tutmuşdur

Ümumiyyətlə, türk mənşəli antroponimlərin türkologiyada tədqiqi tarixi müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf etmişdir. Macar alimi Suzanna Kakuk türk dillərinin tarixi-linqvistik tədqiqi ilə bağlı fundamental araşdırmalar aparan alim kimi Çinə etdiyi səfər müddətində salarlarla bağlı topladığı mətnlərdəki türkköklü vahidləri fonetik və leksik istiqamətdə təhlil etməklə yanaşı, sözlərin mənasını əks etdirən olduqca zəngin bir lüğətin hazırlanması ilə də məşğul olmuş və türk xalqları antroponimlərinin təhlilinə qiymətli əsər həsr etmişdir.

Digər bir istiqamət türk antroponimlərinin təhlili ilə bağlı meydana çıxır. L.Razoni türk antroponimlərinə bir sıra elmi-tədqiqat əsərləri həsr edərək türk mənşəli antroponimləri adlandırma motivləri üzrə təsnif etməyə cəhd göstərmişdir. Lakin Qərb alimləri özlərinə qədərki tədqiqatçıların elmi nəticələrini ümumiləşdirməyə çalışarkən bir sıra hallarda onların səhvlərini də təkrar etmiş, yəni adların yox, onların əsasında duran sözlərin leksik-semantik bölgüsünü vermişlər.

Azərbaycan antroponimlərinin hərtərəfli öyrənilməsi son 30 ilə bağlıdır. Görkəmli Azərbaycan antropoloqları arasında Ş.Sədiyev, A.Qurbanov, M.Adilov, A.Paşayev, M.Çobanov,

Q.Mustafayeva, S.Rəhimov, H.Əliyev və b. adlarını xüsusilə çəkmək olar.

“Dədə Qorqud” dastanlarındakı antroponimlərin tədqiqat tarixi V.V.Bartoldla başlayır. Azərbaycan qorqudşünaslığında “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarını Azərbaycanda ilk dəfə çap etdirən və bu barədə saysız-hesabsız məqalələrlə çıxış edən Həmid Araslı olmuşdur. Görkəmli dilçi Ə.Ə.Dəmirçizadə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili” adlı kitabında bəzi əhəmiyyətli bölgülər aparsa da, antroponimik vahidlər geniş linqvistik tədqiqata cəlb edilməmiş və yalnız bu vahidlərin leksik-semantik qrupları müəyyənləşdirilmişdir.

Yazıçı Anar “Dədə Qorqud”un antroponimlər sistemində ərəb-fars mənşəli adları tədqiq edərkən XI əsr Səlcuq sultanlarının adlarında “ibn”, “bin” künyələrini, “əd” artikliyi həmin dövrün ad sistemi üçün uyğun olduğunu və bu tip bir sıra adların dastanda işlənmədiyini dəqiq faktlarla müəyyənləşdirmişdir.

Dilçi alimlərimizlə yanaşı, bəzi tarixçi alimlərimiz, məsələn, professor S.Əliyarov “Tarixi-coğrafi qeydlər” adlı məqaləsində “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı adqoyma ilə qədim türk yazılı abidələrindəki adqoyma mərasimlərinin eyniliyini göstərmiş və dastandakı adların islam dini ilə bağlı olmadığını əsaslandırmışdır. Bu da S.Əliyarovun türk mənşəli antroponimik vahidlərin etimologiyasını həmin vahidlərdə mühafizə olunan arxaikləşmiş apelyativləri tarixi-linqvistik prizmadan qiymətləndirməyə əsas vermişdir.

Son illərdə qorqudşünaslıqda yeni söz deməyə müvəffəq olan gənc dilçi alimlərimiz arasında istedadlı mütəxəssis və öz dəsti-xətti ilə seçilən filologiya elmləri doktoru Ə.Tanrıverdinin “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları” monoqrafiyası öz elmi kamilliyinə, fundamental elmi-tədqiqat üslubuna, qorqud-

şünaslıqda türk mənşəli şəxs adları probleminin həllinə gətirdiyi yeni baxışa görə müsbət mənada alimlərimizin böyük marağına səbəb olmuşdur.

Ə.Tanrıverdinin mövcud monoqrafiyasında dastandakı antroponimlər ilk dəfə olaraq bütövlükdə, olduqca fundamental və sistemli şəkildə araşdırılmış, demək olar ki, dastanda öz əksini tapan türk mənşəli antroponimlər – şəxs adları öz etimoloji təhlilini tapmışdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, türk mənşəli şəxs adları Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı monoqrafiyalarda ara-sıra araşdırılmış və səthi olaraq onların üslub-lingvistik təhlilinə yer verilmişdir. Lakin bu problem, demək olar ki, heç bir fundammental elmi-tədqiqat əsərində başlıca mövzu kimi ön plana çəkilməmiş, bəzi əsərlərdə yalnız bir qrup türk mənşəli antroponimlər sadalanmış, çox vaxt yeni bir üslub üzrə gedilmiş və demək olar ki, təkrarlanmışdır.

Əsərdə türk mənşəli şəxs adları, ilk növbədə, milli-etnik tariximizin daşıyıcısı kimi öyrənilmiş, yəni dilçi alim Ə.Tanrıverdi “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı şəxs adlarının etimoloji təhlilini ətraflı şəkildə şərh etmişdir.

Ə.Tanrıverdinin “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları” monoqrafiyasında geniş həllini tapan bir sıra türkoloji problemlər və qorqudşünaslığın köklü məsələlərinin işıqlandırılması ilə bu tip elmi-tədqiqat əsərləri sırasında xüsusi bir yer tutur. Kifayət qədər gənc olan dilçi-alim çoxillik gərgin zəhmət və elmi fəaliyyəti nəticəsində olduqca sanballı bir monoqrafiya yazmağa müvəffəq olmuş və hələ “Türk mənşəli Azərbaycan antroponimləri” (buna qədərki) adlı kitabında da bu məsələni elmi tədqiqata cəlb etmişdir.

Müəllif dastandakı şəxs adlarının etimoloji təhlilini verərkən türk mənşəli antroponimlərin, yəni “Dədə Qorqud”

boylarındakı şəxs adlarının araşdırma tarixini bütün xırda-lıqlarına qədər açıqlayaraq gələcək linqvistik təhlillər üçün sanballı zəmin hazırlamışdır. O, qorqudşünaslıqda ilk dəfə olaraq Azərbaycan və Qərb-rus türkoloqlarının bu problemlə bağlı ən əsas elmi-tədqiqat işlərini toplamış, mövcud fakt və mənbələrin əsaslı elmi şərhini vermiş, bir sıra mülahizələri ümumiləşdirmiş, mövcud fakt və mənbələrin əsaslı elmi şərhini vermiş, bir sıra mülahizələri linqvistik baxımdan analiz etmişdir.

Müəllifin digər bir xidməti onun “Dədə Qorqud” dastanındakı şəxs adlarının etimoloji izahını təhlil etməzdən əvvəl sözlərin təhlili üçün olduqca zəruri hesab edilən 12 ümumi standart qaydanı müəyyənləşdirməsidir. Bu qaydalar müəllifin elmi fəaliyyətinin fundamentini müəyyən etdiyini qeyd etməklə yanaşı, həm də onların (yəni qaydaların) bu sahədə meydana gələcək yeni monoqrafiya və əsərlərə yaşıl işıq yandıra biləcəyi əminliyi yaradır.

Ə.Tanrıverdi türk mənşəli bir sıra adların linqvistik təhlili zamanı bu barədə söylənilmiş bütün elmi mülahizələri əhatə etmiş, toplamış və əsas detalları nəzərə alaraq onların sintezini vermişdir. Bu da özlüyündə olduqca böyük elmi dəyər kəsb edir.

Müəllif “Kitab-Dədə Qorqud”dakı türk mənşəli adların, demək olar ki, yarısı haqqında yeni etimoloji elmi fikir və mülahizələr söyləyərək onları dəqiq fakt və elmi mənbələrlə arqumentləşdirmişdir. Hər bir adın elmi təhlilində əski və müasir türk dilləri materiallarına, qədim yazı və folklor yazı qaydalarına, türk dilləri lüğətinə, türk dilləri ilə heç bir əlaqəsi olmayan ölü və canlı dillərə, mövcud elmi-tədqiqat əsərlərinə istinad edərək, maraqlı müqayisələr aparmış və nəticədə saysız-

hesabsız yeni elmi faktlar aşkar edərək onların elmi-lingvistik təhlilini vermişdir.

Ə.Tanrıverdi ilk dəfə olaraq “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı türk mənşəli şəxs adlarını işlənmə yeri baxımından da qruplaşdırmış, onların etimoloji təhlili zamanı tək-cə dil faktlarını deyil, həm də milli-psixoloji mühit, milli təfəkkür tərzii, ədəbi-bədii təfəkkür, tarixi etnoqrafik şərait və s. amilləri nəzərə almış və türk dünyasında mövcud olan qədim türk adqoyma ənənələrinin dəqiq elmi analizini vermişdir.

Və ən nəhayət, dilçi alim mövcud monoqrafiyada qorqudşünaslıq, onomalogiya və dil tarixi üzrə Azərbaycan dilçiliyinin müvəffəqiyyəti hesab edilə biləcək fundamental bir elmi əsər yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

Ə.Tanrıverdinin “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları” monoqrafiyası elmi kamilliyinə, bənzərsizliyinə görə türkologiyada, xüsusilə də qorqudşünaslıqda yeni söz və yeni bir addım kimi qiymətləndirilə biləcək, dastandakı türk mənşəli antroponimlərin – şəxs adlarının elmi, lingvistik və b.məziyyətlərinə görə mövcud elmi əsər və monoqrafiyalar arasında özünə layiqli yer tutacaq və müəllifinə böyük elmi uğur gətirəcəkdir.

*“Elm” qəzeti, 15 dekabr
1999-cu il*

Ayətəxan İsgəndərov
(*Ayətəxan Ziyad*)

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”UN SÖZ DÜNYASINA BİR BAXIŞ

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposu! Bədii təfəkkürümüzün möhtəşəm abidəsi, Azərbaycan türklərinin mifik, tarixi, coğrafi, etnoqrafik, ictimai, əxlaqi görüşlərinin ən mötəbər qaynağı, ana dilimizin ən ulu kitabı. İctimai düşüncəmizin, mədəni ənənələrimizin, milli xarakterimizin köklərinin bağlı olduğu “Kitabi-Dədə Qorqud”!

Filologiya elmləri doktoru, professor Əzizxan Tanrıverdinin bu monoqrafiyası elmi kamilliyinə, mövzu yeniliyinə, əhatə genişliyinə, əsərə yanaşma və tədqiqat üslubunun bənzərsizliyinə, problemlərin qoyuluşu və həllindəki yenilik ruhuna görə qorqudşünaslıqda yeni söz, yeni addımdır. Kitabda əhatə olunan problemlər və gəlinən elmi nəticələr yeniliyi və səviyyəsi ilə diqqəti xüsusi cəlb edir...

“Kitabi-Dədə Qorqud”la bağlı müxtəlif mövzulu ayrı-ayrı tədqiqatlarda yeri gəldikcə dastandakı şəxs adlarından da bəhs edilmiş, onların üslubi-lingvistik təhlilinə də yer verilmişdir. Ancaq etiraf etmək lazımdır ki, bu problem indiyə kimi Ə.Tanrıverdinin haqqında söhbət gedən kitabından başqa, heç bir tədqiqat əsərində başlıca mövzu kimi götürülməmiş, ayrı-ayrı əsərlərdə də əsasən 5-10 addan söz açılmış və bu mülahizələr çox zaman bir-birini təkrarlamışdır.

Ə.Tanrıverdinin əsərində dastandakı antroponimlər ilk dəfə olaraq bütövlükdə, kompleks və sistemli şəkildə araşdı-

rılır, istisnasız olaraq bütün şəxs adlarının etimoloji təhlili verilir. Dastandakı şəxs adlarının öyrənilməsi, sadəcə olaraq, Azərbaycan dilçiliyində son dövr ərzində bir sahə kimi formalaşmış onomalogiyanın tədqiqat üsullarının “Kitabi-Dədə Qorqud”un araşdırılmasına cəlb edilməsi faktı deyil. Adlar, ilk növbədə, milli-etnik tarixin və dünyagörüşünün, etnopsixologiyasının daşıyıcısı kimi araşdırılır. Buna görə də onların öyrənilməsi qədim türkün mifoloji, etik, estetik, etnoqrafik, dini, psixoloji, siyasi, tarixi, poetik bilgilərinə bələdlilik və istinad tələb etməklə yanaşı, həm də nəticə etibarilə bütün bu sahələr haqqında yeni biliklər doğurur. Kitabın ilk növbədə diqqəti çəkən məziyyətlərindən biri də budur...

Ə.Tanrıverdi dastandakı şəxs adlarının etimoloji təhlil üçün zəruri olan 12 ümumi qayda müəyyən etmişdir. Bu qaydalar onun öz araşdırmasının elmi-linqvistik bazisini təşkil etməklə yanaşı, həm də dilçiliyimizin bu sahədəki gələcək tədqiqatları üçün metodoloji sistem verir, yol göstərir. Həmin qaydalar etimologiyanın bir elm sahəsi kimi sərbəst, “nağılvari” mülahizələrdən azad olaraq dəqiq elmi prinsiplər əsasında inkişafına kömək edə bilər...

...Müəllif “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı şəxs adlarının ən azı yarısı haqqında yeni, orijinal etimoloji mülahizələr irəli sürmüş, onları dəqiq fakt və dəlillərlə asanlaşdırmışdır. Onun təhlillərini elmi cəhətdən inandırıcı edən bir də odur ki, hər adın etimoloji izahında elmi-nəzəri dilçilik ədəbiyyatı ilə yanaşı, qədim və müasir türk dilləri materiallarına, qədim yazı və folklor qaynaqlarına, əski və çağdaş lüğətlərə, hətta türk dilləri ilə qohum olmayan ölü və canlı dillərə, tarixi və ədəbi mənbələrə, elmi araşdırmalara istinad edilmiş, maraqlı analogiya və paralellər aparılmış, bu əsasda çoxlu sayda yeni faktlar aşkara çıxarılmışdır.

Ə.Tanrıverdi ilk dəfə olaraq “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı şəxs adlarını üslubi səciyyə və işlənmə məqamları baxımından qruplaşdırmış və bu əsasda onların etimoloji təhlili zamanı yalnız dil faktlarını deyil, həm də ədəbi-poetik təfəkkür, tarixi-etnoqrafik şərait, milli-psixoloji mühit kimi mühüm amilləri nəzərə alaraq türk adqoyma ənənələrinin prinsiplərini müəyyənləşdirmişdir.

Professor Ə.Tanrıverdinin “Kitabi-Dədə Qorqud”un mətni ilə Azərbaycan dilinin qərb ləhcəsi arasında uyğunluq və paralellərin müəyyənləşdirilməsinə həsr olunmuş tədqiqatları mətnşünaslıq cəhətdən də maraq doğurur.

...”Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası” kitabının bütün bu sadaladığımız (və sadalamadığımız) məziyyətləri qorqudşünaslıq, onomalogiya, etimologiya, dil tarixi, dialektologiya, tarixi qrammatika, mətnşünaslıq, poetika, üslubiyyat üzrə filologiyamızın nailiyyəti sayıla biləcək ciddi elmi uğurlar qazandığını bir daha təsdiq edir”.

Bu sətirlər İlham Abbasovun Ə.Tanrıverdinin kitabına yazdığı “Ön söz”dən götürülmüşdür. Təqdimat mərasiminə toplaşanlar burada oxuduqlarımız (və oxumadıqlarımız) haqqında ətraflı söhbət açdılar. Filologiya fakültəsinin dekanı, professor Buludxan Xəlilov “Kitabi-Dədə Qorqud”u 1300 illik ədəbiyyatımız, yaddaş tariximiz, mədəniyyət, düşüncə tariximiz kimi dəyərləndirdi. 2000-ci ildə Bakıda YUNESKO səviy-yəsində “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illiyinə həsr olunmuş tədbir haqqında ətraflı söhbət etdi. XX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycan ziyalılarının, o cümlədən respublikamızda ilk pedaqoji ali təhsil ocağı olan Pedaqoji Universitetdə “Kitabi-Dədə Qorqud”un, eləcə də onun tədqiqatçılarının təqiblərə məruz qalmasından danışdı. Ə.Tanrıverdinin “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası” əsərini özünəməxsusluğu ilə

seçilən kitab adlandırdı: “Rektor Y.Məmmədov Ə.Tanrıverdinin müəllimlik fəaliyyətini və belə bir fundamental əsər yazıb ərsəyə gətirməsini 100 manat məbləğində dəyərləndirib. Bu, o deməkdir ki, ADPU-da müəllimlərə, yazıb-yaradan mütəxəs-sislərə qiymət var”. Nətiq çıxışının sonunda kitabın nəşrində göstərdiyi maddi və mənəvi köməyə görə AMEA Folklor İnstitutunun direktoru, filologiya elmləri doktoru Hüseyn İsmayılova minnətdarlığını bildirdi.

Kitabın elmi redaktoru, AMEA-nın müxbir üzvü, Əməkdar elm xadimi, Dövlət mükafatı laureatı, professor Afad Qurbanov Əzizxan Tanrıverdinin tələbəlik illərini xatırladı. “Kitabi-Dədə Qorqud”u tədris etdiklərinə görə müəllimlərdən Mikayıl Rəfilinin və Əbdüləzəl Dəmirçizadənin bir ay saxlandıqlarını, tələbələrin isə mühazirə dəftərlərinin ucdan tutma müsadirə edildiyini dilə gətirdi, “həmin dəftərlərdən bəzilərini bu gün də saxlayıram” – dedi. Çıxışının sonunda bir çox kitablarının yol göstərəni və elmi rəhbəri olduğu yetirməsinə gələcək yaradıcılığında uğurlar arzuladı.

Sonra çıxış edən Xalq şairi Zəlimxan Yaqub, AMEA Folklor İnstitutunun direktoru Hüseyn İsmayılov, ADPU-nun professorlarından Həsən Baliyev, Abbas Hacıyev, Zahid Xəlil, tədqiqatçı-alim Ramiz Əskər, filologiya elmləri doktoru Mədət Çobanov, “Kredo” qəzetinin baş redaktoru Əli Rza Xələfli tədqiqatçı-alimə bundan sonrakı işlərində müvəffəqiyyətlər dilədilər.

Tədqiqatçının həm həmkarı, həm də oxucusu olan şair Oqtay Rza Əzizxan Tanrıverdinə ona həsr etdiyi şeiri ilə təbrik etdi.

Deyilənlərdən:

– “Əzizxan ləyaqətli elm adamıdır (professor Həsən Balyev);

– “Türk dünyasının istedadlı ziyalısı” (ədəbiyyatşünas-alim, tənqidçi, professor Abbas Hacıyev);

– “Kitabi-Dədə Qorqud” Ələddinin sehirlə çırağıdırsa, Əzizxan Tanrıverdi Ələddinin özüdür (şair-yazıçı, professor Zahid Xəlil);

– “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası” Dədə Qorqud haqqında yazılanların zirvəsi, qorqudşünaslıqda çox böyük töhfədir” (tədqiqatçı-alim, jurnalist Ramiz Əskər);

– “Kitabi-Dədə Qorqud” elə bir əsərdir ki, onu araşdıran kəs hər dəfə oradan yeni-yeni yeniliklər tapacaq” (filologiya elmləri doktoru Mədət Çobanov);

– “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası”nın ərsəyə gəlməsində bir alim ömrü bəs etməyəcək qədər heyrət doğuracaq zəhmət və iradə var” (“Kredo” qəzetinin baş redaktoru Əli Rza Xələfli).

Ürək sözləri sırasında:

“Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası”nı Dövlət mükafatına layiq əsər kimi dəyərləndirən professor Həsən Balyev Ə.Tanrıverdiyə “İlin elm adamı” adı verilməsini, professor Zahid Xəlil isə kitabın dərs vəsaiti kimi tədris olunmasını təklif etdi.

*“Gənc müəllim” qəzeti,
dekabr, 2007-ci il*

Yeganə Qəhrəmənova (Ergin)
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

DİL SEVGISİNDƏN “DƏDƏ QORQUD”A

Hər birimizin taleyində öz əqli-intellektual potensialı, həyat və cəmiyyət haqqında düşüncələri, elmi yaradıcılığa böyük marağı və gəncliyə yönəldici təsiri ilə seçilən, saysız-hesabsız faktları, elmi düşüncələri doğru-düzgün qavramamızla, yaradıcı və tənqidi təfəkkürümüzün formalaşmasına istiqamət verən müəllimlərin əvəzsiz rolu vardır. Öz məsləkdaşları arasında çoxlarından fərqlənən, zaman və məkanın yaratdığı subyektiv amillərin təsirindən uzaq belə nüfuzedici intellekt sahiblərindən biri adını həmişə qururla çəkdiyim Əzizxan Tanrıverdidir. Tələbəyəcn ciddi, tələbkər görkəminə görə nə qədər çəkinsək də, qayğıkeş münasibəti ilə hər birimizin sevgisini qazanmışdı. O yalnız məhdud elmi bilikləri aşılamaqla kifayətlənmir, dilimizin qayda-qanunlarını öyrətməklə yanaşı, soy-kökümüzə, milli-mənəvi dəyərlərimizə sevgi aşılayırdı. Əzizxan müəllim klassik sənətkarlarımızın, tarixi abidələrimizin, xüsusən də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dili haqqında elə həvəslə danışırdı ki, gözlərimiz önündə sanki oğuzların qəhrəmanlıq və döyüş səhnələri canlanır, qulaqlarımızda Qorqud Dədənin əzəmətli səsi cingildəyirdi.

1998- ci ildə magistr yoldaşlarımla birlikdə filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim etdiyim dissertasiyanın müdafiəsində iştirak edərkən Əzizxan Tanrıverdinin sərbəst və sərrast cavabları, elmi faktlara yanaşma tərzi, tədqiq etdiyim mövzünün dərinliklərinə bələdliyi onu

gözümüzdə daha da ucaltmış, daxilimizdəki yaradıcılıq şövqünü artırmışdı. Fəxrlə deyə bilərəm ki, bu gün respublikamızın elmi və ictimai-siyasi həyatında öz fəallığı ilə seçilən tələbə yoldaşarımla birlikdə hər birimiz öz açıqfikirliliyimiz və dürüstlüyümüz üçün özümüzü Əzizxan Tanrıverdi kimi müəllimlərə borclu sayırıq.

Əzizxan Tanrıverdinin dilimizlə bağlı tədqiqatları çox-istiqlamətli, çoxşaxəlidir. Lakin onun haqqında danışarkən, ilk növbədə, “Dədə Qorqud” dastanı haqqında araşdırmaları, çoxsaylı kitab və məqalələri göz önündə canlanır. Onunla bağlı yazılan rəylərin birində dilimizə, onun tarixinə və “Dədə Qorqud” dünyasına bağlılığını həssaslıq və dəqiqliklə əks etdirən fikirlər diqqətimi cəlb etdi: “Əzizxanın dünya sevgisi dildən, dil sevgisi isə “Dədə Qorqud”dan başlanır. “Kitabi-Dədə Qorqud” Əzizxan Tanrıverdinin alim ömrünün mənası, mahiyyəti və fəlsəfidir. O, “Dədə Qorqud”u tədqiq etməkdən doymur. “Dədə Qorqud” onun üçün tükənməz həyat qaynağı, linqvopoetik baxımdan tam mənimsədiyi, ruhunun bir parçasına çevirdiyi abidədir” (S.Rzasoy). Ə.Tanrıverdi özü yazılarının birində göstərir ki, “Kitab”ın hər sözü, hətta hər bir səsi belə məni rahat buraxmır, xəyallar aləminə aparır, yurd həsrətli “Qom qomlamım qoma yurdum!. Səni yaği nerədən darımış, gözəl yurdum” ...misraları əsəblərimi tarıma çəksə də, bütöv Azərbaycan uğrunda mübarizəmə güc-qüvvət verir; “Oğul, oğul, ay oğul!” misraları ruhumu tərpədir, anam yadıma düşür, özümü bir daha onun qucağında hiss edirəm”; “Saqım-salqım tam yelləri əsdigində,saqallu boz ac turğay sayradıqda” misraları məni sanki sirli təbiətin ağışuna atır”; “Əri muradına yetürər səniñ arxacığın, At diməzəm saña, qartaş diyərəm” misraları at belindəVətən qoruyan türk ərənlərini yada salır, mən də özümü at belində görürəm”.

Ən əsası odur ki, Ə.Tanrıverdi bu hisləri təkcə özü yaşamır, onları başqalarına aşılamaq üçün yorulmadan çalışır. Qeydlərinin birində bu barədə yazır ki, varlığıma, ruhuma hakim olan “Kitab”ı sevə-sevə təbliğ edirəm, tələbələrimə, “Kitab”ın dili ilə bağlı mühazirələr söyləyir, onun dil möcüzəsinin ən incə detallarını izah edərək sevdirməyə çalışıram. Artıq fəxrlə deyə bilərəm ki, tələbələrimizin əksəriyyəti “Kitab”dan onlarca parçanı əzbərdən bilir.

Universitetimizin, eləcə də fakültəmizin TEC-nə rəhbərlik etdiyim dövrdən bilirəm ki, Ə. Tanrıverdinin tələbələri, həqiqətən, dilimizin, onun tarixi abidələrinin tədqiqinə xüsusi maraq göstərir, hər il bir neçə tələbəsi TEC-in və digər universitetlərin elmi konfranslarının iştirakçısı və qalibi olur.

Ə.Tanrıverdinin “Türk mənşəli Azərbaycan antroponimləri”, “Kitabi-Dədə Qorquda şəxs adları”, “XVI əsr qırpçaq (poloves) dilinin qrammatikası”, “Kitabi-Dədə Qorqud”un obrazlı dili”, “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası”, “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası”, “Dədə Qorqud Kitab”ın da at kultu”, “Dəli Kür” romanının poetik dili”, ““Dədə Qorqud Kitabı”nın obrazlar aləmi” və digər çoxsaylı elmi əsərlərini vərəqlədikcə aydın olur ki, müəllif bütün yaradıcılığı boyu “Dədə Qorqud kitabın”na müraciət etmiş, onun sirli-sehirli aləmindən xilas ola bilməmişdir. Müəllifin bu yaxınlarda nəşr etdirdiyi “Dədə sözü işığında” kitabı da bu istiqamətdəki axtarışların məntiqi davamı olub öz elmi sanbalı ilə diqqəti cəlb edir. Müəllif burada yalnız dastanın dili üzərində tədqiqatlar aparmaqla kifayətlənmir, onun semantik strukturunun, oğuzlara məxsus etnokulturoloji münasibətlərə və monoqamiya dövrünə aid leksik vahidlərin düzgün oxunuş və transkripsiya məsələlərinin, “Kitab”dakı əsas obrazların qohumluq əlaqələrinin və digər mühüm məsələlərin üzə çıxarılmasına çalışır.

“Kitab”a istinad etməyin bir sıra yanlış nəticələrin çıxarılmasına səbəb olduğunu göstərən müəllif “həyat yoldaşı” anlamlı “yoldaş” sözünün dilçiliyimizdəki ümumi mənzərəsini nəzərdən keçirərək yazır ki, dastanda yalnız bir boyda – “Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyu”nda “yoldaş” sözünün “həyat yoldaşı”, “arvadı” mənasında işləndiyinə təsadüf olunur: “Adəmlər əvrəni yoldaşına qıyamadı; Dəli Domrul yüz qırq yıl dəxi yoldaşıyla yaş yaşadı”.

“Kitab”da arvadı anlamlı “yoldaş” sözü ilə müqayisədə dost, yaxın adam və s. anlamlı “yoldaş” sözünün daha üstün mövqedə görüldüyünü qeyd edən tədqiqatçı göstərir ki, “Görkəmli qorqudşünas O.Ş.Gökyay dastanda “yoldaş” sözünün yalnız, “yol arkadaşı, arkadaş” mənalarından bəhs edir. Yəni yoldaş sözünün “arvadı” mənasını ifadə etməsinə, eləcə də metafora yaratmada iştirakına münasibət bildirmir. Azərbaycan dilçiləri də “həyat yoldaşı” birləşməsinin bir evfemistik ifadə kimi sovet dövründə yarandığını xüsusi olaraq vurğulayıblar.” Lakin burada bir reallığı qeyd etmək yerinə düşür: “Dədə Qorqud kitab”ını Azərbaycana bağlayan çoxsaylı faktlar sırasına arvadı mənasında işlənmiş “yoldaş” sözünü də aid etmək olar. Belə ki, Azərbaycan dilindəki arvadı və ya əri anlamlı baş yoldaşı, həyat yoldaşı kimi evfemistik ifadələr Türkiyə türkcəsində müşahidə olunmur. Fikrimizcə, O.Ş.Gökyay bu cür detalları nəzərə alsa idi, yəqin ki, “Kitab”ın dili ilə bağlı qeyri-dəqiq mülahizələr söyləməzdi”.

“Kitab”dakı Qam Ğan, Bayandır, Aruz, Qazan, Uşun qoca, Qanturalı kimi obrazların qohumluq əlaqələrinin araşdırılmasını türk tarixi və etnoqrafiyasını öyrənməyin bir parçası hesab edən Əzizxan Tanrıverdi Bayandır xanı bir epik qəhrəman kimi oğuzların qədim epik tarixi ənənəsindən ayırmaq və Ağqoyunlu Bayandurilərinin “Kiçik Asiyada hərbi

hegemonluq” dövrü ilə bağlamaq cəhdlərini elmi cəhətdən əsassız sayaraq, dastandakı obrazların həm kişi, həm də ana xətti üzrə qohumluq əlaqələrini üzə çıxarmış, ayrı-ayrı antroponimik modellərdəki apelyativləri müəyyənləşdirmiş, “Kitab”dakı ata, baba, dədə, oğul, qız, qardaş kimi qohumluq bildirən sözlərin monoqamiya (təkarvadlılıq) dövründə yaranmış vahidlər olduğunu göstərmişdir. Dastandakı qohumluq terminləri şumer dili və qədim türk mənbələrində rast gəlinən uyğun dil vahidləri ilə müqayisə edilmiş, həmin terminlərin əksəriyyətinin müasir türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində işlənməsi haqqında maraqlı faktlar gətirilmişdir. Bu qarşılaşdırmaların qorqudşünaslıqda “Kitab”ın məhz Azərbaycan dilində yazılması ilə bağlı tutarlı fikirləri daha da qüvvətləndirdiyini göstərən müəllif qeyd edir ki, dastandakı əmdi (süd qardaşı), qız qarındaş (bacı), qız kişi (qız) kimi qohumluq terminləri müasir Azərbaycan dilində sabitləşməsə də, həmin qohumluq terminlərinin yaranmasında iştirak edən sözlər müasir Azərbaycan dili üçün də səciyyəvidir.

Kitabda diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də dastandakı “kafirlərlə” bağlı elmi ədəbiyyatda özünü göstərən fərqli fikirlərə münasibətdir. Müəllif E.Əlibəyzadənin “Kitab”dakı kafirləri ermənilər və gürcülər kimi başa düşmək lazımdır. Belə anlaşılır ki, hələ o vaxtlar 1400-1500 il bundan öncə qonşularımız şər-şamata olublar, xəyanət, dava-dalaş həmişə onlara tərəfindən başlanıb” - fikrini tarixi faktlara zidd hesab edərək yazır ki, “Əsl tarix hiss-həyəcanla, emosiyaya qapılmaqla yox, tutarlı fakt və arqumentlərlə danışmağı sevir. Məgər ermənilərin Cənubi Qafqazda məskunlaşma tarixini V əsrə aparmaq olarmı? Heç şübhəsiz ki, yox!!!” Daha sonra Ş.Cəmşidovun “heç yerdə oğuzlarla onların yaxın qonşuları olan erməni və gürcülərlə toqquşmaya təsadüf etmirik” fikrinə münasibət

bildirən Ə.Tanrıverdi yazır ki, “hər iki müəllif erməniləri oğuzların qonşusu hesab edir, biri erməniləri dost kimi (Ş.Cəmşidov), digəri düşmən kimi (E.Əlibəyzadə) təqdim edir; erməniləri dost hesab edən (Ş.Cəmşidov) sovet dövlətinin, düşmən hesab edən isə (E.Əlibəyzadə) müstəqil Azərbaycan dövlətinin ziyalıları kimi çıxış edir”. “Kitab” isə hər iki fikri təkzib edir. Bu məqamda müəllif M.C. Bağirovun 1951-ci il may ayının 24-də Azərbaycan K(b)P-nin XVIII qurultayındakı çıxışı zamanı “Dədə Qorqud” un xalq eposu olmaması, Azərbaycan türklərinin etnogenezində xüsusi yer tutan oğuzları köçəri, soyğunçu adlandıraraq təhqir etməsi, “Kitab”ın guya gürcü və erməni xalqlarına qarşı yazıldığını xüsusi olaraq qabartmasını göstərməklə sovet ideologiyasının tarixi faktları qərəzli şəkildə saxtalaşdırmaq cəhdləri ilə bir çox ziyalıların da əsl reallıqdan uzaq düşdüyünü bir daha vurğulamış olur.

Məsələyə münasibətini K.Bəşirovun fikirləri ilə arqumentləşdirərək ondan gətirdiyi sitatla müəllif belə qənaətə gəlir ki, “Türklərin, o cümlədən azərbaycanlıların ilk rəsmi dinlə-rindən olan xristianlığın islam dini xatirinə inkarı bir çox həqiqətlərin düzgün qavranılması yolunda bizə əngəllər yaratmışdır. Din naminə qarşılıqlı milli imtina alban-türklərin erməniləşməsinə və ya dünya ictimaiyyətinə ermənilər kimi tanıtılmasına səbəb olmuşdur. Dağlıq Qarabağ və Ermənistan toponimlərinin böyük əksəriyyətinin türk mənşəli olması, Qarabağda özlərini erməni adlandıranların dil, adət və ənənələrinin gəlmələrdən əsaslı fərqi bunların türk mənşəyindən xəbər verir”.

Daha sonra O.Ş.Gökyayın “Dədə Qorqud”un coğfiyasından danışarkən “Ermənistan-Aran coğrafiyaçılarına görə, Kür ilə Hazer” arasındakı bütün memleketlər, yəni Gürcüstana, Arran (Albaniya) və Derbend boyuna kadar Kafkasyanın dağlık

bölgəsinə verilən ad... Arap tarixçi və coğrafiyaçıların verdiyi başqa bir bilgiyə görə Berda, Arran, Nahçevan bölgələri də Ermənistandan sayılıyordu” kimi yalnız fikirlərinə münasibət bildirən Ə.Tanrıverdi yazır ki, “Müəllif unudur ki, Ərməniyə Ermənistan deyil, türklərin yaşadığı ərazinin adıdır. “Ərməniyə də erməni mənşəli yox, türk mənşəli sözdür (ərigid, mən-adam) ” Təccüb , həm də təəssüf doğuran budur ki, “Kitab” da “hay” və “Hayıstan” kəlmələri işlənməsə də, haylarla bağlı heç bir hadisəyə işarə olunmasa da, Ş.Gökyay “Dədə Qorqud”un coğrafiyası kontekstində tarixi faktları safçürük etmək əvəzinə təhrif edilmiş şəkildə təqdim edir”. Bərdə şəhərinin adının eradan əvvəlki sak tayfalarının tərkibində Azərbaycan ərazisinə gəlmiş bərdor tayfasının adının cüzi dəyişikliyə uğramış forması olduğunu qeyd edən müəllif eposda etnik münaqişələrdən söhbət getmədiyini, bütün ziddiyyətlərin dini ideoloji mahiyyət daşıdığını göstərir, problemə oğuz –qıpçaq türkləri kontekstində yanaşanların mövqeyini müdafiə edərək dastandakı kafirlərin bütpərəstliyə inanan, müsəlman olmayan qıpçaq və karluq tayfalarından ibarət olduğunu əsaslı faktlarla sübut edir.

“Dədə Qorqud”un sirli-sehrli dünyasına səyahətini dastanla bağlı bəzi tədqiqat işlərinə münasibət bildirməklə yekunlaşdıran Ə.Tanrıverdi “Kitab”ın möcüzəli dünyası barədə söz deməyi özünə mənəvi borc bilərək əbədiyaşar “Kitab”ımızın oxucuların stolüstü kitabı olmasına nail olmaq arzusunu ifadə edir. Qətiyyətlə deyə bilərik ki, Dədə sözü işığında qaranlıq məsələləri aydınlığa çıxarmaq arzusunda olan tədqiqatçılarımız var olduqca, tariximiz , soy-kökümüz, milli-mənəvi dəyərlərimiz yaşadığca “Kitab” onu dərk edənlərin ruhunun ehtiyacı kimi həmişə stolüstü kitabımız olacaqdır!

Şahnazxanım Şükürzadə

**“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” VƏ QƏRB
LƏHCƏSİ**

Milli mədəniyyətimizin ən zəngin, ən qədim qaynaqlarından biri olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları artıq dünya ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus yer tutubdur. Oğuzların yaratdığı, səsi XII əsrdən gələn bu abidə ümumilikdə dünya və türk tədqiqatçılarının böyük marağına səbəb olmuş, onun üzərində çoxlu araşdırmalar aparmışlar.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dili ilə konkret bir bölgənin şivəsinin geniş planda müqayisəsi ilə bağlı professor Əzizxan Tanrıverdiyevin yazdığı “Kitabi-Dədə Qorqud” və Qərb ləhcəsi” kitabı sanballı tədqiqat əsəridir. Əsər dörd fəsildən ibarətdir.

Müəllif “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilini, əsasən, Qərb ləhcəsinin Qazax-Borçalı şivələrilə əlaqəli araşdırmışdır. O, bu araşdırmanı “Kitabi-Dədə Qorqud” ilə Qazax-Borçalı arasındakı bəzi oxşar xüsusiyyətlər, məsələn, adət-ənənələr (at kəsmək), dil ünsürləri, toponimik (Qazan qayası, Oruzman, Bejanoğuzaran) və antroponimik vahidlər (Qazan, Dondar, Xızır, Uruz, Bamsı, Qaragünə və s.) əsasında aparmış və hər birinə aid konkret nümunələr göstərərək izah etmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı və Qərb ləhcəsindəki fonetik xüsusiyyətlərdəki oxşarlıqlardan danışarkən saıtlərin uzanması, diftonqlar, saıt əvəzlənmələri, səstərtımı, səst düşümü, samit əvəzlənmələri, müasir ədəbi dilimizdə yerdəyişmə ilə işlənən sözlər, söz kökündə samit qoşalaşması və s. məsələləri izah

etmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənib, müasir ədəbi dilimiz baxımından arxaik hesab olunan sözlərin eynilə və ya müəyyən fonetik, semantik dəyişmələrlə Qərb ləhcəsində işlənməsini izah edərək “Kitabi-Dədə Qorqud”un Qərb ləhcəsi ilə səsləşən arxaik leksik qatını bədən üzvlərinin adları, səs, söz anlamlı vahidlər, qohumluq bildirən sözlər, topluluq bildirən sözlər, peşə-sənət və s. bildirən sözlər, yemək adları və yemək prosesi ilə bağlı sözlər, heyvan adları, həşərat adları, döyüş ləvazimatlarının adları və s. leksik-semantik qruplar üzrə təqdim etmişdir.

Prof.Əzizxan Tanrıverdi özündən əvvəlki araşdırmalara əsaslanaraq “Kitabi-Dədə Qorqud” və Qərb ləhcəsi”ndə əsasən eynilə işlənən morfoloji elementləri sistemli şəkildə qruplaşdırmışdır.

Onu da qeyd etməyi vacib bilir ki, prof.Əzizxan Tanrıverdinin “Kitabi-Dədə Qorqud” və Qərb ləhcəsi” əsəri Azərbaycan dilçiliyinə bir töhfədir.

*“Gənc müəllim” qəzeti,
22 oktyabr 2002-ci il*

Aynurə Əliyeva
ADPU, elmi işçi

ƏZİZXAN TANRIVERDİNİN “DƏDƏ QORQUD KİTABI”NDA AT KULTU” ƏSƏRİ

Filologiya elmləri doktoru, professor Əzizxan Tanrıverdinin türk dünyasının möhtəşəm kitabı – “Kitabi-Dədə Qorqud”la bağlı daha bir əsəri işıq üzü gördü. “Dədə Qorqud Kitabı”nda at kultu” adlanan bu əsər Əzizxan müəllimin “Dədə Qorqud”un dilinə həsr etdiyi altıncı kitabıdır. Alimin “Dədə Qorqud kitabı”na həsr olunmuş əsərlərini oxuduqca biz bir türk övladı olaraq özümüzü daha dərindən tanıyır və daha yaxşı öyrənirik. Çünki “Dədə Qorqud kitabı” bizim mənəvi aləmi-mizə birbaşa təsir göstərmiş və göstərməkdədir. Ə.Tanrıverdi əsərlərində “Dədə Qorqud kitabı”nın dilini elmi şəkildə tədqiq etməklə yanaşı, türkün qədim etiqadını, adət-ənənəsini və inamını əsaslı şəkildə şərh edir, qədim mənbələrə söykənərək faktlar əsasında aydınlaşdırır. Onun AMEA-nın Folklor İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunan “Dədə Qorqud kitabı”nda at kultu” əsəri də bu baxımdan böyük maraq doğurur. Əvvəlcədən qeyd edək ki, tədqiqat əsəri elmin müasir səviyyəsində yazılmışdır.

Əsərə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposundakı at kultunun sirrini açan böyük alim və vətəndaş” adlı ön söz yazan professor Ramazan Qafarlı kitabın ruhuna uyğun, onun dəyərini və sanbalını açıqlayan gözəl bir şərh verir. Folklorşünas alim kimi tədqiqat əsərini böyük diqqətlə incələyən Ramazan Qafarlı bir çox məsələlərə münasibət bildirərək Ə.Tanrıverdinin qorqud-

şünaslığa gətirdiyi yenilikləri təqdim edir. O, Ə.Tanrıverdinin at adları, at kişnərtisi, “At = tabut” modeli haqqındakı qənaətlərinə öz fikirlərini də qataraq müəllifin qənaətlərinin reallığını əsaslandırır və mifoloq alim kimi tədqiqatı yüksək qiymətləndirir. O, Ə.Tanrıverdinin mövzunun öhdəsindən uğurla gəldiyini, “Kitab”dakı at kultunun sirrini məharətlə açdığını qeyd edir: “Ulu əcdadlarımızın atla bağlı əski görüşləri, adət-ənənələri, ritualları “Kitab”ın mətninə elə ustalıqla transformasiya etmişdir ki, ayrı-ayrı epizodların və deyimlərin canına hopdurularaq alt qatda gizlənmişdir. Ə.Tanrıverdi böyük məharətlə eposun gizli məqamlarına nüfuz etməyi bacarır və bir çox sirlərin açılmasına nail olur”.

Tədqiqatın “Dədə Qorqud kitabı”nda at kultu: tarixi-lingvistik müstəvidə” adlı ilk bölməsində alim diqqəti “Kitab”da “at kultu”nun qabarıq şəkildə ifadə olunduğunu təsdiqləyən detallara yönəldir və göstərir ki, “Kitab”da “at” sözü intensivliyi ilə seçilir, at sözünün iştirakı ilə yaranmış bir sıra atalar sözləri və məsəllərə, deyimlərə təsadüf olunur, atlara verilən adların (zoonimlərin) əksəriyyəti qəhrəmanların adlarına uyğunlaşdırılmış şəkildədir, həm də bu tip zoonimlər qəhrəmanların antroponimik modellərində ləqəb kimi çıxış edir, at ən dəyərli hədiyyələrdən biri kimi təqdim olunur, at Oğuz igidi üçün zərbə qüvvəsi, həm də sədaqətli yoldaş, qardaşdır, Oğuz igidi yaralandıqda atının quyruğu kəsilir, öldükdə isə atı öldürülür və s.”. Bununla da müəllif Türk-Oğuz cəmiyyətində atın necə müqəddəs sayıldığını, əziz tutulduğunu, yüksək dəyə-rə malik olduğunu göstərir və oxucunu özü ilə birgə xəyalən türklərin yaşadığı qədim dövrə aparır.

Tarixdən məlumdur ki, qədim türklərin məqsədinə çatmasında at ən əlverişli vasitələrdən biri olmuşdur. O zaman-kı döyüşləri, vuruşları, qələbələri atsız təsəvvür etmək qeyri-

mümkündür. Buna görə də türklər atı sevmiş, onu bəsləmiş, dəyərləndirmiş və müqəddəs hesab etmişlər. Təsadüfi deyil ki, qədim Şərq ədəbiyyatının qiymətli nümunələrindən olan “Qabusnamə”də də at yüksək qiymətləndirilmiş və o, “dünyanın əsrəfi” sayılan insanla eyniləşdirilmiş, heyvanların ən gözəli sayılmışdır. “Qabusnamə”nin “At almaq haqqında” bəhsində yazılır: “Ey oğul, at alanda çalış səhv etməyəsən. Adamın və atın mahiyyəti eynidir. Yaxşı adama və yaxşı ata nə qədər qiymət qoysan, layiqdir, eləcə də pis adamı və pis atı nə qədər pisləsən yeri var. Müdrik adamlar demişlər: “Dünya insanla, insan heyvanla”, “heyvanların ən gözəli isə atdır. Onu saxlaya bilmək həm təsərrüfatçılığa dəlalət edər, həm mərdliyə. Bir məsəl var, deyirlər: “Atını və paltarını yaxşı saxla, at və paltar da səni yaxşı saxlar”. Maraqlıdır ki, “Kitab”da da at insanla eyniləşdirilir, ona bərabər tutulur.

Deyilənlərdən bir daha aydın olur ki, at qədim türkün həyatında çox önəmli yer tutmuşdur. Bunun bariz nümunəsi isə “Dədə Qorqud kitabı”dır. Bu baxımdan Ə.Tanrıverdinin “Kitab”dakı at kultundan danışması təsadüfi deyil. Atın Türk-Oğuz cəmiyyətinin tarixi taleyində mühüm yer tutduğunu bütün qəlbi ilə hiss edən tədqiqatçı “Kitab”da at leksik vahidinin, eləcə də atla bağlı olan digər sözlərin tarixi-lingvistik müstəvidə izahının “at kultu”nun ilkin koordinatlarını dəqiqləşdirəcəyinə əmindir.

Atla bağlı sözlərin fonetik xüsusiyyətlərini şərh edən müəllif bu sözləri qədim türk abidələrinin, eləcə də M.Kaşğarının “Divan”ının dili ilə qarşılaşdırır, bununla kifayətlənməyərək həmin sözlərin müasir türk dillərindəki işlənmə səviyyəsini də müəyyənləşdirir. At sözünün müasir türk dillərinin əksəriyyətində ilkin fonetik tərkibini eynilə mühafizə etdiyini nümunələr əsasında təqdim edir.

Müəllif “Kitab”dakı zoonimik modellərdə - at adlarında alliterasiya məsələləri haqqında ilk dəfə fikir söyləyir. Mətnin poetik çəkisini qüvvətləndirməyə xidmət edən alliterasiyaya Keçi başlu Keçər aygır (k-k), Toğlu başlu Turı aygır (t-t) kimi nümunələr göstərməklə oxucuda maraq oyadır. Oğuz qəhrəmanlarının adlarının ilk səsi ilə atlarının adındakı ilk səsin alliterasiyasının “Kitab”da sistem təşkil etdiyini (Qazan – Qonur at (q-q), Qanturalı – Qazlıq at (q-q) və s.) göstərən alim bu tip alliterasiyaların digər türk abidələri üçün də səciyyəvi olduğunu təsdiqləyir: “Manas”da – Kökçönün atı Kürönçü (k-k); “Alpamış”da – Alpamış (Alp Bamsı) – Bay çobar (b-b).

Atla bağlı sözlərin leksik xüsusiyyətlərindən bəhs edərək müəllif qədim türkün həyatında atın əvəzsiz bir varlıq olduğunu, “At türkün qanadıdır” (M.Kaşğarının “Divan”ı) deyiminin təsadüfi olaraq yaranmadığını, nəinki “Dədə Qorqud” qəhrəmanlarını, hətta “Dastan”ın özünü belə atsız təsəvvür etməyin mümkünsüzlüyünü qeyd edir və atı olmayan qəhrəmanın heç bir dəyəərə malik olmadığı qənaətinə gəlir.

Ə.Tanrıverdi “Kitab”da at zoolekseminin şəxs adlarının komponentlərindən biri kimi işlənməsini türk poetik təfəkküründən süzülüb gələn ən dəyərli detallardan biri kimi qiymətləndirərək diqqəti “Kitab”dan gətirilmiş iki nümunəyə yönəldir: “At ağuzlu Uruz qoca”. Müəllif bu antroponimik modeldə “at ağuzlu” sözünün igidliyi, cəsurluğu ifadə edən vahid kimi çıxış etdiyini, yaxud at sözünün məhz güc, qüdrət mənə yükünə görə şəxs adı kimi işləndiyini göstərir. Basat adının isə “At basubən, qan sümürər” cümləsindəki “at basubən” feli bağlama tərkibi əsasında yarandığını bildirir.

“Kitab”ın dilində onlarca atalar sözləri və məsəllərin, deyimlərin, eləcə də bir sıra ifadələrin yaranmasında at sözünün məntiqi mərkəz funksiyasında çıxış etdiyini əsaslandıran alim

onların qədim türk yazılı abidələrinin dili baxımından səciyyəvi olduğunu M.Kaşğarının “Divan”ından və “Oğuznamə”dən gətirdiyi nümunələrlə təsdiqləyir. Müəllif “Kitab” və digər qədim türk mənbələrindəki atalar sözləri və məsəllərin tərkibində işlənmiş at sözünü qədim türk tarixi və etnoqrafiyasının, ümumən türk mədəniyyətinin zənginliyini göstərən söz kimi dəyərləndirir.

Tədqiqatın “Atla bağlı sözlər leksik-semantik müstəvidə” adlı bölməsi də xüsusi maraq yaradır. Burada müəllif ayğır, qulun, qulan, tay, yund, ilqı, tuşaq//duşaq, qusqun (quşqun) sözlərinin semantikasına böyük ustalıqla aydınlıq gətirir, onların “Kitab”dakı statistikasını müəyyənləşdirir. “Kitab”dakı Keçi başlu Keçər ayğır və Toğlu başlu Turu (Duru) ayğır at adlarını “Koroğlu” dastanındakı Qırat və Düratla müqayisəyə cəlb edən tədqiqatçı onların semantik yaxınlığını güclü fəhmlə üzə çıxarır və yeni fikir söyləyir. Bir çox tədqiqatçılar “Qırat” və “Dürat” adlarının rəng anamlı sözlərdən yarandığını bildirirlər, lakin alimlərin bu fikirlərinə hörmətlə yanaşan Ə.Tanrıverdi diqqəti “Koroğlu”dakı Düratın Qırata, “Kitab”dakı Turu ayğırın isə Keçər ayğıra nisbətən zəif olması faktına çəkərək uğurlu qənaətə gəlir: “Dədə Qorqud göstəki üzdi. Turmadı, qaçdı. Dəli Qarçar ardına düşdi. Toqlı başlu Turı ayqır yoruldu. Dədə Qorqud Keçi başlu Keçər ayğıra sıçradı, bindi”. Burada yorulan atın “toqlı başlı...”, güclü atın isə “keçi başlı...” olduğu birbaşa ifadə edilir. Bu da təsadüfi deyil. Belə ki, “keçi başlı” atda keçinin, “toğlu başlı” atda isə toğlunun gücü, daha dəqiqi, səciyyəvi cəhətləri metaforikləşdirilmişdir: keçi sıldırım qayalarda sıçraya-sıçraya gəzir, sürünün qabağında gedir, toğluda isə bu xüsusiyyətlərin heç biri yoxdur. Deməli, “keçi başlı...” və “toqlı başlı” vahid-

lərindəki məcazilik birbaşa reallığa, konkret desək, real hərəkətə söykənir”.

Ə.Tanrıverdi əsərinin bu hissəsində Qaragüc, Qazlıq at, Boz at, Qonur at, Qaragöz, Boz aygır, Keçi başlu Keçər aygır, Toğlu başlu Turı aygır, Ağ-boz at, Göy bədəvi, Təpəlqaşğa aygır, Qara aygır, Al aygır, Alaca at, Düldül kimi at adlarının semantikasını, mənşəyini əsaslı faktlara söykənərək aydınlaşdırır. O, bu zoonimlərin semantikasını qədim türk ad sistemi, türk tarixi və etnoqrafiyası kontekstində izah etdiyi üçün nəticələri dəqiq və inandırıcıdır.

Qorqudsünaslıqda “Qarağuc” at adının daha çox “qara camaatın, hamının mindiyi və minə biləcəyi at” mənasında izah edildiyini göstərən tədqiqatçı mətnin semantik yükünə əsaslanaraq, haqlı olaraq, həmin adın “Qara qoç başlu at” mənasında işləndiyini göstərir və fikrini aydın şəkildə əsaslandırır: “...Qarağuc adı “Kitab”dakı digər at adları ilə eyni semantik şaxədə birləşir. Məsələn, “Keçi başlu Keçər aygır” zoonimik modelində “Keçi başlu” başı keçiyə bənzəyən, yaxud “Toğlu başlu Turı aygır” modelində “Toğlu başlu” başı toğluya bənzəyən mənasındadır. Qarağuc (Qaraqoç at) adında da başı qara qoça bənzəyən mənası real görünür. Bu isə belə bir modeli bərpa etməyə imkan verir: Qara qoç başlu at. Buradakı “başlu” sözünün ellipsisə uğraması türk dillərində mümkün hadisələrdəndir”. Deməli, “Qarağuc” at adı “Qara qoç başlu at” modelinin ellipsisə uğramış formasıdır. Tədqiqatçının bu fikri Qarağuc (Qaraqoç) at adının “qara camaatın mindiyi at” kontekstində izahının yanlış olduğunu sübut edir.

Ə.Tanrıverdi müqəddimədə və “boy”larda işlənmiş Qazlıq at adının türk mənşəli oronim əsasında yaranması fikrini əsaslandırır. Onu da qeyd edim ki, Əzizxan müəllimin Qazlıq atı haqqındakı fikirlərini oxuyarkən bu at, nədənsə, mənə

Qarabağ atını xatırlatdı. Məlumdur ki, qədim Qarabağ bölgəsi də öz atlarıyla məşhur olmuşdur. Belə ki, Qarabağ bölgəsinə daxil olan Ağdamda tarixi 160 ildən çox olan Ağdam Atçılıq Zavodu fəaliyyət göstərmişdir. Bütün dünyada nadir Qarabağ atları yetişdirən bu atçılıq zavodu bu gün də şöhrətlidir. Çox güman ki, o dövrdə Qazlıq atları da Qarabağ atları kimi məşhur olmuşdur. Qazlıq atının boylarda bir deyil, bir neçə qəhrəmana məxsus at kimi göstərilməsi fikrimizi təsdiqləyir: “Qazanın dilində - “Qazlıq atın bütün binən nə yigitsən, adın nədir, degil maña!” Burla xatunun dilində - “Qazlıq atımdan enməyincə”. Dirsə xanın xatununun dilində - “Yaralanub Qazlıq atımdan enməyincə...”. Digər tərəfdən, Qazlıq at Qanturalının (Baba, yelisi qara Qazlıq atuma salayım...), həm də Bəkilin atı kimi təqdim olunur: “Yelisi qara Qazlıq atın bütün bindim”. Maraqlıdır ki, Qazan xan at üstündə gələn igidin kim olduğunu bilməsə də, onun atının Qazlıq atı olduğunu bilir. Deməli, Qazlıq atının “Kitab”ın sayılıb-seçilən qəhrəmanlarının və xanların xatunlarının atı olması bu atın o dövrün nadir cins atlarından olmasını sübut edir. Məlumdur ki, Qarabağ atları da zaman-zaman igid və qəhrəman oğulların atı kimi məşhur olub. Yüksək qaçış sürətinə və əzəmətli görünüşə malik Qarabağ atları XIX əsrin ortalarından bir sıra beynəlxalq sərgi və müsabiqələrdə fəxri yer tutmuş, mükafatlar və medallar qazanmışdır. Bu atlar Qazlıq atları kimi gözəlliyi ilə də seçildiyi üçün bəylər, xanlar öz xanımlarına və hörmətli qonaqlarına ən qiymətli hədiyyə kimi Qarabağ atı bağışlamışlar. Təsadüfi deyil ki, 1956-cı ildə Böyük Britaniyaya səfər edən sovet rəhbəri Nikita Xruşşov kraliçə II Yelizavetaya məhz ən dəyərli hədiyyə kimi Ağdam Atçılıq Zavodundan olan “Zaman” adlı Qarabağ atını hədiyyə etmişdir. Qarabağ və Qazlıq at adlarının yaranmasındakı oxşarlıq da maraqlıdır.

Qarabağ atı – yer adı (toponim), at zooleksemi və -ı mənsubiyyət şəkilçisindən, Qazlıq at – dağ adı (oronim) və at zooleksemindən yaranmışdır. Deməli, hər iki at adının yaranmasında toponim iştirak etmişdir. Qarabağ atları Qarabağ bölgəsində, Qazlıq atları isə Qazlıq dağının ətəyində yetişdirildiyi üçün belə adlandırılmışdır. Bütün bu oxşarlıqlar Qazlıq atı ilə Qarabağ atı arasında hansısa bir gizli bağın olduğuna işarə də ola bilər.

Ə.Tanrıverdi “Kitab”da at adı ilə şəxs adının eyni söz əsasında yaranmasını (Qoşur at – Qoşur qoca) və eyni sözün epitet kimi həm at, həm də qəhrəmanla bağlı işlədilməsini (Şahbaz at, şahbaz yigit) Oğuz cəmiyyətində at və insan münasibətinin yaxınlıq dərəcəsini şərtləndirən detallardan biri kimi qiymətləndirir, onların hər birinin ata olan dərin məhəbbətdən yoğrulduğunu açıqlayır. Alim diqqəti “Dədə Qorqud” qəhrəmanlarının hər birinin bir neçə bədii təyini olması faktına çəkərək bu bədii təyinlərdən at sözünün iştirakı ilə yaranan vahidlərin xüsusi çəkiyə malik olduğunu və bu baxımdan bu tip bədii təyinlərin yalnız qəhrəmanı tanıdan poetik detallar yox, həm də haqlı olaraq, türk tarixi və etnoqrafiyasının bir parçası kimi dəyərləndirir.

Alim əsərdəki atla bağlı sözlərin morfoloji xüsusiyyətlərini isim, isimləşən vahidlər, sifət, fel və köməkçi nitq hissələri əsasında əsl dilçi dəqiqliyi ilə araşdırır. “Kitab”da atla bağlı işlənmiş isimlər ümumi və xüsusi olaraq iki yerə bölünür, onların tək və cəm halda işlənməsi, hallanaraq dəyişməsi nümunələr əsasında şərh edilir. Tədqiqatçı “Kitab”da leksik məzmununda çoxluq anlayışı olan “yund” sözünün –lar şəkilçisi ilə işlənməsinə də təsadüf olduğunu vurğulayır: “Qılınc çəküb altı kafər dəplədi, tolanbaz urıb yundları ürkitdi”. Qeyd edək ki, bu hal müasir ədəbi dilimizdə də müşahidə olunur.

Məs.: Sürüləri yaylağa apardılar. Ə.Tanrıverdi at və aygır sözlərinin adlıq, qeyri-müəyyən yiyəlik və qeyri-müəyyən təsirlik hallarda intensiv şəkildə, həm də daha çox təhkiyəçi dilində işləndiyini, həmin vahidlərin müəyyən yiyəlik, müəyyən təsirlik və çıxışlıq hallarda isə işlənmə tezliyinin nisbətən zəif olduğunu müəyyənləşdirir. Bu cür sözlərə yerlik halda rast gəlinmədiyini isə müəllif uyğun sintaktik mühitin olmaması ilə bağlayır. İsimlərdə xəbərlik kateqoriyasından danışarkən alim at zoolekseminin yalnız III şəxsin tək üzrə xəbərlik şəkilçisi qəbul etməsini atdır, atındır, atımdır nümunələri əsasında izah edir. O, atla bağlı isimlərin I, II və III şəxslərin cəmi üzrə mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul etmədiyini situasiya ilə bağlayır, bu fikrini həmin şəkilçilərin “Orxon-Yenisey” və M.Kaşğarının “Divan”ının dili baxımından səciyyəvi olması faktı ilə əsaslandırır. Əzizxan müəllim atla bağlı sifətlərdən bəhs edərkən həmin sözlər sırasında bədəvi, yügrək, yaxşı və s. kimi sifətlərin üstün mövqedə göründüyünü dəqiqləşdirir, onların elmi təhlilini nümunələr əsasında təqdim edir.

Atla bağlı işlənmiş felləri də təhlilə cəlb edən Ə.Tanrıverdi hərəkət fellərinin “Kitab”da intensivliyini müəyyənləşdirir, bu cür felləri “boy”lardan gətirilmiş “çapmaq”, “büdrəmək”, “dəpmək”, “səgirtmək”, “sürüşdürmək”, “ilgəmaq” və “tayanmaq” nümunələri əsasında ətraflı şərh edir. Qorqudşünaslıqda “sürüşdürmək” felinin semantikasına bərdəki fikir müxtəlifliyinə münasibət bildirən tədqiqatçı “sürmək” felinin sürüşmək mənasını ifadə etməsi fikrinin doğru olduğunu M.Kaşğarının “Divan”ından gətirdiyi nümunə və digər faktlarla arqumentləşdirir. O, hal-vəziyyəti ifadə edən fellərin, əsasən, at səslənməsini ifadə edən sözləri əhatə etdiyini qeyd edərək həmin fellərin elmi təhlilini verir. Alimin qənaətinə görə, at və

qəhrəmanı xatırladan hərəkət fellərinin əksəriyyəti feli xəbər funksiyasında çıxış edir ki, bu da at və qəhrəman obrazları barədə daha dolğun təəssüratın yaranmasını şərtləndirir. O, “Kitab”da bir neçə dəfə işlənmiş “dərlətmək” felinin heç bir türk dilində deyil, yalnız Azərbaycan dilində, daha doğrusu, Azərbaycan dilinin qərb şivələrində “dərrəmex” şəklində mühafizə olunduğunu maraqlı fakt kimi üzə çıxarır.

Atla bağlı felləri növ kateqoriyası müstəvisində izah edən alim bu cür fellər sırasında məlum növdə olanların üstün mövqedə olduğunu, məchul növdə heç işlənmədiyini, digər növdə olanların isə cəmi bir-iki nümunəni əhatə etdiyini dəqiqləşdirir və həmin fellərin elmi təhlilini verir.

Atla əlaqəli işlənmiş hər sözə və cümləyə diqqətlə yanaşan alim atla bağlı fellərin təsirlilik və təsirsizlik, inkarlıq kateqoriyalarını da ətraflı təhlil edir. Müəllifə görə oğuzların şad və kədərli anlarının ilkin konturlarını həm də “kişnəmək” sözü kontekstində dəqiqləşdirmək mümkündür.

“Kitab”dakı atla bağlı sözləri felin təsriflənən formaları baxımından da araşdıran dilçi alim bu tip sözlərin felin əmr və xəbər şəkillərində daha çox işləndiyini, bu sistemdə şühudi keçmiş zamanda işlənmiş sözlərin üstün mövqedə olduğunu, digər şəkillərin isə az işləndiyini müəyyənləşdirir. Atla bağlı fellərin felin vacib şəklində heç işlənmədiyini isə tədqiqatçı, haqlı olaraq, uyğun sintaktik mühitin olmaması ilə bağlayır. Ə.Tanrıverdi “Kitab”dakı atla bağlı sözlərin felin təsriflənməyən formaları və köməkçi nitq hissələri baxımından da təhlilə cəlb edərək maraqlı nəticələr əldə edir.

“Atla bağlı vahidlərin sintaktik xüsusiyyətləri” bəhsində atla əlaqəli vahidləri söz birləşmələri, məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin növləri, cümlə üzvləri, eləcə də xitablar müstəvisində təhlilə cəlb edən müəllif at və qəhrəman obrazlarının ən

səciyyəvi cəhətlərini dəqiqləşdirməyə müyəssər olur. Alim “Kitab”ın dilində mübtədanın az işlənmə səbəblərinin Ə.Dəmirçizadə, T.Hacıyev və Q.Kazımov kimi alimlərin müəy-yənləşdirdiyini qeyd edərək digər sözlərlə müqayisədə atla bağlı söz və birləşmələrin mübtədə vəzifəsində çıxış etməsini, həm də bu tip mübtədaların digərlərindən üstün mövqedə olduğunu əsaslandırır. Mübtədə ilə müqayisədə isə o, xəbərin daha üstün mövqeyə malik olduğunu və bu sistemdə feli xəbərlərin intensivliyini müəyyənləşdirir. Atla bağlı sözlərlə ifadə olunmuş tamamlıq, təyin və zərfliklərin işlənmə məqam-larını nümunələr əsasında ətraflı şərh edən tədqiqatçı fikrini obrazlı şəkildə ifadə edərək qeyd edir ki, bu tip vahidlərlə ifadə olunmuş təyin və zərfliklərdə “şahbaz atların ayaq səsi” eşidilir.

Tədqiqatın “Xitab işlənmiş sintaktik bütövlərdə ata münasibət, yaxud at və qəhrəman obrazlarını səciyyələndirən detallar” adlı hissəsində Əzizxan müəllim “Kitab”dakı sintaktik bütövlərdə xitab kimi işlənmiş vahidləri mətn semantikasını müstəvisində ətraflı şərh edərək belə qənaətə gəlir ki, xitab işlənmiş sintaktik bütövlərdə at və qəhrəman obrazlarının bütün cəhətləri görünür. O, atla bağlı söz və ifadələrin assosiativliyi ilə yaranmış bu cür zəncirvari bağlılığı “Kitab”ın böyüklüyünü təmin edən amillərdən biri kimi qiymətləndirir.

“Kitab” və “Koroğlu” eposlarını müqayisə edən tədqiqatçı belə bir maraqlı nəticəyə gəlir ki, “Koroğlu” dastanını Qırat və Düratsız təsəvvürə belə gətirmək mümkün olmadığı kimi, “Kitab”ı da onun poetik strukturundakı Qonur at, Boz aygır, Qara aygır və s. kimi at adları, eləcə də atla bağlı digər sözlərin assosiativliyi ilə işlənmiş vahidlərsiz təsəvvür etmək mümkün deyil.

Əsərin “Türk-Oğuz cəmiyyətində ata münasibət” adlı bölməsi də oxucuda maraqlı doğurur. Qorqudşünas alim dilçilik aspektində apardığı araşdırmanın nəticələrini tarix, folklorşünaslıq, etnoqrafiya baxımından da təhlil edərək çox orijinal və uğurlu fikirlər təqdim edir. Ə.Tanrıverdi tarixi mənbələrə və bu sahədəki digər fikirlərə istinad edərək ta qədim zamanlardan atın əhliləşdirilməsinin məhz türklərə məxsusluğunu və türklərin həyatında həlledici rola malik olduğunu vurğulayır. Müəllif T.Hacıyevin “atla davranış mədəniyyətinin ustası qıpçaqdır – türkdür” fikrinin “Beyrək at köksin qucaqladı” cümləsindən doğan məntiqi nəticə kimi təqdim edir.

Türkologiyada atın qədim türk cəmiyyəti üçün yaxınlıq dərəcəsinin müəyyənləşdirildiyinin, at, ad və ata sözlərinin eyni kökdən törəndiyinin, semantika baxımından eyni yuvaya daxil olduğunun əsaslandırıldığını qeyd edən alim yazır ki, at, ad və ata sözlərinin eyni kökdən törəməsi məhz at və cəmiyyət kontekstində dəqiqləşdirilmişdir. Bu fikrin düzgünlüyünü təsdiqləyən ən mötəbər mənbələrdən biri isə “Kitab”dır. Çünki “Kitab”da Oğuz igidinin atı ilə bərabər ad almasına rast gəlinir: “Sən oğlını “Bamsam” deyü oxşarsan: “bunun adı Boz aygırlıq Bamsı Beyrək olsun!”. Müəllif fikrini folklorumuzdakı “Dədəm Qorqud bir ad verdi: Qoç Koroğlu bir at verdi” misraları ilə də arqumentləşdirir. O, “Kitab”dakı mətnlərdən belə məntiqi fikrə gəlir ki, Oğuz cəmiyyətinə qovuşmaq üçün ilk olaraq at minməyi öyrənmək lazımdır: “Heyvanla mühasib olmağıl! Gəl, yaxşı at bin”. Atçılıqla bağlı sözlərin “qara yumorlarda” da məntiqi mərkəz rolunda çıxış etməsini əsaslandıran alim bunu atın Türk-Oğuz cəmiyyətində əvəz edilməzliyini təsdiqləyən faktorlardan biri kimi qiymətləndirir.

Tədqiqatın “At oğuldur” adlı hissəsində Ə.Tanrıverdi ilk dəfə olaraq “Kitab”da atın oğuldan üstün tutulması kimi

maraqlı fikir irəli sürür və fikrini elə “Kitab”ın mətnindən gətirilmiş nümunələrlə əsaslandırır: “Bəri gəlgil, qulunım oğul!”. “Quluncığı kişnəyüb belə keçdi”. “Quluncığım aldır-mışam, kişnəyəyinmi?” Maraqlıdır ki, qorqudşünaslıqda, ümumən, türk folklorşünaslığında atın qardaşdan üstün tutulmasından bəhs olunsa da, atın oğuldan üstün tutulması məsələsinə toxunulmamışdır. Bu mənada qorqudşünaslıqda yeni fikir söyləyən alim öz fikrini ətraflı şəkildə izah edib təsdiqləyir. Tədqiqatçı atın qardaşdan üstün tutulması fikrinə münasibət bildirərkən “Kitab”ın hər boyunda, xüsusən də “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda atın insan üçün çox əziz sayılan varlıqdan – qardaşdan üstün tutulduğunu “At diməzəm saña qartaş deyərəm, Qartaşımndan yeg!” nümunəsilə dəqiqləşdirir. Müəllifin “Kitab”da qardaşın – qardaşa münasibətini təsvir edən sintaktik bütövləri təqdim etməsi Türk-Oğuz cəmiyyə-tində atın hansı dəyərə malik olduğunu göz önümüzdə canlandırır:

Ağzın üçün öləyim, qardaş!

Dilin üçün öləyim, qardaş!

Ərmi oldın, yigitmi oldın, qardaş!

Qəribliğa qardaşın istəyü sənmi gəldin, qardaş?

“Kitab”dakı insan və at münasibətlərinin, atın qardaşa bərabər tutulmasının “Koroğlu” dastanında eynilə saxlandığını qeyd edən Əzizxan müəllim nümunələr əsasında maraqlı müqayisələr aparır. O, Koroğlunun “At igidin qardaşdır” misrasının Beyrəyin “At diməzəm saña qartaş deyərəm, Qardaşımndan yeg!” cümləsi ilə semantika baxımından səsleş-diyini əsaslandırır və diqqəti Koroğlunun da Beyrək kimi atla qardaş, yoldaş münasibəti saxladığını təsdiqləyən başqa bir nümunəyə cəlb edir: “...Koroğlu irəli yeriyib qollarını doladı Qıratın boynuna. Üzündən-gözündən öpüb, yalını-yalmanını

tumarladı, ifçin yəhərləyib töylədən çıxardı...”. Bu mətn Beyrəklə bağlı deyilmiş “Beyrək at köksün qucaqladı”, “İki gözün öpdü” tipli cümlələrin semantik yükü ilə birbaşa bağlanır”. Müəllif “Kitab”dakı at və qəhrəman obrazlarını “Koroğlu” dastanı ilə qarşılaşdırmaqla kifayətlənmir, çağdaş dövrümüzün şah əsərlərindən sayılan İ.Şıxlının “Dəli Kür” əsərini də yada salır və hər üç əsəri maraqlı müqayisəyə cəlb edərək belə nəticəyə gəlir ki, “Koroğlu” eposundakı Qırat “Kitab”dakı Qoşur at, Boz aygır, Qara aygır kimi atların ümumiləşdirilmiş obrazıdırsa, İ.Şıxlının yaratdığı “Qəmər” də bu atların hamısının ümumiləşmiş obrazı kimi çıxış edir. Müəllifin qənaətinə görə, Cahandar ağa da Beyrək və Koroğlu kimi Qəmərə adi at kimi baxmır, onunla sanki bir insan, dost, qardaş kimi davranır, ona nəvaziş göstərir, başını sinəsinə sıxıb gözünü oxşayır, ata həddən artıq ehtiramla yanaşır ki, bu da at kultunu xatırladır. Alimin fikrincə, necə ki, “Kitab”da “Dədə Qorqud” qəhrəmanlarını, “Koroğlu” dastanında Koroğlunu atsız təsəvvür etmək mümkün deyil, “Dəli Kür” romanının əsas qəhrəmanı Cahandar ağanı da Qəmərsiz təsəvvürə gətirmək qeyri-mümkündür.

Ə.Tanrıverdi “Kitab”da sədaqətli dost, yoldaş, xilaskar kimi təqdim edilən atın bir sıra səciyyəvi cəhətlərini – təhlükəni hiss etməsini, sahibini oyatmasını, sahibini tanıdığı üçün kişnəməsini, düşməndən qorxmadığını oynamağı ilə nümayiş etdirməsini və s. nümunələr əsasında izah edib aydınlaşdırır. “Kitab”da at və qəhrəmanın vəhdətdə təsvir olunduğunu vurğulayan müəllif bu vəhdətin “Bəkil oğlu İmranın boy”unda pozulduğunu və atın qəhrəmandan üstün tutulduğunu dəqiqləşdirir və qeyd edir ki, Qazan xan Oğuz igidi Bəkilin deyil, atın hünərini yüksək qiymətləndirir: Qazan bəg aydır: “Bu hünər atıqmıdır, əriqmidir?” “Xanım, əriqdir” – dedilər. Xan aydır: “Yox, at işləməsə, ər ögünməz. Hünər atıqdır”, - dedi.

“Kitab”da at, qopuz və yay sözlərinin intensivliyinin təsadüfi olmadığını, Oğuz igidi üçün hər üçünün yüksək dəyərə malik olduğunu əsaslandıran alim bu yardımçı qüvvələr içərisində də atın rolunun daha yüksək olduğunu müəyyənləşdirir.

Müəllifə görə, Oğuz igidlərinin ən yaxşı istirahəti məhz at belindədir. At minməyən, atla ov etməyən Oğuz igidinin yata-yata yanı ağrıyır, dura-dura beli quruyur, günü xoş keçmir. Ə.Tanrıverdi “Kitab”dan gətirilmiş bu cür epizodlara müasir nəsr nümunəsi olan M.Cəlalin “Dirilən adam” əsərində də rast gəldiyini, bu əsərdə təsvir olunan atla ov etməyin gözəlliyi, öz atıyla yaşıl dağlara dırmanma, cıdırlarda at oynatma, köç yolunda at çapma kimi cəhətlərin ümumtürk epos təfəkküründən, xüsusən də “Kitab” kimi sanballı abidələrdən süzülüb gəldiyini və onların yeni formada təzahürü olduğunu vurğulayır.

Müəllif tədqiqatın “At kultu” digər kultlar müstəvisində” adlı hissəsində “Kitab”dakı bir sıra sintaktik bütövlərdə at kultunun digər kultlarla bağlılığına (at və dağ kultları, at və ağac kultları və s.) aydınlıq gətirir və digər müəlliflərin bu barədəki fikirlərinə münasibət bildirir.

Kitabın “Minərsəm tabutum olsun” hissəsi də maraq doğurur. Alim burada diqqəti “Kitab”da işlənmiş iki anda çəkir: “Tavla-tavla şahbaz atın binər olsam, Mənim tabutum olsun!”; “Qaraqucda Qazlıq atına çox yılmışəm, Bilməzsəm, maña tabut olsun!”. Tədqiqatçı göstərir ki, birinci and yasaq olunmuş vaxtda atı minmək günahdır mənasında, ikinci and isə başqasına məxsus atı çox mindiyini yaddan çıxarmaq əsl qəhrəmana yaraşan hərəkət deyil anlamındadır. Bu da hər iki andda at müqəddəsliyinin poetik şəkildə ifadə olunduğunu göstərir. Alim “at=tabut” modelinin müasir düşüncə tərzinə

uyğun olmadığını, bunun qədim türk etnoqrafiyası ilə bağlı olduğunu bildirir.

Tədqiqatın “At belində döyüş” adlanan son hissəsi də xüsusi marağa malikdir. Ə.Tanrıverdi, haqlı olaraq qeyd edir ki, qədim türk öz şanlı tarixini at belində yaradıb. “Kitab”da təsvir olunan Oğuz igidləri də məhz at belində qüvvətlidirlər. O, “Kitab”da at oynadan, at səyirdən, atı dördnala çapan, atı qan-tər içində sürən Oğuz igidlərinin şücaətini, yenilməzliyini əks etdirən poetik lövhələrin silsilə təşkil etdiyini vurğulayır və diqqəti “Kitab”da döyüş səhnələrinin təsvirinə yönəldir: “döyüş meydanlarında gumbur-gumbur nağaralar döyülür, qızıl tunc borular çalınır, qopuz səsi at kişnərtisinə qarışır, Oğuz igidlərinin döyüş əhvalı yüksəlir, düşmənin başı top kimi kəsilir, nizələr süstləşir, qılıncların tiyəsi korlaşır, oxların dəmir ucluğu düşür, şahanə atların da nalı düşür”. Qeyd edir ki, bu cür nümunələr bizi döyüşə, qələbəyə səsləyir.

Ə.Tanrıverdi göstərir ki, Oğuz igidi at minməkdə, baş kəsməkdə özündən üstün olan qızla evlənmək arzusundadır. Oğuz xanımları düşməne qarşı məhz at belində vuruşmaqda israrlıdır:

Ağzın dinlü kafərə bən varayım,
Yaralanub Qazlıq atımdan enməyincə
Yeñümlə alca qanım silməyincə,
Qol-bud olub yer üstinə düşməyincə,
Yalnız oğul yollarından dönmiyəyim...

Bu hissəni oxuduqda məndə Qazlıq atın müasiri saydığım Qarabağ atına minib düşmən tapdağı altında inləyən Qarabağımıza çapıb getmək, “ağzın dinlü” ermənilərlə vuruşub bayrağımızı Qarabağın ən uca yerinə sancmaq arzusu yarandı. Mən inanıram ki, indiki türk gəncliyi öz ulu babaları kimi böyük hünərlə düşmənlə döyüşə atılacaq, əsir torpaqlarımızı azad edəcək, mənim və mənim kimi bütün qarabağlıların ən

ümdə arzusu – Qarabağa qayıtmaq istəyimiz həyata keçəcəkdir. Qarabağın atsevər əhalisi kimi didərginlik həyatı yaşayan Qarabağ atları da öz yerlərinə qayıdacaq, onların sevinc və şadlıq ifadə edən kişnərtilərini el-obanı bürüyəcəkdir.

Müəllif tədqiqat əsərinin sonunda “Son söz əvəzi” yazıb ki, mən bu yazını “Ə.Tanrıverdinin türk gəncliyinə nəsihəti” adlandırardım. Özü də “Qorqudsevər alimin qorqudsayağı nəsihəti”. Heç bir şərhə ehtiyacı olmayan həmin hissəni olduğu kimi təqdim etməyi məqsədəuyğun sayırıq: “Ey türk, bulaq suyu kimi təmiz, ana südü kimi müqəddəs olan “Dədə Qorqud kitabı”na tez-tez müraciət et! Qopuz səsi, at kişnərtisi, dördnala çapılan atların ayaq tappılısı ruhuna hopsun! İti polad qılınc-lar, uzun nizələr, üç lələkli qayın oxlar səni daim mübarizəyə səsləsin! “Göz açaraq gördüyüm, könül verib sevdiyim... Qar üstünə qan dammış tək al yanaqlım!” kimi misralar ruhunu oxşasın, sevgini, məhəbbətini saflaşdırın! Dədə Qorqud müdriqliyi, Bayandır xan uzaqgörənliyi, Qazan xan tərəri daim sənənlə olsun! “Bu dünyanı igidlər ağılla tapmışlar” ifadəsi yaddaşına həkk olunsun ki, müdriqlik zirvəsinə çatasan! Dastanlaşmış tarixinlə yaşa ki, böyüklüyünü, zənginliyini unutmayasan, gələcəyi daha aydın görəsən! Dədə Qorqudun dili ilə desək, “Çaparkən ağ-boz atın büdrəməsin!...”

Qeyd edək ki, necə ki, qədim Türk-Oğuz cəmiyyətində at sədaqətli dostu, yoldaşa, qardaşa, oğula bərabər sayılıb, hətta onlardan üstün tutulub, fikrimizcə, professor Ə.Tanrıverdi də öz yaradıcılıq qələmini sədaqətli dostu, yoldaşa, qardaşa, oğula bərabər sayır, hətta onlardan üstün tutur. Odur ki, biz Əzizxan müəllimə, elə qorqudsayağı: “Uca Tanrı kitablarınızın sayını bol eləsin! Yazarkən yaradıcılıq qələminiz tükənməsin!” - arzusunu diləyir, alimdən yeni-yeni tədqiqat əsərləri gözləyirik.

*“Kredo” qəzeti,
12 yanvar 2013-cü il*

İradə Xanım

ADIMIZIN KÖKÜ HARADAN GƏLİR?

“Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illiyini bütün Türk dünyasının qeyd etdiyi əlamətdar bir vaxtda filologiya elmləri doktoru Əzizxan Tanrıverdini “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları” kitabını qorqudşünaslıqda yeni mərhələ hesab etmək olar. Kitab çoxdan tədqiqini gözləyən “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı bir sıra adların tarixi etimologiyasından bəhs edir. Eyni zamanda dastandakı antroponimlər ilk dəfə olaraq, bütövlükdə kompleks və sistemli şəkildə araşdırılıb. Kitabda təkcə dastandakı şəxs adlarının etimoloji təhlili ilə yox, həm də bununla bağlı olan elm sahələrinin predmetinə aid bilgilərlə də tanış olmaq mümkündür. Tənqidçi İlham Abbasovun qeyd etdiyi kimi “kitabda müəllif ilk iki fəsildə türk mənşəli antroponimlərin və konkret olaraq “Dədə-Qorqud”dakı şəxs adlarının tədqiqi tarixinin bütün incəliklərinə qədər araşdıraraq, qorqudşünaslıqda ilk dəfə olaraq, Azərbaycan və xarici ölkə alimlərinin problemlərlə bağlı ən mühüm araşdırmalarını ümumiləşdirmiş, onların mükəmməl elmi şərhini vermişdir”.

Müəllif “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı şəxs adlarının ən azı yarısı haqqında yeni etimoloji mülahizələr irəli sürmüş, onları dəqiq fakt və dəlillərlə əsaslandırmışdır. Onun etimoloji təhlillərini elmi cəhətdən inandırıcı edən bir də odur ki, hər bir adın elmi izahında qədim və müasir türk dilləri materiallarına, qədim yazı və folklor qaynaqlarına, əski və müasir lüğətlərə, türk dilləri ilə qohum olmayan ölü və canlı dillərə, tarixi və ədəbi mənbələrə, elmi araşdırmalara istinad edilmişdir.

“Dədəm Qorqudun kitabı” tədqiqat işığında

İnamla deyə bilərik ki, Əzizxan Tanrıverdinin “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları monoqrafiyası elmi kamilliyinə, mövzu yeniliyinə, əhatə genişliyinə, tədqiqat üslubunun bənzərsizliyinə, problemin qoyuluş və yenilik ruhuna görə qorqudşünaslıqda yeni addım kimi öz layiqli qiymətini alacaqdır.

*“Ulus” qəzeti, 12 aprel
2000-ci il*

Sona Xəyal

**“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”DA
ŞƏXS ADLARI**

Bu gün dünya miqyasında 1300 yaşı qeyd olunan “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsi tarixən keçdiyi yollarda bir çox olaylarla qarşılaşmış, hər dövrün kəşməkəşindən azca saralıb-solmuş, hər dövrün təntənəsindən bir qədər ziynətlənmiş, nəhayət, bu gün əlimizdə olan şəkllə düşmüşdür.

Bu gün hər bir alim bu qiymətli abidənin tədqiqində daha bacarıqla qələm sınayır. Axtarışlar, tapıntılar bu gün “Kitabi-Dədə Qorqud”a müxtəlif tərəflərdən baxmağa imkan yaradır. Tədqiqat işində dilçi alimlərimizin xidməti əvəzsizdir. Bu kitablardan biri Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü, professor Afad Qurbanovun elmi redaktorluğu ilə “Elm” nəşriyyatında çap olunmuş filologiya elmləri doktoru Əzizxan Tanrıverdinin “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları” əsəridir (əsərə N.Tusi adına Pedaqoji Universitetin müəllimlərindən prof.V.Əliyev, prof.Q.Məşədiyev, dos.R.Qafarlı, tənqidçi Ə.Qənbəroğlu və İ.Abbasov rəy vermişlər).

“Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları ilə bağlı ara-sıra məqalələr yazılsa da, hərtərəfli tədqiqata, araşdırmalara, yeni tapıntılara əsaslanan geniş həcmli sanballı bir əsərə ehtiyac duyulurdu. Ön sözün müəllifi İ.Abbasov bunu olduqca gözəl açıqlayaraq, iradını bildirir və görkəmli türkoloq Samət Əlizadənin fikrini təsdiqləyir: “Dastanın görkəmli tədqiqatçısı prof.Samət Əlizadə hələ 1989-cu ildə yazırdı ki, “Kitabi-Dədə

Qorqud”dakı xüsusi marağ doğuran bir sıra adlar tarixi-etimoloji istiqamətdə tədqiqini gözləyir”. Hər bir adla bağlı aparılan araşdırma, yürüdülmən fikirlər, istifadə olunan qaynaqlar, nəhayət, ortaya çıxarılan faktik material marağ doğurmaya bilmir. Əlbəttə, tarixi-etimoloji təhlildə müxtəlif fikirlər, bir-birini təsdiq və ya təkzib edən baxışlar təbiidir. Burada fikirlər haça-lana, hər bir alim öz baxışını müdafiə üçün söz tapa, fikrini əsaslandırma bilər. Əzizxan müəllimin əsərində diqqəti cəlb edən bir cəhət də onun digər alimlərin fikirlərinə istinad etməsi, özündən əvvəlki mənbələrə öz münasibətini bildirməsi və sonda özünün sərrast fikrini açıqlamasıdır. Tədqiqatçı-alim yüzlərlə ədəbiyyatdan istifadə edərək tək-cə Azərbaycan alimlərinin deyil, həm də xarici ölkə mütəxəssislərinin əsərlərindən də sitatlar gətirmiş, öz fikrini əsaslandırmaq üçün bəzən bir ad ilə bağlı bir neçə fikrə istinad etmişdir.

Bu gün gənc türkoloqun A.Qurbanov, S.Əlizadə kimi alimlərin ardıcılı olaraq istiqamətlənməsi, hər hansı bir elmi problemi həll edə biləcək mövzulara müraciət etməsi və ortaya belə bir sanballı monoqrafiya çıxararaq öz məninə təsdiq edə bilməsi doğrudan da böyük cəsarətdir. Biz Əzizxan müəllimə tutduğu kəşmə-kəşli, lakin çətin olduğu qədər də müqəddəs olan bu yolda yeni uğurlar diləyir və ondan daha böyük tədqiqatlar, elmi əsərlər gözləyirik.

*“Azərbaycan XXI əsr” qəzeti,
23-29 fevral 2000-ci il*

Təranə Şükürlü
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ƏZİZXAN TANRIVERDİ
QORQUDŞÜNASLIQDA

“Kitabi-Dədə Qorqud”un obrazlı dili”, “Kitabi-Dədə Qorqudun söz dünyası”, “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları”, “Dədə Qorqud kitabı”nda at kultu”... Əzizxan Tanrıverdi bu kitabların həcmində sözünü deyib qurtarmamışdı. Onun qorqud-şünaslığa olan töhfələri davam edir.

Zaman gəlib yetişdi. Dastanımız yenidən nəşr və tədqiq olunmağa başladı. Bütün artan nəşrlərə, tədqiqatlara baxmayaraq, Ə.Tanrıverdinin əsərləri öz dəyərilə seçilir.

Əzizxan müəllimin çoxsaylı yaradıcılığının bir hissəsini “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanı ilə bağlılıq təşkil edir. Buna görə də Ə.Tanrıverdi və “Kitabi- Dədə Qorqud” paralelliyini araşdırarkən gözümüz önündə gərgin yaradıcılıq canlanır. Bu “Kitabi- Dədə Qorqud”la bağlı bu qədər çoxşaxəli fəaliyyət bir ömrün çərçivəsinə necə sığa bilib? Əslində, bunlar müəllifin bu istiqamətdə olan tədqiqlərindən hasilə gəlir.

Dədə Qorqud eposunun özünəməxsus zənginliyi, dil ahəngdarlığı Ə.Tanrıverdinin qələməndə orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Müəllif “Kitab” haqqında elmi mənbələri nəzərdən keçirərkən möhtəşəm abidənin mətninə yenidən qayıdır.

Oğuz ellərinin qohumluq münasibətindən bəhs edən tədqiqatçı “Dədə sözünün işığında” deyərək oxucunu birbaşa qohumluq terminləri və onların tarixi inkişaf yolları ilə tanış edir.

Ə.Tanrıverdi “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanına və onun daxili struktur özəlliklərinə yaxşı bələddir. Bu mənada müəllif dastana çağdaşlıq libası geyindirə bilir. Bütün əsərləri silsilə təşkil edib “Çal qılıncını, xan Qazan!” deyərək müəllifi yeni bir əsərin də yazılmasına sövq etdi.

Nə qədər yüksək igidlik... Necə böyük duyğu...

“Kitabi-Dədə Qorqud” Ə.Tanrıverdinin inam və qətiyyətlə tədqiq etdiyi bir sahədir. O, bəhs etdiyi dastanın hər misra qatını, gözlə görünməyən laylarını qaldıraraq onları görükdürməyə nail olur.

Bu gün onun Qorqudşünaslıqda olan yaradıcılığından bəhs etmək Ə.Tanrıverdi imzasına sayğımız və ədəbiyyat sevdamızdır.

**Шакир Албалыйев,
филолоэийа цзря фялсяфя доктору**

«ATAM ADIN SORAR OLSAN...»

XX ясрин яввялляриндя Бякир Чобанзадя феномени XX ясрин сону, XXЫ ясрин яввяллярин профессор Язизхан Танры-вердинин симасында уенидэн тяъялла олунур.

Онларын елми йарадыгылыц истигамятляри, надир истедад сащибин олмалары бу паралеллийин апармаыа имкан верир. Дилчилийимиз, ядябийятщцнаслыымыз сащясиндя, дил вя ядябийят мясяляляринин синтези мцстявисиндя арайа-ярсяйя эятирдийин фундаментал ясярляри, щабеля «Китабин-Дядя Горгуд» адлы ана китабымыз цзяриндя цоргудщцнас алим кими апардыы орижинал тядгигатлары Язизхан Танрывердинин бир алим кими дэуэгини тяддигляйэн реал фактлардыр. Онун «Дядя Горгуд» епосунун дилиня щясп етдийин доггузунгу китабы олан «Дядя сюзц ишыыында» («Елм вя тящсил», 2014) монографийасыны охудугыа филолоэийа елмляри доктору Сейфяддин Рзасойун ащяыдакы фикирляринин ня гядяр буюцк щягигяти якс етдирдийини бир даща йягинлящдирирсян:

«Язизханын дцнйа севэиси – дилдян, дил севэиси ися – «Дядя Горгуд»дан башлайыр. «КДГ» Я.Танрывердинин алим юмрцнцн мянасы, мащийяти вя фялсяфясидир». Китаб филолоэийа цзря елмляр

доктору, АМЕА-нын мцхбир цзвц Мухтар Казым-оьлунун редакторлуьу, профессорлар Рамазан Гафарлы, Мящяррям Мяммядли, Миняханым Тякляли, филолоэийа елмяри доктору Seyfəddin Pзасой вя ілщам Аббасовун райляри ілэ ишыг цзц эюрцб.

Сейфяддин мцяллимин «Дядя сюзцнцн ишыьы: «Дядя Горгуд»дан Дядя Язизхана гядяр» адлы эениш ящатяли юн сюзүндән сонра мцяллифин юзцнцн “«Китаб» барядя дцщцнъялярим” адлы эириш сюзцндя китабын йазылма сябябляри вя принципляриня айдынлыг эятирилир. Ардынъа «Гощум сюзц ишыьында, йахуд фяргли шярщ вя transkripsiyalara мцнасибят» вашлыглы мятнля монографийайа старт верир. Мятнин адына дяриндян диггят едяк: Адын биринъи тяряфи «КДГ»-дя гощумлуг мцнасибяти билдирян анлайышларын аращдырма обьектиня эятирилмясини вя бу анлайышларын ишыьында гощумлуг ялагяляринин geneologiyasına айдынлыг эятирмяйи юзцндя ифадя едир. Бу, о демякдир ки, Дядямизин китабы васитясиля дядя-бабаларымызын, няняляримизин кимлийи-кимлярдян доьу-луб-төрəndiyimiz нясил аьаъы, сой-кюк, яъдад култунун мянасы дяринлийиня варылмагла ашкарланмалы, цзя чыхарылмалыдыр. Милли кимлийимиз мифоложи вя тарихи реаллыьын вящдяти иля ашкарланмалыдыр. Чцнки бу мясяля еля щям дя «Китаб»ын ясас миссийасыдыр. Беля ки, Дядя китабы ола, орада дядя-бабаларымызын кимлийинин (башга бир цмумиялщдириъи анламда «7 арха дюн्यानимиз»ин) изляри эюрцнмяйя, бу, мцмкцн олан шей дейил. Амма бурасы да вар ки, бу проблем индийяъян ямялли-

башлы тядгигя ъялб едилмяйиб вя мящз бу зяруратин Горгудщцнас Язизхан Танрывердинин елми мцствидя щяллини ачмасы олдугъа буюцк бир миссийанын реаллашдырылмасы демякдир.

Гошумлуг анлайышларынын вя мцнасибятляринин араш-дырылмасы инсанын ким олмасына арайыш эятирян ян мцщцм шяртдир, иътимаи щяйатда кимин ким олмасыны ачыглаян реал фактлардыр. Бу мянада Язизхан мцяллимин бу илк йазыда (мягалядя) цзяриня эютцрдцйц буюцк йцкюн бир щиссясинин нядян ибарят олдуьу юзцнц бяри башдан эюстярир. Мягалянин адындалы икинъи йарымбашлыг ися Я.Танрывердинин бирбаша абидянин юзцня мцраъият етмясини – орижинал вариантындан чыхыш етдийини ортайа гойур. Мямумдур ки, шифащи ядябийят нүмунәси олан «КДГ» дастанынын Дрездендя вя Ватиканда ялязма щалында горунуб-сахланылан нүсхәләги яряб ялифбасы иля гялямя алынмышдыр вя Язизхан мцяллим дя щямин гайнаглара цз тутараг тядгигат вя тящлиллярини апармыш, юзцня гядярки охунушлара, бу заман йол верилмиш орфографик хяталара вя йанлыш йозумлара конкрет елми мцнасибят bildirmiş, бир сыра гаранлыг мягамлара айдынлыг эятирмишдир. Щяля орасы демирям ки, еля «горгуд-щцнаслар» вар ки, онлар тавтолозия иля китабы арашдырмыш, мювъуд арашдырмалардан чыхышлар едяряк китаб йазмышлар; йяни мятнин орижинал вариантындан хябярсиздирляр, щятта яряб графикасыны охуйа билмирляр. Бу эър олан тягдирдя щансы uğurlu елми нятиъядян сющбят эедя биляр;

ялбяття ки, diletantçılıqdan узаъа зетмяк олмаз. Елм ися дилетант фикирляря инкишаф едя билмяз. Мящз Я.Танрыверди “Китаб”ын юзцня бирбаша истинад елэмәклә гаршыйа гойдуьу мягсядя – Дядя сюзц ишыьында йол эедяряк бир сыра проблемляря, о ъцмлядян дя гощумлуг мцнасибяти ифадя едян анлайышлара, гощумлуг телляри мцствявисиндя ися кимин кимлярдян олмасы, щансы нясли-щяъяряни дашымалары мясялялярия айдынлыг-дурулуг эятирмишдир. Бу эенеолозийаны даща дцзэцн мцяй-йяняшдирмяк цццнся нясил аьаьына ишаря едян ашаьыдакы популяр, лакин фяргли формаларда тягдим едиян Аруз оьлу Басатын дилиндян сюйлянмиш фикирляри диггятя чякир:

Атам адын сорар олсан – Габа аьаь!

Анам адын сорар олсан – Кабан аслан!

О.Ш.Эюкйайын, М.Erginin бу щякилдяки транскрип-сийалары иля йанашы, Щ.Араслы, Ф.Зейналов, С.Ялизадя, В.В.Бартолдун транскрипсийа вариантларында ися бу ифадянин ашаьыдакы кими верилдийини хатырладыр:

Анам адын сорар олсан – Габа Аьаь!

Атам адын деирсян – Габан Аслан!

Бу ъцр транскрипсийалара, ейни заманда щямин алимярин мцнасибятинин дя ня дяряъядя олдуьуну диггятя чатдыран Язизхан Танrıverdi бу арада С.Әлийаровун, М.Сейи-довун да фикирлярини мисал эятириб йазыр:

«Анам адын сорар олсан, Габа Аьаь» щяклиндя транскрипсийаны даща мягбул щесаб едян Әliyarov йазыр: «...Әsatiri протооьуз тсяьвцрлярия уйьун

олараг бойларда улу тябиятин, хцсусиля аьаьын, даьын, суйун ъанландырылмасы (анимизм), сойкюк сайылмасы буюцк йер тутур. Вунун йазыйа алынмыш изини Кагангатлы Мусанын «Албан тарихи» китабында эюрцрцк. ВЫЫ йцзилин 70-џи илляриндя «щунлар юлкясиня кнйаз Елтебер вя яйанлар «щцндцр аьаьлар башбиляни вя анасы» олан бир палыд аьаьыны «щяйатвериџи хиласкар танры» саймышлар. Онлар бу «сыхйарпаглы палыд аьаьларына ситайиш едяряк... атлардан гурбан верирляр, кясилмиш атын ганыны о аьаьын дибиня ахыдыр, башыны вя дярисини ися будаглардан асырдылар»... Сющбятин Шимали Азярбайџандан эетмяси щцбщясиздир, чцнки Дярбянддян о йана ня «сыхйарпаглы» палыд, ня дя башга бир мешялик гейдя алынмышдыр» («Китаби-Дядя Горгуд», Бакы, 1988, сящ.258).

М.Сейидов Басатын мифик ата-анасыны беля сяџий-йяляндирир: мифик анасы – Габа аьаь – бярк, ири Дцнйа аьаьыдыр, Дирилик аьаьыдыр; мифик атасы – Гаьан Асланdır. Müəllif zoomorfik onqonlardan bəhs edərəkən “Kitab”dakı “Qağan Aslan”ın семантикасына да айдынлыг эятирмяйя чалышыр: «Эцняши тямсил едян гурд-бюри вя аслан щямищя эцняш щцасы иля, ишыгла баьлы инсанларын эюзцня эюрцнярмиш... Эцняшин киши вя еляџя дя гадын башланьыџы олмасы ана, ата хаганлыьы (мадяршащ, падяршащ) иля баьлыдыр. Ана хаганлыьы чаьында гадын, ата хаганлыьы чаьында ися киши олмушдур. «Дядя Горгуд»ун Басатын Тяпяэюзц юлдцрдцйц бойунда Эцняш атадыр...» (Азярбайџан халгынын сойкюкцнц дцщцняркян. 1989. с.370-371).

Бу вә бу кими фикирляр ишыында Язизхан Танрыверди эязишмяляр апарыр, сонда бу дейилярляр рьямян, билдирир ки, «Тягдим етдийимиз фяргли транскрипсийалара уйьун суюля-нилмиш фикир вә мцлащизяляр, ясасян, охшар олса да, щятта бязян бири диэярини тьякрарласа да, онларын щяр бирини нормал щал кими гябул едир вә проблема там йени мцстявидя йанашмаы мягсядэуйьун билирик» (сящ.35).

Бундан сонра алим цмумиляшдириъи аргументляр эятириб, сонда гейд едир ки, «ХЫ бойда Газанын дилиндян тотем щесаб олуан бир нечя варлыыын ады верилир: гаплан, аслан, гурд, аь сунгур гушу. Сонра ися онун ъямиййятдяки ян йахын гоцумлары тягдим олунур: оьлу Уруз, гардашы Гараэцня» (сящ.38). Ардынъа мятндян щямин парчаны мисал эятириб, фикирлярия давам едян Ә.Tanrıverdi йазыр:

«Бу сыраланмада семантик динамика кюк, тотем щесаб олуан варлыгларын ады иля (гаплан, аслан, гурд, аь сунгур гушу) башланыр, йахын гоцумлуг терминляри иля тамамланыр (оьул, гардаш). Бу мянада бящ етдийимиз йазылыш щякилляринин мящз «атам» щяклиндя транскрипсийасы олдугъа тябии гаршыланыр:

Атам адын сорар олсан, - Габа Аьаъ!

Атам адын деирсян, - гаьан Аслан!

Мяним адым сорарсан, -

Аруз оьлу Басатдыр...

Qazan və Basat образларынын дилиндян верилмиш парса-ларын типолозийасына синтактик-

семантик мцствявидя диггят йетирик: щяр ики парчада бири диэярини форма вя семантика бахымындан тамамлайан паралел ъцмля конструкторларына, синтактик паралелизма тясадүф олунур; щяр ики парчада яввялъя кюк, тотем щесаб олунан варлыгларын адлары садаланыр. Басатын дилиндя: атам Габа Аьаъ, атам Гаьан Аслан; Газанын дилиндя: кюкцм еркак гаплан, кюкцм аслан, кюкцм гурд баласы, кюкцм аь сунгур гушу... Сонра ися ъямий-йятдяки гошумлуг ялагяляри ифадя едилер: Басатын дилиндя: - Аруз оьлу Басат, Газанын дилиндя – оьлум Уруз, гарташым Гараэцня (бурада Газанын атасы Улашын адынын чякилмямяси бирбаша синтактик мцщитля баьлыдыр); Газанын дилиндян верилмиш гапланын еркакяи, гурд янцэи еркакяи, аь сунгур гушу еркакяи кими сюз бирляшмяляриндя киши ъинсиня аид фярд анламлы «еркакэ» сюзц бир тьяинедиъи кими чыхыш едир (щямин системдяки динамика асланын да еркакяиндян данышмаьа ясас верир). Бу семантик динамика синтактик бцтювцн сонуна гядяр давам едир, даща дягиги, киши ъинсини ифадя едян гошумлуг термин-ляри иля тамапланыр: оьул (оьлум Уруз), гардаш (гардашым Гараэцня). Басатын дилиндян верилмиш парчада да щямин семантик динамика юзцнц эюстярир: атам Габа Аьаъ=киши, еркак (ата сюзцня эюря); атам Гаьан Аслан=киши, еркак (ата сюзцня эюря); Аруз оьлу Басат=киши, еркак (гошумлуг билдирян оьул сюзцня вя киши шахс адларына эюря); щяр ики парчада образын гошумлуг мцнасибятляри тьябият вя ъямиййят контекстиндя тьягдим олунур ки, бунлардан да биринъиси мифик, икинъиси реалдыр.

«Китаб»да мифик вя реал гошумлуг ялагя-ляринин синтез шяклиндя тягдими ися мящз реал гошумлуьу гцввятляндирмяйя хидмят едир» (сящ.39-40).

Йухарыдакы гейдлярдян чыхыш едян Я.Танрыверди бу дейилянлярин мянтиги сонлуьу кими эялдийи гянаятини конкрет-ляшдириъи щалда беля верир: «мцбащися предметиня чеврилмиш мисралары мящз ашаъыдакы кими гябул етмяк лазымдыр:

Атам адын сорар олсан, - Габа Аъаъ!

Атам адын деирсян, - Гаъан Аслан!» (сящ.40).

Беляъя, Язизхан мцяллим Китабын бирбаша юзцндян чыхыш едяряк йухарыдакы тцмлялярдя щяр ики ифадянин транскрипсийасынын «атам» шяклиндя йазылдыъыны эюстярир вя бу транскрипсийанын ганунауйьунлуьуну «КДГ» абидясинин структурундан, синтактик бцтюв ващидляриндян йарарланмагла щярщ едир. Язизхан мцяллимин бу гянаятиня тяряфдар олараг дейим ки, мцасир дюврцмцздя дя беля бир яняня (бахмайараг ки, артыг ХХЫ ясрдир!) юзцнц горуйуб сахлайыр ки, ел арасында щяйат йолдашынын – гадынын адыны дяля эятирмяк йасаг (айыб) сайылыр, йахуд да киминся щаггында данышы-ланда, йа йазыланда онун арвадынын, щямчинин анасынын адынын чякилмяси милли етик дцщцнъяйя эюря мягбул щал сайылмыр. Бу да билаваситя йолла да олса она ишаря едир ки, «КДГ» бизим милли ана (баш) китабымыздыр ки, Дядя Китабы кими тарихя дцщцб. Дядя сюзц, дядя йолу кими милли адят-яняняляримиз, дейим вя дцщцнъяляримиз кими бизя чатдырылыр. Бу щям дя ону эюстярир ки, бу эцн гыз-гадын адынын, арвад адынын табу кими, йасаг кими дяля

эятирилмямяси янянясинин лап гядимлярдян эялдийи бир щягигятдир; бу, беля бир янянянин мюв’удлуьунун 13-14 йцз ил юнъяки ядяби абидямиздяки якс-сядасыдыр. Щямин якс-сяда, эюрцндцйц кими, бу эцн дя ешидилмякдядир, чцнки бу, дядя сюзцдцр, дядя сюзцнцн гцдрятидир. «Дядя сюзц ишыьында» щярякят едян алим фящми-дцщцнъяси дя мящз бу милли щягигяти бизляря олдуьу кими чатдырыр. Бир дя «Асланын еркяйи, дишиси олмаз» дейян бабаларымыз асланы еркяйи-дишиси олмагла икиъинсли формада гябул етмяк истямяйиб, ону биръинсли – еркяк кими мяна-ландырыб. Аслан сюзц бурада мцстягим мянадан ялавя мяъази дейимдя дя ишлянмякля, иэидлийи, щцняри ишаряляйир вя иэидлик, щцняр эюстярянин ня еркяйи, ня дишиси, фярги йохдур, асланлыьы (иэидлийи) тярифляниб. Иэидлик эюстярян гадын да олса, киши кими юйцлцб, киши гейрятли гящряман кими анылыб. Мцасир тцркъядя баъыйа да гардаш *deyilməsi* (“гыз” епитети артырылмагла “гыз гардаш” сюйлянмяси) дя тцрк дцщцнъясиндя гыза, гадына да киши дейилмясини (Низамидя Нцшабянин дилиндян дейилян “Еркяк тинятлийям, олсам да гадын” ися гядим дювр йазылы ядябиййатымызда бунун ачыг тязашцрцдцр) бирбаша тясдигляйир...

Oqtay Rza
şair, Əməkdar müəllim

QORQUD RUHLU SƏNƏTKAR

“Öz yolu, dəst-xətti var,
Dövrənla söhbəti var;
Borçalıda doğulub,
Qorqud ruhlu sənətkar –
Əzizxan Tanrıverdi.

Göyçə, Dərbənd, Ərdəbil,
Başkeçid soraqlıdır;
Pedaqoji ocağa
Həmişəlik bağlıdır
Əzizxan Tanrıverdi.

Ən möhtəşəm kitabı
Şagird ikən oxuyub...
Üç oğuldan birinin
Adını Beyrək qoyub.
Əzizxan Tanrıverdi.

Yaxşı, yaman, mücərrəd...
Adamlarla rastlaşıb;
İçərişəhərdəki
“Folklor...”la dostlaşıb
Əzizxan Tanrıverdi.

Kimliyində az deyil
Təzadlı aylar, illər;
Qorqud söz ümmanından
Tapıb yeni incilər
Əzizxan Tanrıverdi.

Sevir çətin sualı,
Hər gün xeyir-dualı,
Əsl alim-vətəndaş,
Qorqudsevər ziyalı –
Əzizxan Tanrıverdi!

2007

Mətləb Nağı
Dostum Əzizxana

GÖZLƏYİR

Ay Əzizxan, di uzatma, dur gedək,
Yaşıl donlu Xaçmaz bizi gözləyir.
Əlindəki o nöqtəni vur gedək,
Alimliyin qaçmaz... bizi gözləyir.

Nə böyüyük, nə balaca – sən deyən...
Quzu kəsım, sən xoşlayan, sən yeyən.
Mən alanam, Sultan içən , sən yeyən,
İsmayıl da keçməz, bizi gözləyir.

Qoşun çəkib odasını aldığım,
Yuxu yatıb butasını aldığım,
Bir gülüm var qadasını aldığım,
Sevilməsə açmaz – bizi gözləyir...

iyun 1996

Mətləb Nağı

OLSUN

Əzizxan oğlu Beyrəyin kiçik toyuna

Nə fərqi var, böyük olsun, ya kiçik,
Bir toy quraq, toy içində toy olsun.
Yallı gedək ayaq yalın, baş açıq,
Küy qaldıraq, hay eləyək, hoy olsun.

Bəhanədir, yaxın-uzaq yığışsın,
Tanış-biliş, qohum-qonaq yığışsın.

Bir ocağa neçə ocaq yığışsın,
Sevincimiz aşib boyaboy olsun!

Seçirsənsə, seç bu atın yüyreyin,
Çata bilsin hər ünvana səyrəyin.
Dədə Qorqud adın verib Beyrəyin,
Köhnə sözə bu ad təzə boy olsun!

Dədəsindən alacaqsa ədanı,
Bəri başdan tutsun əmri, nidanı.
Borçalıda eşitsinlər sədanı,
Səsə qalxan Göyçə olsun, Xoy olsun.

Tanrı sevsin bu nəsili, bu soyu,
Sozalmasın ürəklərin aloyu.
Bəd nəzərdən qorumağa bu toyu
Dost sevgisi gözmuncuğu qoy olsun.

31 oktyabr 1999

Cəvahir Tanrıverdi

QORQUD RUHLU ALİM

Bəlkə, onu Günəş doğub,
Bəlkə, Aydır şah atası.
Axı belə yaza bilməz
Adi bir insan balası.

Bəlkə, deyib – “bizdən danış” –

Öz atası, anası.
Danış, de necə yaranıb
Beyrək adı – qurd balası?

Odur ki, hey yazır, yazır,
Hər bir sözü mənalıdır.
Bulaq kimi o çağlayır,
Qələmi iti alimdir.

Gələcəkdə çox nəsillər
O bulaqdan bəhrələnsin.
İçsin elmin saf suyundan,
Dünyaları çiçəklənsin.

Ondan soruş düz ilqarı,
O, vəfanı atda görər.
Dədə Qorqud boylarından
Sözlərinə nur süzülər.

Odur ancaq oxu ox tək,
Yayı yay tək təhlil edən.
Odur ancaq çiçəyinə
Çiçək kimi qiymət verən.

Dədəm Qorqud kimi versin
Dualarla adı-sanı.
İgidinə Beyrək desin,
Ərtac bilsin aslanını.

Ürəyinin alovuyla
Bildiyi də bizə yardı.

O, Mahilə tək ananın
Sevgisindən qüvvət aldı.

Dağa dağ tək yanaşmadı,
Ruhunu da duydu dağın.
Rəngləri də sözə saldı,
Danışdırdı bozu, ağı.

“Dəli Kür”ə işıq saldı,
Sevindi Şıxlının ruhu.
İsmayıl Şıxlı sağlıqda
Verdi ona belə haqqı.

Qələmini o nə qədər
Çalışdırdı səhvlər üstə.
Səhv izah və fikirləri
Qovuşdurdu düzgünlüyə.

Şeirləri hərf-hərf
Yenidən o, sözə saldı.
Çox şairlər bundan sonra
O sözlərdən ilhamlandı.

Sən ıldırım tək çaxırsan,
Yeri yerdən qoparırsan,
Göyü göydən ayırırsan,
Qələminlə aparırsan.

Sən ideal bir atasan,
Qızınırıq alovunla.

“Dədəm Qorqudun kitabı” tədqiqat işığında

Azərbaycan alim gördü
Tanrıverdi Əzizxanla.

dekabr, 2014

Zahid Xəlil

SÖZ ƏKDİN, ÇİÇƏK BİTDİ

*Professor Əzizxan Tanrıverdinin “Dədə Qorqud”
dastanı haqqında yazdığı kitablarda Qorqud
Ataya böyük məhəbbət duyudum*

Əziz dostum, Əzizxan!
“Dədə Qorqud” sözündən
Təzə dastan yaratdın.
Söz əkdin, çiçək bitdi.

Güllü bostan yaratdın.

Oxudum kitabını,
Düşdüm yolun ağına,
Baxdım yolun soluna,
Baxdım yolun sağına.

Heyran qaldım Dədənin
Sözündəki saflığa,
O şirin nəğmələri
Çəkir bizi paklığa.

Bir parça günəş sayaq,
Saz çalan hər aşığı.
Qaranlığa tuşlandı
Dədə Qorqud işığı.

Bu işığın üstünə
Qara buludlar axdı
Şöklü Məlik, Ağ Məlik
İldırım kimi çaxdı.

Başlarının üstünü
Kəsdi qorxu buludu.
Qollarına qalmışdı,
Oğuzların umudu.

Xanlar xanı Bayındır
Bir anlığa hayqırdı.
Gördüm, Qaraca Çoban

Qaranlığa hayqırdı.

Namusdu, qeyrət idi,
İgidlərin ilk andı.
Torpağını qorudu
O Qaraca Çobanın
Qaya boyda sapandı.

Od götürdü kirpiyin,
Dədə Qorqud odundan.
Övladların ad aldı
İgidlərin adından.

Oğluna Beyrək dedin,
Ərtac qoydun nəvənin
O mübarək adını.
Burla Xatunmu saydın
O cəngavər qadını?!

Qorquddan işıq aldın
İşıqlaşdın elə bil
Sözün bala çevrildi
Ozanlaşdın elə bil.

Qədimdi, çox qədimdi
Bu sevginin nüvəsi.
Ululardanmı aldın,
Bu tükənməz həvəsi?!

Əziz dostum, Əzizxan!
“Dədə Qorqud” sözündən,
Təzə dastan yaratdın.

Söz əkdin, çiçək bitdi.
Güllü bostan yaratdın.

BAŞLIQLAR

Redaktordan	3
Əzizxan Tanrıverдини bir qorqudşünas kimi dəyərləndirmiş görkəmli alimlərin əsərlərindən sətirlər	6
İlham Abbasov. Ulu kitabımıza yeni baxış	15
Ramazan Orucoğlu (Qafarlı). Ad igidin yaraşığıdır...	24
Ramazan Qafarlı “Kitabi-Dədə Qorqud” eposundakı at kultunun sirrini açan böyük alim və vətəndaş	26
Ramazan Qafarlı. Günəş səhərlər dağlardan	

“Dədəm Qorqudun kitabı” tədqiqat işığında

boylanır	42
Ramazan Qafarlı. Dil möcüzələri ilə Oğuz eposunun obrazlar aləminə səyahət.....	48
Nadir Abdullayev. Mənəviyyatımızın qədim eposu “Kitabi-Dədə Qorqud”a yeni yanaşmalar	54
Məhərrəm Hüseynov. “Dədə Qorqud” mövzusunə sədaqət və elmi ləyaqət	57
Ramiz Əskər. Türklərin masaüstü kitabı.....	68
Seyfəddin Rzasoy. Dədə sözünün işığı: Dədə Qorquddan Dədə Əzizxana qədər.....	73
Rafiq Yusifoğlu. İlahi sözün işığında və yaxud mənə ocağının közləri.....	92
Məhərrəm Məmmədli. Azərbaycan dialektologiyası: son nailiyyətlər, problemlər	95
İlham Tahirov. “Dədəm Qorqud”un zamanı” və ya Azərbaycan (türk) dünya modelində zamanın semantic strukturunun linqvistik təhlili.....	97
Yaqub Babayev. “Dədə Qorqud” antroponimlərinin tədqiqi.....	111
Tərlan Quliyev. Əzizxan Tanrıverdinin həyat missiyası.....	115
İsmayıl Kazımov. “Kredo” qəzetində dilçilik məsələləri.....	119
Zabit Məmmədov, K.Bəşirov. Qorqudsünaslığa töhfə	121
Kamil Bəşirov. “Dədə Qorqud”a vurğunluq	124
Sayalı Sadıqova. “Dilimizin və mənəviyyatımızın tədqiqatçısı”	133
Almaz Ülvi. “Dədə Qorqud” adları.....	137
Aydın Paşayev. “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları	140

Həcər Hüseynova. “Dədə Qorqud kitabı” – mücüzələr dünyası.....	143
Yeganə İsmayılova. Əzizxan Tanrıverdinin “Dədə Qorqud” sevgisi	146
Qüdrət Umudov. “Kitab” Əzizxan Tanrıverdinin lingvistik araşdırmalarında.....	150
Sakibə Əliyeva. Dədə Qorqud arxalı Dədə Əzizxan, yaxud qədim Azərbaycan oğuzları arxaik müstəvidə....	153
Pərixanım Soltanqızı. Tanrı istedad bəxş edəndə	167
Əli Rza Xələfli. Sözüün dili – dilin sözü.....	171
Asif Hacıyev. Tanrı vergili tədqiqatçı	173
Arif Kazımov. “Kitab”ımızın layiqli xiridarı.....	177
Xankişi Məmmədov. “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası”nın səkkiz bucağı	180
Gülçöhrə Alıyeva . Əsl alimin biblioqrafiyası onun avtobioqrafiyasıdır.....	189
Zabit Məmmədov. Uğurlu tədqiqat.....	191

Pərişan Həsənova. “Dədə Qorqud kitabı”na qəlbən bağlananda	192
Qiymət Vüqarlı. “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsi və dilimizin səciyyəvi xüsusiyyətləri	196
Amaliya Murad. “Dədə sözü işığında” əsəri barədə düşüncələrim.	199
Aytən Mehdiyeva. “Kitabi-Dədə Qorqud” – 1300	203
Ayətəxan İsgəndərov (Ayətəxan Ziyad). “Kitabi-Dədə Qorqud” un söz dünyasına bir baxış.....	208
Yeganə Qəhrəmanova (Ergin). Dil sevgisindən “Dədə Qorqud”a	213
Şahnəzəranım Şükürzadə. “Kitabi-Dədə Qorqud” və qərb ləhcəsi	220
Aynur Əliyeva. Əzizxan Tanrıverdinin “Dədə Qorqud kitabı”nda at kultu” əsəri	222
İradə Xanım. Adımızın kökü haradan gəlir	239
Sona Xəyal. “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları	241
Təranə Şükürova. Əzizxan Tanrıverdi qorqudşünashıqda	243
Şakir Albalyev. “Atam adın sorar olsan”	245
Oqtay Rza. Qorqud ruhlu sənətkar	253
Mətləb Nağı. Gözləyir	255
Mətləb Nağı. Olsun	256
Cəvahir Tanrıverdi. Qorqud ruhlu alim	257
Zahid Xəlil. Söz əkdin, çiçək bitdi	260

Чапа имзаланмыш **15.02.2015**.
Шярти чап вяряги **16,6**. Сифариш № **50**.
Каьыз форматы **60x84 1/16**. Тираж **300**.

Китаб «**Елм вя тяцсил**» няшрийат-полиграфийа
мцяссисясиндя сящифляяниб чап олунмушдур.

E-mail: nurlan1959@gmail.com

Тел: 497-16-32; 050-311-41-89

Цнван: Бакы, Ичяришящяр, 3-ьц Магомайев дюнэяси 8/4.

“Dədəm Qorqudun kitabı” tədqiqat işığında

Чапа имзаланмыш **15.02.2015**.
Шярти чап вяряги **10,2**. Сифариш № **51**.
Каьыз форматы **60x84 1/16**. Тираж **300**.

Китаб «Елм вя тяцсил» няшрийат-полиграфийа

“Dədəm Qorqudun kitabı” tədqiqat işığında

мцяссисясиндя сящифяляниб чап олунмушдур.

E-mail: nurlan1959@gmail.com

Тел: 497-16-32; 050-311-41-89

Цнван: Бакы, Ичяришящяр, 3-ъц Магомайев дюнэяси 8/4.